62 kop.

B. SAULITIS * SAARE PUIESTEE

B. SAULITIS

SAARE
PUIESTEE

Bruno Saulītis

SAARE PUIESTEE

TÕLKINUD ITA SAKS

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT»
TALLINN 1973

N (Lāti)
S 18

Originaali tiitel:
Bruno Saulītis
OŠU GATVE
Izdevniecība «Liesma»
Rīgā 1969

Kunstiliselt kujundanud Peeter Mudist

7—3—3
142—73

Esimene osa

KASVATUS

1

«Taat!» kostab peenike kõhelev hääleke ja Kārlis Paipala tunneb, kuidas üks väike käsi puudutab tema lõpmata raskelt allarippuvat kätt. «Taat, sõida meiega kaasa!»

See on Mārīte, kaheksa-aastane laps, kes armastab oma taati ega saa veel vähimatki aru ei praktilise elu vajadustest ega sõjaväeasutuste korraldustest.

«Taat! Palun, palun, sõida, sind lastakse maha!»

Paemäe peremees kummardub ja silub ohates tüdruku heledat pead.

«Lastakse maha,» kordab ta mõttes. Kui lihtsalt see lapse suust kostab: inimene elas, töötas ja tahtis kes teab mida kõike, aga siis tuli äkki paar grammi tina — ja inimest enam ei ole.

Kārlis ei usu, et teda saadaks nii kergesti maha lasta, aga kui lastakse, siis on ta vähemalt teinud viimse hingetõmbeni kõik, mida üks peremees oma maja, oma kodukolde heaks teha võib. Tema juba Paemäge ei jäta, et mingid maailmahulgused, tundes oma lõppu lähenevat, tassiksid laiali ja rüvetaksid Paemäe elutööd. Mahajäetud maja ei kuulu enam kellelegi, aga seni, kui peremees oma maja künnist kaitseb, on kõik veel korras.

«Lastakse maha,» kordab Mārīte ja sikutab isa käest, too aga aina ohkab, keerab tüdruku ringi ja ütleb: «Mine ema juurde!»

Hobused on ette rakendatud, õigupoolest küll ainult Kõrb, sest Maiga, must mära, on aisa kõrvale kinni seotud. Paipalad sõidavad ära ainult ühe vankriga, ega nemad ju kuhugi ei põgene, nemad ei kuula valla-

valitsuse ja sandarmeeria korraldust Kuramaale minna, sest läti talumehel pole võõras kandis midagi otsida, tema sünnib ja sureb oma kodus, muidugi, kui tal on kodu olemas.

Koorma otsas kastidel istub Voldis, Kārlise vanem poeg. Must, peaaegu sinkjas juuksetutt langeb tal otsaette, aga selle tuti alt paistab sügav vagu, mis tähendab, et poiss on mures.

Raskel sammul astub isa Voldise juurde, silmitseb kaua nagu kontrollides koormat, ütleb siis poolihääli juba mitmendat korda: «Laande jõudes keerake vasakule.» Poeg noogutab vaikides. «Eks te kuule, kui lahingud möödas on. Las Janka läheb vaatab . . .»

Janka, aasta viieteistkümnene poiss, toob parasjagu viimase lehma laudast välja. Nüüd on kogu Paipalate kari'õues — kolm kirjakut, mullune vasikas ja lambad. Kasti kinni pandud põrsapaar kiunub riidepampude kõrval vankris. Sealsamas on ka kanad.

«Me oleksime võinud elada, töötada, kasvatada lapsi ja mõelda vanaduspäevadele, aga sakslastel tuli kange himu sõdida ja maarahvas tõstku aga kogu oma elamine vankrile, nii nagu pärisorjuse ajal,» tuleb peremehel mõttesse. Sõitjad on minekuvalmis ja lahkumishetke ei saa enam edasi lükata.

«Kui imelik see siiski kõik on,» mõtleb Kārlis. «Me peaksime kõik koos olema, aga neil rasketel tundidel me tunneme muret peamiselt maja, asjade ja loomade pärast. Ju siis muudmoodi ei saa, niisugused me oleme, niisugusteks on meid kujundanud see raske savimuld, põlvest põlve pärandatud Paemäe.»

«Ärge enam aega viitke!» Kārlis paneb naisele käe õlale. «Hakake sõitma, Marija! On aeg!»

Nad ei anna teineteisele suud, Marija ei pühi põllenurgaga silmi, ta ainult lausub:

«Ole ettevaatlik, Kārlis! Ja oota meid tagasi.»

«Jaa, jaa,» noogutab mees peaga. «Laande vasakut kätt ja mitte kaugemale kui suure kraavini,» tuletab ta Voldisele meelde. «Sina vaata, et kõik läheks nii nagu tarvis.»

«Taat!» ütleb Voldis pead tõstes. Ta on kogunud julgust lõpuks ometi väljendada mõtet, mis oli ammugi pähe tikkunud, kuid takerdub, — praegu oleks asjata sellest rääkida. Nagunii ei lubaks isa tal siia jääda.

Ida pool kõmisevad suurtükid, ja pole vajagi tunda sõjaasjandust, et eksimatult öelda: täna kõmiseb juba sootu lähemal kui eile — rinne veereb järelejätmatult lääne poole ja võib-olla jõuab juba öösel Paemäele.

Voldis hammustab huulde.

«Nõõ!» hüüab ta kõrvile ja nähvab veel igaks juhuks piitsaga. Kui inimene ei tule iseendaga toime, siis tõstab ta tihti kätt looma vastu. Aga Voldis tuleb toime, ta on Kārlis Paipala poeg, pealegi vanim, kes nüüdsest peale vastutab ärasõitjate eest.

Lehmad ammuvad ja kipuvad vankrist maha jääma, vasikas sörgib nagu alati pikkamööda teiste sabas ja Mārīte aitab vitsaga järele. Natukese aja pärast pöördub tüdruk tagasi vaatama. Isa seisab mäe otsas, vahemaa tema ja sõitjate vahel aina pikeneb. Ta saadab oma peret teele ja vaatab vaikides, kuidas nad lähevad piki kõvaks tallatud puiesteed, kus saja-aastased saared oleksid nagu auvalvesse tardunud. Veel mõni samm, ja Paipala pere on juba suure tee peal.

«Kas me tuleme veel siia tagasi?» küsib perenaine endamisi. «Ja missugune on siis meie kodu?»

Mārītel ei lähe kuidagi meelest isa, kes jäi päris üksi, aga Janka ajab loomi ja laseb isegi vilet. Kas selleks, et paista täiskasvanum kui tegelikult, või lihtsalt julgustuseks.

«Tule korraks siia!» pöördub vanem vend maantee otsale jõudes tema poole. «Hoia ohje!»

Voldis hüppab vankrilt maha ja kahmab kinni teetulbast, millele on kirjutatud: PAEMÄE 200 M Naeltega kinnilöödud laud raksatab ja jääb poisi tugevate käte vahele.

«Hull!» hüüatab Janka, aga Voldis on juba koormal tagasi. Teeviida pistab ta põrsakasti taha.

«Miks nii?» ei taipa noorem veli.

«Nii on vaja!» pomiseb Voldis. «Igasugustele närukaeltele ma orientiiri ei jäta!»

Janka teab küll, et vend on maailmavallutajate peale tulivihane, siiski pärib ta naiivselt:

«Kas sa mõtled sakslasi?»

«Ei, jaapanlasi!» käratab Voldis vastu ja nähvab uuesti piitsaga. Vanker vajub veidi kaldu, aga säilitab tasakaalu ja keerab maanteele.

Perenaine vaatab tagasi: mäe otsas seisab tema

mees — palja peaga, lahtise kaelusega, kõrged saapad jalas — seisab kogu oma viiekümne kolme aastase talumehe vägevuses ja mahajäetud inimese abituses. Kārlis Paipala seisab paigal, kuni sõitjad on kadunud teekäänaku taha, siis hakkab ta raskel sammul toa poole astuma.

On pealelõunane aeg, ümberringi valitseb pahaendeline vaikus. Õunapuude rasked oksad on alla vajunud ja kollakaspunased õunad kiiskavad päikese käes. Toa ees õitsevad lillad floksid, lüpsik on jäänud pingile vedelema.

Paemäe peremees seisab õues, jalad harkis, nagu tahaks ta maasse kasvada. Suurtükid mürisevad aina kõvemini, nüüd kuuleb juba üksikuid kärgatusi, mis järsult eralduvad üldisest katkematust kõminast. Hetketi näib, nagu vappuks kogu taevas ümberringi, aga see on vaid kaja.

Kārlis Paipala kummardub ja kisub kruusaselt teerajalt rohutuusti. Ta on harjunud majaesist puhtana hoidma ja teeb seda, kuni iganes suudab.

Midagi pehmet liibub vastu saapasäärt, peremees vaatab alla ja näeb Kāravsit, Paemäe vana koera.

«Sa oleksid pidanud nendega kaasa minema,» mõtleb Kārlis valjusti. «Sa poleks tohtinud siia jääda, sulle on see ohtlikum kui mulle. Kõige paadunum mõrtsukas pidavat seesmiselt võpatama, kui ta inimese maha laseb, aga vaene koer tõmbavat ise kuuli ligi.»

Kāravs laseb süüdlaslikult pikali ja vihub sabaga liiva teerajal.

«Katsume vastu pidada!» lausub inimene. «Pole parata. Igaühega juhtub see, mis talle on määratud.»

Ta kummardub, silitab korraks koera laia selga, siis ajab end jälle sirgu. «Nüüd võin ma vähemalt majja minna, küll sa juba haugud, kui keegi tuleb.»

Väljas on palav, aga suures toas valitseb meeldiv jahedus. Perenaine on laotanud lauale puhta lina, laual on joogikruus, tuba on puhtaks pühitud, korda seatud ja kaunistatud nagu pühadeks. Seinal aukohal ripub Kārlise ja Marija pulmapilt, kõrval Mārīte foto: väike armas tüdruk, tedretähnid ninal ja karikakravanik peas. Naela otsas on närtsinud jaanipärg.

Peremees tõmbab sellest peoga üle ja paar kuivanud tammelehte kukub põrandale.

«Kuidas me tuleval aastal liigopühi pühitseme?» Kārlis Paipala astub akna juurde, lükkab eesriide kõrvale ja vaatab välja järve poole. Elu pole ammu enam põrmugi lihtne, see on igas mõttes läinud sõlme ja puntrasse. Kuidas saab seda kõike läbi lõigata või lahti harutada? Sõda liigub Paemäest üle ja koos sõjaga tuleb kaela igasuguseid soovimatuid õnnetusi. Missuguseid, seda Kārlis küll veel õieti ei tea.

Vaevalt lähevad sakslased siit niisama mööda, ei juhtu ju iga kord nii nagu neljakümne esimesel aastal, kui rinne veeres Vidienat puudutamata üle. Sakslased tulevad siia, võib-olla käituvad nad nagu metslased — lõhuvad ja röövivad, aga siis astub Paemäe peremees võitlusse. Mitte relvaga, vaid kogu oma maamehe mõistuse ja visadusega. Sakslased ei saa siia kauaks jääda, nad on nagu tagaaetavad metsloomad, ning see teadmine lisab Kārlisele lootust. Ta on nõus seda või teist ohverdama, kui vaja — õunu, paar vakka kartuleid, võib-olla koguni uue vedruvankri. Ohverdab küll, aga iga selline ohver peab kujunema võitluseks aja eest, tundide ja minutite eest, mis lõppude lõpuks otsustavad peamise. Hommiku läbi kostab taevaservalt kõminat ja pole usutav, et Punaarmee oma rünnakul peatub just siin — mõni kilomeeter ühel või teisel pool Paemäge. Nii et sakslastel tuleb ära minna, aga tema, Paipala Kārlis, jääb. Ja siis, pärast seda?

Ta on lugenud «Tēvija» juhtkirju, kuid pole iial uskunud jutte hirmsatest veretöödest ja rottidest, kes ajavad taga elusaid inimesi. Paipala Kārlis ei kuulu okupantide kintsukaapijate kilda, tema pole ennast sidunud mingite ametitega või niinimetatud omakaitsesalkadega. Ja siiski on tal hirm. Ei taha küll tunnistada, aga on hirm: kes ei kardaks kokku põrgata rünnakule asunud sõduritega?

Nemad lähevad ära, ja jälle Kārlis jääb. Aga edasi?

Neljakümnendal aastal ei lõigatud temalt maad ära ja tema pole kelleltki midagi võtnud ei neljakümne esimesel ega hiljemgi. Kas sellest aitab, et edasi elada oma maal, oma majas? Kas ei tule tal vastutada ning tasuda ka nende eest, kelle käte külge on selle kolme aastaga kleepunud teiste inimeste vara ja veri?

Vana seinakell lööb ühetooniliselt ja kiretult kuuen-

dat tundi. Niisama loeb ta tunde ka siis, kui Paemäe peremees langeb oma valvepostil, kui naine ja lapsed ei pöördu enam tagasi ja majja on asunud võõrad inimesed. Kohutav, tundetu aeg!

Ei, Kārlis Paipala ei tohi langeda, tema on siin praegu ainus ja viimane oma suguvõsa liige, lüli, millele on laotud suurim koormus ja mis hoiab koos kogu ahelat. Naine on naine, lapsed on noored, nende elu on alles ees, täna vastutab kõige eest Kārlis. Oleks veel Antonski kohal, aga venda ju enam ei ole — too läks laia maailma ja keegi ei tea, kust teda praegu otsida.

Kārlis silmitseb suurt tuba, kontrollides, kas midagi pole ripakile jäänud. Liigne pisiasi hakkab vahel võõrale silma ja siis võtab asjade käik äkki hoopis teise, soovimatu suuna. Kārlis astub riiuli juurde ning võtab sealt paksu raske mustade puukaantega raamatu. See on kuldse risti ja kullatud äärtega piibel, aga nüüdne peremees võib kinnitada, et seda raamatut pole Paemäel loetud vähemalt viiskümmend aastat. Paipalad laulatas pastor, pühapäevahommikul sõitsid nad mõnikord kirikusse, harukorril käisid koguni armulaual, aga seda jumalasõna ja raamatute raamatut pole neil tarvis läinud. Piibel toodi välja ainult siis, kui keegi sündis või mõni viimsele teekonnale saadeti. See piibel on Paipalate suguvõsa ajalugu, sest teisele ja kolmandale lehele on sisse kantud kõik Paemäe suguvõsa liikmed alates talu esimesest asukast kuni kõige nooremani — kaheksa-aastase Mārīteni.

Kārlis lööb raamatu lahti ja uurib oma sugupuud, ehkki see on tal ammugi peas. Täna peab sisse kandma, et Marija, Valdemārs, Jānis ja Mārīte sõitsid kodunt minema. Kui nad tagasi tulevad, võib sinna lisada kuupäeva. Tähti ja numbreid on piiblisse maalinud mitmed käed, neil kõigil olid maamehe karedad ja kohmakad sõrmed, ainult Kārlise käsi on kujundanud kirjamärke kaunilt, ilma vaevata. See on lehekülg tema nooruspäevilt, kui Kārlis Paipala esimesest sõjast tagasi pöördudes töötas paar aastat õpetajana. Riias võis elada küll, aga siiski tuli Kārlis pärast isa surma pikema jututa Paemäele tagasi, sest õpetajaid on palju, aga peremees oma isakodus võib olla ainult üks. Noorem vend Antons oli selleks ajaks juba

kodunt lahkunud, ja Kārlis oli Paipalate neljandast põlvest veel ainukesena järel.

Kārlis veab sõrmega üle paksu lehekülje seal kohas, kus seisab tema nimi, nagu tõmbaks ta sellele kriipsu alla. Kahekümne viies aasta — peremeheks hakkamise aasta, selsamal aastal veel teine sissekanne — abiellu astumine Marija Vanagaga Maskālist.

Marija oli kärmas mustajuukseline tüdruk, Kārlisel on see praegugi hästi meeles. Ja ei tea miks ja kust tärkab äkki küsimus: kas sa armastasid teda?

Küsija on visa ja vali, ta manitseb: ära vaata piiblit, jumalal pole sellega midagi pistmist! Vasta endale ise, vasta sellel oma üksildasel tunnil, kui sa ei tea, kas te veel kunagi kohtute.

Kārlis ei oska nii äkki selle peale kosta.

Lõppeks, mis see armastus siis õieti on, kas on teda keegi silmast silma näinud või mõõtnud? Igaüks armastab omamoodi — kooliõpetajal on oma armastus ja peremehel oma. Kui noor Paipala Sarkandaugava lastele õpetas ükskordühte, ajalugu ja looduslugu, oli tal seal üks naine. See naine värvis huuli, suitsetas sigarette ja oskas masinal kirjutada, kuid poleks iialgi osanud lehmi lüpsta, seasööki keeta ja kapsapeenraid rohida. Ta ei tahtnud isegi lapsi, sellepärast ei kõhelnud Kārlis hetkegi, vaid tõi tallu Marija Vanaga Maskālist.

Õlg õla kõrval on nad võidelnud ja töötanud juba oma kakskümmend aastat, ja mis mõtet on nüüd veel targutada armastusest? Kas seda ei tõenda järgnevad sissekanded:

poeg Valdemārs	*1926. aastal*
poeg Jānis	*1929. aastal*
tütar Mārīte	*1936. aastal*

Kolmas valge leht piiblis on alles pooleli, selle täidavad pojad — Voldis, võib-olla ka Janka. Voldises on midagi Antonsi pöörasusest, Janka aga hoiab kõvasti maast kinni.

Kārlis Paipala lööb rasked raamatukaaned kokku, viib piibli oma kambrisse ja paneb kappi luku taha.

On pool seitse õhtul, tuhande üheksasaja neljakümne neljas aasta, viieteistkümnes august. See päev on juba perekonnakroonikasse sisse kantud, hea, kui poleks tarvis seda hiljem veel korra nimetada.

Suurtükid müürisevad vahetpidamata, raske on öelda, kas sealsamas, kus tunni aja eest, või on nad jälle lähemale tulnud.

2

Paemägi pole kuigi kõrge ja asjata oleks teda kaartidelt või kooliõpikutest otsida. Ometi, kui vaadata Paipala elumaja trepilt, näeb peaaegu poolt Vidienat. Tõsi küll, paiguti segavad kased ja kuusetukad, aga hommiku pool on järv selgesti nähtav ja selle tagant paistab roheliste puude salus valge kirikutorn, mis nagu püstjas nimetissõrm osutab taevasse. Kārlis Paipala on torniga harjunud, temale paistab see tingimata tarvilik, selles tohutu maailma väikeses paigakeses, mida igal hommikul haarab Paemäe peremehe silm, kui ta vaatleb puid, vett ja pilvi. Laupäevaõhtuti ja pühapäeva ennelõunal lüüakse kirikutornis kella, ja seegi helin on niivõrd omane, koguni väga vajalik, nagu käo kukkumine või rukkiräägu prääksumine, nagu toonekurgede nokaklõbin puiestee kolmanda saare otsas. Ja kuidas võikski teisiti olla — see on koht, kus Kārlis Paipala sündis, siin ta ka sureb, tema, kel pole jumalaga midagi pistmist, aga kellele on vaja jumalakoja valget torni ja vana vaskkella helinat.

Nüüd on Kārlis õues, sest päev kaldub õhtusse, aga õhtul laseb õige peremees silmad talust üle käia, et kas iga asi on omal kohal ja kõik korras. Teiselt poolt järve paistavad kiriku ligidal valged ja punased katused. Seal asuvad vallamaja, meierei ja apteek, kogu Vidiena keskus, ja kui sakslased kavatsevad veel hambaid näidata ja vastu hakata, siis peab see sündima just nimelt keskuses.

Paemäe peremees vaatab ning tardub paigale: kõik vallamaja aknad põlevadki juba punases tules!

Alles veidi hiljem taipab ta, et see pole inimeste kätetöö, vaid on hoopis loojangu vastuhelk. Imelik — päike loojub õhtu pool, aga kumab vastu idas.

«Selles pole midagi imelikku,» pomiseb Kārlis poolihääli. «Erutuses märkab inimene asju, mida ta on ennegi näinud, aga pole osanud õieti tähele panna.»

Mõtisklused raiub nagu kirvega pooleks vali müürin, teisel kaldal lepavõsa kohal levib suitsuvine.

«Hullvaimud!» lipsab Kārlisel suust.

Selge, et need on sakslaste kahurid, mis praegu tulistavad ida suunas, ja niisama selge on seegi, et venelased seda asja nii ei jäta.

Patareid lasevad veel ühe paugu.

«Sinna saab oma kolm kilomeetrit,» arvutab Kārlis. See pole tühine maa, aga igaüks võib eksida, pealegi on kahuritorud sõja lõpul vahel päriselt tühjaks lastud, ja siis võivad granaadid lennata teab kuhu. Kārlisel on see hästi meeles, ta istus ise esimese sõja ajal kaevikutes ja roomas kaevikukäikudes, pugedes varju oma suurtükkide eest. Tookord lõppes kõik õnnelikult, aga kui mürsud nüüd äkki Paemäele langevad?

Peremees seisab keset õue, lai nagu heinasaad, aga veel suuremana ja laiemana sirutub ida poole tema vari. Sellel on kummaline kühmjas kuju, ebatavaliselt pikad käed, aga pea tundub kõige muuga võrreldes ebaloomulikult väike. Nagu varjul ikka.

Kolmanda kogupaugu ajal hakkab Kāravs tara ääres ulguma. Kas aimab ta õnnetust või ulub sellepärast, et maja tundub äkki nii hirmuäratavalt tühi.

Inimene paneb hetkeks silmad kinni, tõepoolest ainult hetkeks. Ta peab olema tugev. Istuda perekonna keskel lõunalauas vanaisa istutatud vahtrapuu all pole kuigi suur kunst, seda oskab igaüks, ka kõige arem. Selleks aga, et oma postile üksi jääda, on vaja meest. Niisugust meest, kelle kondid on nagu saarepuu oksad, kes pole asjata rukkileiba söönud.

Kārlis kõnnib aianuka taha ja pöördub, et vaadata naabrite poole! All, metsasalust paremal, vilguvad nagu madalale sohu vajunult Järve talu katused, aga vasakul mäe otsas kõrgub uhkelt Vīganti uus küün, varjates elumaja ja lauta. Kuskil pole näha ühtki elusolendit, kõik on ära läinud, koeradki on kaasa viidud, muidu oleksid nad vastanud Kāravsi ulgumisele.

Millegipärast tunneb inimene õunaaias äkki, kui palju lõhnu on sellel õhtul. Siin on floksi, mulla ja õunte lõhna, aga kõik need voolavad kokku üheksainsaks lõhnaks, mida võib nimetada üksinduseks.

«Homme, hiljemalt ülehomme on kõik möödas,» mõtleb Kārlis. Elu keerab jälle vanadesse rööbastesse tagasi, need, kes pea maha panid, vaikivad, aga elavad tulevad tagasi, ümberringi hakkab jälle kostma ini-

meste hääli ja naeru. Ka Mārīte naeru, meenub Kārlisele. Kui tal tuleks valida üks inimene, kellega rääkida, üksainus, siis valiks ta selle väikese tüdruku, kellel on tedretähnid põskedel ja ninal.

Nüüd on Janka metsas oksad valmis raiunud ja Marija seab magamisasemeid korda, kattes ka tekid pealt kuuseokstega. Hea, et juhtus kuiv suvi olema ja ilm püsib alles soe, nendel ei hakka ehk külm. Kui Kārlis seal oleks . . . Aga ei, seda asja on sada korda kaalutud, sada korda läbi mõeldud. Paljude aastate pärast, kui lapselapsed küsivad: «Vanaisa, kus sa olid, kui meie majast sõda üle käis?», võib ta neile vastata: «Siin!»

Suurtükid on laskmise lõpetanud, Kāravs ei ulu enam, ta on hirmul, uriseb, siis taganeb. Majavalvur peaks haukuma ja tulijatele vastu sööstma, aga koer sedapuhku ainult uriseb ja muudkui taganeb.

Neid on kahekümne mehe ümber, võib-olla natuke rohkem. Nad tulevad mööda saarepuiesteed — suurem sälk ees, siis mõned sõdurid ükshaaval. Püssid seljas, mõnel aga automaat.

«Viimaks.» Kārlis Paipala vaatab kutsumata külalisi, ja imelik — ennistine ärevus on lahtunud, teadmatus on nagu peoga pühitud: kõige hirmsam on nähtavasti siiski ootamine. Saatusega silm silma vastas seistes pole enam tarvis kahelda ega väriseda, jääb üle ainult sügavalt hinge tõmmata ja vastu pidada, tulgu mis tuleb. Ja võidelda.

Selja taga on tühi Paemäe õu, aga Kārlisel on tunne, nagu seisaksid seal kõik nende endised ja tulevased sugupõlved. Pikkamööda läheb peremees tulijaile vastu.

Salgast eraldub rässakas mustlasenäoga mees, kellel on vurrud ülahuulel ja ordenilint nööpaugus.

«*Na nu!*» torgib ta jultunult näpuga Paipala Kārlise rinnaesist. «*Zivilist?*» Paipala vastab samuti saksa keeles, et tema on peremees, selle talu peremees.

Sakslane pahvatab naerma, ja ei oska öelda, kas ta naerab läti talumehe pentsikut saksa keelt või naerab ta sellepärast, et maailmas leidub veel inimene, kes peab ennast peremeheks. See on räme ebameeldiv naer, mis läheb üle veidraks kõlatuks kähinaks. Sakslane nagu kuristaks kurku.

«Kuule,» võtab ta siis Kārlisel särginööbist kinni.

«Sa oleksid pidanud ära minema, aga kui sa siia jäid, siis tea, et nüüd oleme meie peremehed. Senikaua kui meile meeldib, ja senikaua, kui vaja!»

«Senikaua kui teil lastakse olla.» Kārlis neelab alla klombi kurgus. Ta uurib sakslase paguneid ja eraldusmärke, aga põimunud triipudest ja ruutudest taipab ta vaid niipalju, et tumedavereline harjasvunts on kas allohvitser või veltveebel. Küllap veltveebel, kes nende teenistusastmeid teab. Selle ajaga on ka teised mööda puiesteed pärale jõudnud. Sale, vilajas noormees võtab kiivri peast ja pühib higist laupa, mida läbib sügav kurd. Võib-olla on see murest, võib-olla väsimusest. «Frieke, hoolitsege valveposti eest,» ütleb ta, astub Kārlisele pilku heitmata maja trepi poole ja istub varjulise vahtra alla.

«*Jawohl!*» hüüab Frieke ning hakkab otsemaid sõdureid kohtadele paigutama. Salk valgub mööda õue laiali, Kārlis püüab neid pilguga järgida, aga see ei osutu võimalikuks. Laudauks on valla, mõned on läinud lauta, kaevuvinn kägiseb just nagu oiates.

Sihvakas poiss leitnandi eraldusmärkidega pole ikka veel higistamisest jagu saanud. Ta võtab vöölt rihma külge kinnitatud pudeli, keerab korgi lahti, tahab juua, kuid tõmbab jälle otsaesise kipra ja valab tumeda vedeliku sinnasamasse trepiastmete juurde maha.

«Tooge mulle kaevust!» Leitnant ulatab pudeli ja Kārlis ei saa kohe aru, kellele see oli öeldud — temale või harjasvuntsilisele Friekele.

«*Los!*» Frieke lükkab peremehe trepi poole. «*Hol dem Leutnant Wasser, aber ein kühles!*»

Kārlist pole kunagi arvatud suurte peremeeste hulka, Paemäel on kakskümmend kaks hektarit maad ja need ei annagi mingit õigust või võimalust nina tõsta, aga sedasi pole teda veel kunagi kamandatud, pealegi omas kodus.

Peremees võtab laperguse pudeli ja läheb kaevu poole. Kolm meest, poolest kehast paljad, lobistavad endale vett selga, nühivad päevitanud karvaseid rindu. Nad ei tee Kārlisest väljagi, niisama Kāravsist, kes, saba jalge vahel, poeb lauda alla.

Kārlis loputab pudeli puhtaks, valab sinna pangest vett, viib leitnandile. Leitnant noogutab ja hakkab jooma. Kaua ja nii ahnelt, et Paemäe peremehel tõm-

bub ka suu kuivaks. Toas laual seisab joogikruus, aga ta ei söanda selle järele minna — kuidas jätab ta õue üksi, kui seal õiendavad võõrad inimesed.

Juba hämardub, peagi saabub öö. Idapoolne taevaveer lõõmab praegu tules ja seekord pole see enam loojangu kuma. Teisel pool järve kostavad mõned järsud kõmatused. Kārlis ei tea, kes seal tulistab ja kas see üldse ongi tulistamine, kuid veltveebel Frieke muutub otsemaid valvsaks. Ta kogub soldatid enda ümber ja ühmab midagi tankidest.

Algust Kārlis hästi ei kuulnud, aga edasine kostab temani selgesti. Jalaväelased ei saavat neid siin üllatada, aga mis Ivani tankidesse puutub, siis ei võivat selle koha pealt keegi milleski kindel olla. Neil olevat kombeks äkki välja ilmuda, ja niisuguses kohas, kus neid kõige vähem oodatakse.

Edasi järgneb strateegia: järve poolt tankid ei tule, järsust mäeveerust nad üles roomama ei hakka, järelikult jääb üle ainult puiestee, sile tasane tee, mis lausa meelitab iga kallaletungijat.

Friekel pole pikka mõtlemist, temal on silmapilk otsus valmis.

«Hast du Säge?» Küsimus on mõeldud peremehele. Selguse mõttes viibutab veltveebel kätt edasi-tagasi.

Kārlis saab, saksa keelest aru küll, aga ta mõistab ka seda, et nüüd on vaja ilmutada mehemeelt.

«Säge, Säge!» Veltveebel kiigutab kätt ja susistab: «Šš, šš, šš . . .»

«Saagi ei ole,» ütleb Kārlis saksa keeles. «Ja korralikku kirvest ka ei ole, on ainult oksakärpija, aga sellega saarele midagi ei tee. Saar on kõva puu.»

«So!» Frieke paneb käed puusa ja ajab huuled torru nagu vileks. «Nii et ei ole?»

See on juba otsene jutt, see talumees julgeb vastu hakata Suur-Saksa vägedele.

Kārlis Paipala ootab, et mustvunts haaraks järgmiseks püstoli ja katsuks teda sellega hirmutada, aga veltveebel keerab ringi, et sõduritele korraldusi jagada. Sõdurid vaatavad järele, ja kui nad leiavad kirve või sae, siis tuleb peremehel köis muretseda ja puu kätte näidata, mille otsas ta rippuda tahab.

Frieke ütleb seda naerul sui, ilmselt on ta ülimalt rahul oma ideega ja suurejoonelise mänguga. Kārlis

Paipala teab, et suur saag seisab rehe all tala taga, kirved aga raiepakul. Nii väike haoraiumiskirves kui ka suur, mille tera ei karda ei saart ega tamme.

Imesid sünnib ainult muinasjuttudes, veel mõni viiv, siis kõik paljastub ja tuleb minna aita ohje tooma, ja ometi ei suuda Kārlis Paipala uskuda, et võib nii lihtsalt inimesele otsa peale teha.

«Seisa sinna!» Frieke lükkab teda aida poole.

Kārlis vaatab ringi nagu pääsu otsides ja tema silmad kohtuvad leitnandi terassinise pilguga. Selles pilgus on nii hämmastust kui ka ärevust, õudusega segatud ootust, mis vahel esineb noorukite juures, kui elu asetab nad palgest palgesse sõjaaja hirmsa tegelikkusega. «Mine!» karjub veltveebel, kuid samal hetkel tõuseb leitnant püsti.

«Olgu peale, Frieke!» ütleb ta. «Pole vaja midagi saagida, mehed on väsinud. Laske tool külge siduda ja kui tankid tulevad, pange süütenöör hakkama.»

Tool. Imeväärne, kõikvõimas kollakas metallikänk, mis esialgu küll päästab Paemäe peremehe, aga nüüd kõvasti liibub vastu puiestee saari! Ons surm lõhkeaine läbi puudele kergem kui surm sae läbi?

Leitnant on silmad maha löönud ja silmitseb oma ratsasaabaste ninasid. Need on tolmused ja krimpsus.

Paipala Kārlis pöördub tagasi ja toa poole minnes pigistab endast välja: *«Ich danke Ihnen . . .»*

Leitnant tõstab silmad maast, vaatab peremehele ükskõikselt otsa ja hakkab ootamatult kõnelema puhtas läti keeles:

«Ärge nähke vaeva, me võime jutelda ka kohalikus keeles. Ma valdan seda keelt, nagu te kuulete. Ja viige mind tuppa, oma poole peale, või kuidas teil seda nimetatakse. Ma olen kuradi väsinud.»

Sel hetkel kärgatab pauk, sellele järgnevad teine ja kolmas, Kārlis heidab tahtmatult pilgu järve vastaskaldale ja näeb, et kirikul ei ole enam torni. Selle asemel heljub samas kohas hall suitsu- ja tolmupilv. «Lurjused!» lipsab Kārlis Paipalal suust. Leitnant seisab ülemisel trepiastmel ja muigab mõrult.

«Lurjused, ütlete teie? Mina ütleksin bolševikud, aga mõned isegi ootavad neid. Ja inglased ja ameeriklased on ka samasugused. Kui te oleksite näinud, mida nad tegid Dresdeni ja Heidelbergiga.»

3

Kārlis Paipala teeb ukse lahti ja märkab alles nüüd, et uks kriuksub. Ta astub esimesena sisse, leitnant järgneb talle, kõvasti saapakontsi klõbistades. Leitnant paneb teraskiivri lauale ja nööbib frentši ülemise nööbi lahti, siis võtab ta vöörihma pealt ja paneb selle koos püstolikabuuriga sinnasamasse kiivri kõrvale.

«Ma olen väga väsinud,» ütleb leitnant läti keeles. «Me oleme kõik väsinud, aga sinna pole midagi parata.»

Peremees kiikab kruusi poole, millesse naine enne ärasõitu segas punasesõstrajooki, ja mõtleb korraks, et peaks ehk pakkuma. Olgugi sakslane, aga see noor ohvitsér on praegu tema külaline ja teatud määral isegi tema kaitsja. Seni kui leitnant siin on, ei saa too pöörane Frieke talle midagi eriti halba teha. Kuid Kārlis siiski ei paku jooki, kui sakslane tahab, eks võtku ise, nemad on ju sellega harjunud.

Leitnant istub toolil, jalad kaugele ette sirutatud, ja vahib Paipala Kārlise pulmapilti, mis ripub vastasseinal. Veidi aja pärast toob ta lagedale sigaretikarbi ja paneb suitsu ette. Lõhnav peenike suitsujuga tiirleb ülespidi, haihtudes laetalade all poolhämarusse, mis vahepeal on jõudnud suurde tuppa poetuda.

Peremehel välgatab jällegi mõte, et peaks tooma tuhatoosi, aga ei — tema pole kellegi teenija, pudenegu pealegi tuhk põrandale. Kui Marija tagasi tuleb, küll ta siis ära pühib.

Väljas kostab hääli ja samme, aga ruumis valitseb vaikus, selline vaikus, et seinakella tiksumine tundub vali nagu haamrilöögid.

«Teid paneb ehk imestama, et ma kõnelen läti keelt?» Leitnant suleb hetkeks silmad ja puhub suust uue suitsupahvaku.

«Ei,» vastab Kārlis.

«Miks?»

«Niisama. Nüüd räägivad paljud läti keelt.»

«Õigupoolest polegi siin millegi üle imestada. Läti on minu sünnimaa.» Leitnant kummardub ning tõmbab kordamööda jalast pikad ratsasaapad. Nüüd istub ta

sukis, meenutades poisikest, kes, äsja väljast tulnud, ootab õhtueinet. Aga sigaretisuits levitab meeldivat ja pisut mõrkjat lõhna nagu mälestused.

Ka tookord oli suvi, esimene suvi, mida Harry Morgenstern mäletab. Nad elasid Majoris, mere lähedal. Emme veetis kogu päeva väikese Harryga, aga isa sõitis igal õhtul nende juurde. Isa töötas Riias suures valmisriietekaupluses müüjana.

Mere ääres oli palju poisse, need suplesid, ehitasid rannal liivast losse, otsisid merevaiku. Mõnikord kaklesid ka või lasksid ragulkadega suvilaakendesse. Süüdlasi ei tabatud mitte kunagi, nad hajusid suvituskoha väikestel tänavatel nagu udu tõusvas tuules.

Harry ei sõbrustanud nende poistega. Tema oli oma tänaval kõige noorem ja ema ei jäänud temast ka sammugi maha. Ja siiski — niipea kui Harry kord üksinda aiast väljus, ilmusid otsemaid kohale kaks poisijõmpsikat. Algul nad tõukasid väikest Morgensterni, pärast aga klobisid ta kõvasti läbi. Tookord Harry nuttis kaua ja kibedasti: hoobid tegid haiget, kahju oli määrdunud pluusist, aga kõige hirmsam oli taluda poiste sõimu. Nad olid teda sõimanud saksapoisiks.

Üle poole sigaretist on põlenud, aga leitnant Morgenstern meenutab ikka veel seda vahejuhtumit.

«Saksapoiss,» kordab ta endamisi. Peamine pole sõna mõte, vaid toon, millega seda öeldi. Praegu ei tohiks enam keegi niimoodi mõnitada, vähemalt avalikult mitte, sest sakslased on tõestanud, mida nad suudavad, ja esialgu on veel võim ja vägi selles piirkonnas nende käes. Kui keegi okkad turri ajab, siis antakse talle vastulöök. «Sõjaaja seaduste järgi,» mõtleb Harry.

Alles mõni päev kamandab ta idarindel kompaniid, aga seadused ja õigused on juba üdini veres. See on totaalne sõda, mis ei tunne halastust ega tee mingeid mööndusi. Kes midagi ütleb, see teenib endale kuuli, seda, kes keeldub andmast kirvest või saagi, on õigus üles puua. Niisugune on kord, ja ilma korrata pole võitu.

Leitnandi pilk peatub maamehe suurtel rakkus kätel ja krimpsus, ärasõtkutud säärikutel. Mida see inimene

parasjagu mõtleb? Kas ta on võimeline tõstma kätt ning suunama sedasama kirvest, mida just nagu ei ole, leitnant Morgensterni vastu? Ja kui ta on selleks võimeline, siis miks?

Harry pole kunagi elanud maal, aga tal on tunne, et iga hämar toanurk levitab kauneid lapsepõlvemälestusi. Baltikum, Baltikum! Kui palju kordi on sind segi pööratud! Kust leiaks inimese, kes veendunult tõmbaks rahvaste vahele ületamatu joone?

Sellist joont polnud ka Harry lapsepõlves. Ta õppis ühtaegu ära mõlemad keeled ja kui jõudis kätte koolimineku aeg, siis pandi ta läti kooli, sest nii tahtis isa, kes tol ajal töötas läti firmas. Kui aga tulid kokku sugulased ja tuttavad, toimus keskustelu enamasti saksa keeles. Meenutati sõjaeelseid aastaid, kurdeti koletute maksude üle, arutati loetut ja nähtut. Vahel võeti mõni laulgi üles, aga tõesõna, kuidas Harry Morgenstern ka oma ajusid ei pingutaks, talle ei meenu ühtegi juhust, mil keegi oleks lausa igatsenud suure kodumaa Saksamaa järele. Teated sellelt maalt polnud kuigi rõõmustavad: kriis, tööpuudus, spekulatsioon, poliitiline võitlus ja äärmuslikkus, mis võis viia kes teab kui kaugele.

Siis oli juba parem ja julgem elada siinsamas Lätis. Tööd esialgu jätkus, Vana-Riia kitsad tänavad ja gooti elamud rõõmustasid silma ja tuletasid meelde vanu toredaid aegu. Rahvuslik rõhumine? Seda ju tegelikult polnud, aga mis puutub maksudesse, siis missugune riik ja missugune valitsus ei pistaks kätt kodaniku taskusse?

Kolmekümnendate aastate kespaiku tekkis valgete sukkade taud. Tollal olid rahvussotsialistid Saksamaal juba võimu oma kätte haaranud ja Riia saksa poisid hakkasid Elisabethi ja Antoniuse tänaval kekutama nagu noored kuked. Mis sa ütled, maailm kuulub meile, tooge ta aga siia!

Poisid on kogu maailmas ühesugused. Nemad tabavad ja tunnevad esimestena poliitilisi kirgi ja ehkki neil mõistust kuigi palju ei ole, on neil oma uhkus, mille nimel nad on valmis otsemaid kaklusse tormama. Valgesukkadega kakeldi tihti, või õigemini, neid peksti, aga Harryl polnud sellega midagi pistmist: Morgensternid ei liitunud minemakippujatega. Veel

enam — kui pärast Ulmanise pööret algas suur perekonnanimede muutmine ja lätistamine, kaalus perekonnapea tõsiselt, kuidas perekond peaks ennast edaspidi nimetama.

Tekkis mitu ideed — kõigepealt Mazlācis (see oleks midagi taevatähtedest), siis Migla (see nimi olnuks kooskõlas esimese poolega, milles esineb hommik).* M-tähte tuli igal juhul säilitada, kuna see oli jäädvustatud käterätikutele, voodilinadele ja hõbelusikatele.

Lõpuks hakkas ema ohjeldamatult nutma. Alles siis sai Harry teada, et Morgenstern on ema sünninimi, väga vana ja kuulus nimi, isa aga, lihtne poesell, oli enne abiellumist Wilke või koguni Viļķis**.

Tolsamal õhtul proovis poiss kalendrilehel mitmesuguseid allkirju. Kõigepealt Harijs Viļķis, siis saksa moodi — Harry Wilke. Paberitüki põletas ta kohe ära.

Vahepeal olid isa ja ema nähtavasti viimaks ometi leidnud ühise keele, ja Morgensternid jäid edasi Morgensternideks.

Kolmekümne seitsmendal aastal astus Harry läti keskkooli. Tema ees- ja perekonnanimi tõendasid eksimatult saksa päritolu, aga see ei häirinud kedagi. Klassis oli kaks poolrootslast — vennad Jonsonid, kolm puhastverd vene poissi, peale selle üks Haim — kindel ning vaieldamatu juut. Kõik said omavahel sõbralikult läbi, igatahes polnud neil tol ajal veel mingit isamaad jagada, kõik olid enam-vähem jõukate vanemate lapsed, sest kehvemad ei pääsenud nii kergesti gümnaasiumi: õppeasutus oli huvitatud kooliraha õigeaegsest laekumisest.

Poliitiliselt oli klass üpris inertne — poisid tundsid rohkem huvi jalgpalli ja kino vastu. Ainult ükskord oli Harry pinginaaber kusagilt kuulnud värsi, mida skandeerivat saksa töölised:

Adolf Hitler, gib uns Brot,
anders werd'n wir wieder rot.

«Mida sina sellest arvad?» päris ta.

Harry kehitas õlgu: «Miks sa seda minult küsid?»

Naaber osutus hästikasvatatuks ning peenetunde-

---

* Morgenstern (saksa k.) — Hommikutäht, Mazlācis (läti k.) — väike karu, s. o. Väike Vanker, Migla (läti k.) — udu.

** Viļķis (läti k.) — korgits.

liseks, ta palus vabandust ega surunud ennast enam kunagi peale mingite värssidega.

Maailm seevastu polnud nii hästikasvatatud ega peenetundeline. Selgus, et Adolf Hitleril olid teravad hambad ja kadestamisväärne isu. Tema päranikistud, metsikud silmad sihtisid ahnelt igasse ilmakaarde.

Pärast Münchenit jäi mulje, et erutatud meeled hakkavad rahunema, ent peagi tekkisid uued probleemid — Poola koridor ja Klaipeda.

Poolaga oli Lätil tol ajal otsene piir, aga Leeduga oli peale piiri veel vastastikuse abistamise leping. Avalikkuses levis kuuldusi osalisest mobilisatsioonist — leedulasi ei tohi üksi jätta.

Täiskasvanud kehitasid õlgu ja näisid murelikud, aga poistel kasvasid nagu tiivad selga. Nad tundsid sõda raamatute ja filmide järgi, sõjas võis igaüks näidata oma võimeid, vaprust, sõjas võis saada kangelaseks.

Kogu klass oli nõus minema Leedu piirile.

«Aga sina?» pöördus keegi kaunis taktitult Harry poole.

«Muidugi mina ka.»

Keegi rohkem ei pärinud, kõik oli niigi selge. Välk kukkus selgest taevast kolmekümne üheksandal aastal: klassis levis jutt, et Morgensternid repatrieeruvad. Harryt koolis ei olnud, lähemad sõbrad läksid tema juurde koju.

Harry istus, pea käte vahel: ta käis seitsmeteistkümnendat aastat, ja ema valmistus ärasõiduks. Kui Viļķis tahab, jäägu siia ja lasku end lahutada. Viļķis polnud vähem masendatud kui Harry, ent tulijaile sai otsemaid selgeks, et see mees ei osuta eales mingit vastupanu ega jäta sõitmata, vaid läheb igale poole kaasa, kuhu iganes on otsustanud sõita tema energiline elukaaslane Lotte Morgenstern.

Prõmm, prõmm, prõmm . . . — kostab kuskilt kaugelt suurtükimürinat, aga leitnant Morgenstern tõmbab suitsu ning silmitseb oma veel üsna uusi sõdurisaapaid. Miks just täna õhtul suruvad end peale mälestused, mida oleks tulnud ammugi minema peletada?

«Kas te kogu aeg olete Lätis elanud?» küsib Paipala Kārlis, sest pimedas toas hakkab natuke kõhe ja siis on tahtmine midagi ütelda.

«Kuni kolmekümne üheksanda aastani.» Leitnant valab klaasi punasesõstrajooki ja joob. Väikeste lonksudena, nagu kardaks läkastada.

«Kuni tuhande üheksasaja kolmekümne üheksandani . . .»

Morgensternid sõitsid ära väiksema laevaga, mitte kuulsa «Steubeniga», mille kohta noil päevil poisid igal tänavanurgal vigases saksa keeles kokkuseatud lorilaulu laulsid.

«Me tuleme tagasi!» hõiskasid paljud, kui laev hiivas ankru ja vallandati tross.

«Me tuleme tagasi!» kostsid hääled üle vee ja hallika kaldaveere, aga Harryl oli tunne, et ta viimast korda näeb selle linna siluetti ja loojangukuma Daugava suudme kohal. Olid meeles riigipresidendi ja peaministri praalivad sõnad: kes tahab, sõitku, aga tagasitulekut ei ole!

Nüüd on Harry tagasi, ja mitte kui kadunud poeg, vaid kui sõjamees. Ainult et Ulmanist, presidenti, kes nii kergesti oli loobunud oma alamatest, enam ei ole ega saa kunagi olema.

Need ajad ei tule enam tagasi, midagi on Morgenstern ometi Suur-Saksamaal õppinud, midagi on talle eluajaks selgeks saanud.

Kui repatriantide laev jõudis Saksamaa kaldale, võtsid tulijaid vastu rahvahulgad orkestriga ja haakristilippudega. Kõnelejad toonitasid, et kallid rahvuskaaslased on pöördunud tagasi kodumaa rüppe, kus nende eest hakkab hoolitsema juht Adolf Hitler.

Peatselt selgus, et Morgensternide perekond ei vajanud juhi ega tema organisatsiooni erilist hoolitsust. Neil ei tulnud virelda ajutistes laagrites ega hotelli numbritubades, sest emal oli vend, ja see karastatud natsionaalsotsialist, läbiproovitud SA-lane, üks suure relvatööstuse direktoritest, kutsus Balti sugulased enda juurde Dresdenisse.

Kokkusaamine oli triumfaalne, Lotte Morgensternist sai päevakangelane, teda võrreldi Goethe Dorotheaga. Harry isa ei saanud ennast mõistagi Hermanniga võrrelda, aga teda ei kavatsenud siin enam keegi nimetada solvava nimega Viļķis, sest naisevend ise koputas talle naeratades õlale ja ütles: *«Mein lieber Christopher!»*

Pärast seletas ta pikalt ja laialt sakslaste püha missiooni Baltimaal, mis küll esialgu katkestati, aga mitte igaveseks, mitte kauaks.

Harryst rääkides leiti, et tal on täiesti väljapeetud aaria välimus, meeldiv käitumine, et ta on üldse kena poiss, kellest saab oma rahvale vajalik, ustav poeg. Ema tähendas, et Riia koolides tuubiti talle pähe küllaltki palju rumalusi, mispeale natsionaalsotsialistist onu ainult naeris.

«Küll me selle välja tuulutame!» lubas ta. «Meie Adolf pole ses suhtes väiklane.»

Leitnant tunneb jaanipärja lõhna Paemäe suure toa seinal ja mõtleb: kas tõesti suudab see maailma äär, see Baltimaa, kõiki oma elanikke sentimentaalseks teha. Tookord, esimesel Dresdeni õhtul, oli Harry lehitsenud kaasavõetud raamatut ja leidnud selle vahelt kuivanud lilla viieharulise sireliõie, mis pidi tooma õnne. Tol õhtul oli Harryl väga raske, tal kippus isegi nutt peale, samavõrra häbenes ta hiljem oma tundelisust. Kahekümnenda sajandi kolmekümnendate aastate lõpul polnud paras aeg ohata ja pisaraid pühkida.

2. septembril alanud sõda Poolaga arenes hiljem maailmasõjaks. Harry Morgenstern jätkas õpinguid keskkoolis.

Et neid päevi hiljem täpsemalt iseloomustada, võiks neid nimetada mundripäevadeks. Hoobilt ajas sõjaväeriietus kappidesse ja kirstudesse tsiviilpüksid ja -pintsakud. Isegi lapsed ja naised tegid oma rõivad ümber, et need kas või natukesegi sarnaneksid jumaldatud mundritega.

Kõigil olid rihmad ümber piha, isegi raudteelastel, muuseumidirektoritel ja põllumajandustegelastel. Paljud kandsid vasaku käise ümber punast sidet, millel oli haakrist valges sõõris. Saksamaa oli järjekordselt ärganud kangelastegudeks, seekord loosungi all: *Ein Volk, ein Reich, ein Führer!*

«Sina õpi,» ütles Christopher Morgenstern pojale. «Õpi, see on kõige tähtsam.»

«Kõige tähtsam on armee!» deklareeris ema vend, aga Harryl polnud korraga enam tahtmist ei õppida ega armeele mõelda — teda oli vallanud mingi veider

ükskõiksus, roidumus, mis on iseloomulik toataimele, kui teda istutatakse ümber ühest potist teise.

«*Heidemarie, wenn wir am Rhein marschieren,*» üürgasid mööda linna marssivad sõjaväeosad, raudne rohekashall laviin, kellele tütarlapsed viipasid ninarätikutega ja kellele keegi ei suutnud vastu panna.

Amsterdam, Brüssel, Pariis... Dieppe'i all ronisid inglased laevadele ja sõitsid koju. Neile aitas, vähemalt esialgu, aga iga kord pärast armee ülemjuhatuse teadaannet meenutasid saksa raadiojaamad:

Denn wir fahren,
denn wir fahren,
denn wir fahren gegen Engeland...

Vahel meenusid Harryle endised klassikaaslased. Kuidas nendel nüüd käsi käib? Riiga oli tulnud Punaarmee, ametlikud teated kõlasid mittekallaletungipakti vaimus, aga ridade vahelt võis lugeda hirmsaid asju. Morgensternid olid õigesti teinud sünnilinnast lahkudes, nende koht oli oma rahva juures.

Neljakümne esimese aasta kevadel lõpetas Harry keskkooli ning valmistus astuma ülikooli. Isa oli filosoofia poolt, sest imelikul kombel ei suutnud ega suutnud ta veel kuidagi mõista uut Saksamaad, ta koguni kartis seda maad, ning pidas sellepärast aru, kuidas poega hoida eemal poliitikast ja nendest teadusharudest, mis varem või hiljem pidid astuma sõjaväe teenistusse. Sellelt seisukohalt näis filosoofia kõige ohutum aine. See, et Alfred Rosenberg ja doktor Goebbels samuti end filosoofideks nimetasid, ei tulnud Christopher Morgensternile meeldegi.

Ent valida siiski ei tulnud — sõda Nõukogude Liiduga lõi kõik eelnevad arvestused segi. Senised tempod ja arvud tundusid äkki lapselikult naeruväärsed: vallutatud territooriume hakati mõõtma ainult veel sadade kilomeetritega, aga kui räägiti vangidest, siis oli kõige väiksem arv pool miljonit.

Juba teisel sõjanädalal vallutas võidukas Saksa armee Riia ja Morgensternidel avanes võimalus sinna tagasi minna. Kõige suuremaks tagasipöördumise vastaseks osutus isa. Tal oli Saksamaal töökoht ja tema julgeolek oli kindlustatud, milleks riskida ja pista pea tulle; polnud ju veel sugugi teada, kuhupoole lõpuks

sõjaõnn kaldub. Harry tahtis tagasi minna, aga talve hakul kutsuti ta riiklikku tööteenistusse. Võib olla, et ema venna vahelesegamine võinuks midagi muuta, aga sedapuhku ei pidanud onu tarvilikuks vahele segada.

«See on saksa meeste karastamise sepikoda,» selgitasid ajalehed, ja sedasama kinnitas vastuvõtukomisjon.

Kes poleks näinud ajakirjade kaantel neid tarmukaid naeratavaid poisse? Nad sammusid lauluga, labidad õlal, jalas ainult lühikesed püksid ja säärikud. Teed, sillad, barakid ja õppused, õppused, õppused. Kõige rohkem oli muidugi lahingulist väljaõpet, sest tavaliselt läksid noorukid pärast tööteenistuses veedetud aastat armeesse.

Ka Harryt ähvardas armee ja rinne ei tundunud neljakümne teise aasta talvel enam kaugeltki nii külgetõmbav kui neljakümne esimesel. Lõppude lõpuks ei langenud seal mitte ainult vastased, ja Saksamaal oli liikvel aforism, et egas Ivan kartulitega tulista.

Onu osutus seekord palju järeleandlikumaks. Ta tunnistas, et noorel võimekal mehel pole mingit mõtet roomata kaevikutes või sumada Venemaa lumes nagu mõni lihtsõdur. Ei aidanud enam mõjukast sõnast, et päriselt vabaneda sõjaväeteenistusest, jäi üle teine tee — astuda sõjakooli. Selle aja jooksul võisid venelased sõja kaotada, aga inglasi ja ameeriklasi ei maksnud karta. Halvemal juhul, kui Suur-Saksamaa vaenlased pole oma teenitud issanda karistust selleks ajaks veel kätte saanud, jääb ohvitser ikkagi ohvitseriks. Peale selle on ju veel olemas ka selline kategooria nagu staabiohvitserid.

Staabiohvitseride kool asus Dachaus ja sinna olid kogunenud peamiselt privilegeeritud perekondade võsud, aga kui õppeaeg sai poolest saati läbi, oli ilmne, et staabi jaoks piisab täiesti vanema aastakäigu meestest ja poolinvaliididest.

Raske öelda, kus oli tekkinud idiootlik laul *«Infant'rie, du bist die schönste aller Waffen»*, aga seda pasundati nüüd igal hommikul ja õhtul. Vaimustusega, pilkega, meeleheitega või niisama muidu.

Ohvitseride kool tõmbas uusi jooni Harry Morgensterni maailmasuhtumisse. Kõigepealt veendus ta lõplikult ja igaveseks ajaks, et tohutute ajalooliste sündmuste keerises ei tähenda üksikinimene absoluutselt mitte kui midagi, seepärast pole mõtet vastu punnida ega mõelda omaenese mõtteid. Tuleb teha, mis käskakse, tuleb rõõmustada iga elatud päeva, iga suitsetatud sigareti üle. Selle seisukoha kujunemisel oli oma osa ka mõningatel kaunitaridel, kes keerlesid tulevase ohvitseri seltskonnas.

Teine tarkus rajanes oma rahvuse tunnetamisel. Harry oli ikkagi sakslane, kellel ei sobinud kõrvale jääda, kui saksa rahvas pidas kõige raskemat, kõige halastamatumat võitlust. Sõita rindele? Selles pole midagi ahvatlevat, aga kui kõik sõidavad, miks peaks temagi olema erand?

Tõsi, Suur-Saksamaa relvastatud jõudude erakordselt täpsesse organismi oli juba mõnda aega tagasi sattunud liivateri. Need ragisesid, segasid, lammutasid ülemjuhatuse kavatsusi. Isegi sõjakoolis polnud enam kombeks öelda «kui me võidame», vaid öeldi «kui meil õnnestub võita». Olukord rindel muutus aina viletsamaks, ja seda analüüsides ning hinnates tekkis aina sagedamini soov ennast täis juua, tulgu pärast mis tuleb.

Sõda nõudis määratuid ohvreid. Juba neljakümne kolmanda aasta jõuluks oli Saksamaa invaliididest üle ujutatud ja postiljonid ei jõudnud enam laiali kanda teateid hirmsate pidulikkude sõnadega: «JUHI JA ISAMAA EEST LANGENUD.»

Kummaline, Harry teadis seda kõike, ta isegi nägi seda oma silmaga, aga ometi ei võinud öelda, et teda oleks vallanud hirm. Nähtavasti on kakskümmend kaks aastat siiski see iga, millal sakslane mõtleb rohkem raudristist kui teraskiivrist puuristil. Pealegi oli onu juba nimetatud jõulude ajal päris kindlalt lubanud, et Harry saab koha staabis.

Juunis nende lend lõpetas, nad ülendati ilma igasuguse vaheastmeta leitnandiks, ja Harryle anti kolm nädalat puhkust. Just puhkuse pärast ja oma staabikohustusi arvestades oli ta kompanii laost valinud endale ratsasaapad, sest need olid nägusamad.

Morgenstern sõitis Dresdenisse, sattus ema ja onu sülelusse, jõudis isaga tülli minna ning tutvuda kauge sugulasega, neiuga, kelle läägevõitu-naiivset lahkust ta

kasutas puhkuseaja viimase minutini, siis ilmus ta komandantuuri ja sai korralduse sõita Riiga.

Riia — noorusmaa ja kunagine unistuste Eldorado —, see linn oli nüüd märgitud leitnandi sõidukäsku.

Oli juba augusti algus, kuid suvi ei olnud veel lõõmast väsinud, kui Harry Morgenstern pöördus tagasi sünnilinna. Seal polnud eriti midagi muutunud, ei paistnud ei varemeid ega tuhaasemeid, kui mitte arvestada vana Peetrit, see-eest liikus kõikjal ringi palju mundrimehi.

Ja neidusid! Suveriietes, sandaalid jalas, näisid nad paljulubavamad ja koketsemad, vähemalt need, keda Harryl õnnestus kohata bulvaritel, kohvikutes, ooperis ja väiksemates seltskondades mõne endise koolivenna juures. Leitnant Morgensternile hõisati elagu ja lisati kõige paremaid soove. Poisid, kellest mõned kandsid samuti mundrit, karjusid: «Oodake mind jälle kodus!» Siis tantsiti. Pärast mudis Harry esikus vilajat tüdrukut ja lubas talle rindelt kirjutada. Seejuures mõtles ta: «Käigu põrgu kõige oma rindega, minule on kindlustatud koht staabis, võib-olla siinsamas Riias.»

Tütarlaps töötas kompvekikaupluses müüjana, ta rääkis, et sõbratariil olevat oma leitnant, kellel on raudrist, möödunud kuus oli sõbratar, vaeseke, teinud aborti, ja nüüd saab ta arvatavasti koha varieteesse.

Ilmselt ei soovinud üks sõbratar teisest maha jääda, seepärast kutsus ta Harryt külla, aga Morgenstern kasutas seda kutset üksainuke kord. Riia äratas temas nii palju mälestusi ja erilist, sõnul väljendamatut heldimust, et teda ei suutnud köita pealiskaudne seiklus, ja need mõned päevad, mida tal õnnestus näpistada enne kohale ilmumist, meeldis tal lihtsalt ringi luusida Vana-Riia kitsastel tänavatel või istuda Vērmanise pargis lõvide juures.

Komandantuur asus endises läti seltsi majas Merkeli tänavas. Vanapoolne major, kellel vasak kulm kogu aeg tõmbles, uuris kaua leitnant Morgensterni pabereid.

«Kui võimalik, jääksin meelsasti Riiga,» lausus Harry ega unustanud lisamast: «Härra major.»

«See pole põrmugi originaalne,» pilgutas major jälle mõttetult silma. «Kes ei tahaks Riiga jääda.»

Ta tõi lagedale mingi kaardi, vedas kaua sõrmega mööda jooni ja ruute, siis teatas, et leitnant Morgenstern on suunatud korpuse staabi juurde, mis tõenäoliselt asub kusagil Madona ja Cesvaine vahel.

«Soovin edu!» Major ulatas käe, ilma et oleks püsti tõusnud, andis Harryle paberid kätte ja hüüdis paratamatult sõnad:

«Heil Hitler!»

Veider, et imekaunid loodusepildid ja suured masside liikumised libisevad vahel märkamatult silme eest mööda, kuna mõni tühine asi, hoopis tähtsusetu žest surub enda mällu pikaks ajaks. Leitnant Morgenstern istub praegu Paemäe talutoas, aga tal on tunne, et majori vigastatud silmalaug võbiseb kuskil siinsamas akna taga. «Soovin edu! *Heil Hitler!*»

Kuivalt nagu murduvad raod krõpsuvad kokkulöödavad kannad. Keset tuba seisab sõdur, käes alumiiniumkastrul.

«Härra leitnant, just praegu toodi õhtusöök!»

Harry Morgenstern võpatab.

«Hea küll, Storm,» lausub ta. «Pange siiasamasse lauale. Ja ütelge veltveeblile, et ta tuleks siia.»

Kui sõdur on läinud, tähendab leitnant nagu vabandades:

«Ma vist tukastasin . . .»

4

Kārlis Paipala istub leitnandi vastas. Öö on pime, kuud ei ole, ja pole midagi näha, mis väljas toimub. Ta oleks muidugi võinud õue minna ja vaadata, kas kõik on vanaviisi, kas seal keegi midagi ei lõhu või laiali ei vea, aga mõningail kaalutlustel otsustab ta paigale jääda. Leitnandiga koos on igal juhul kindlam kui seal väljas, kus sel ööl piiramatu võimuga käsutab veltveebel Frieke.

Prõmm, prõmm, prõmm . . . mürtsuvad ikka veel kahurid.

Laual helgib hele alumiiniumkastrul, selles lõhnab tentsiku toodud supp. Supp on kindlasti lambalihast

keedetud, seda tunneb Paemäe peremees eksimatult. Ja kindlasti on ära keedetud üks neist lammastest, kes neil päevil teeveertel ringi hulguvad.

«Kunas küll jälle kõik loomad kokku saab, ja mis neist enam järel on,» ohkab Kārlis.

Sahvris on tema jaoks varuks kausitäis hapupiima, samas on ka pool pätsi rukkileiba, mett ja karaskit. Siis veel natuke suitsuliha, kaheks, võib-olla kolmeks söögikorraks. Muu liha — viis pekitükki — on peidetud rehala taha õlekuhja sisse. Kui seda leivakõrvast õnnestub alles hoida, siis on Kārlis Paipala kindlalt omadega mäel, aga võib juhtuda, et see tuleb sakslaste kätte anda, et tuleb ennast sellega vabaks osta. Igasugustel segastel ja muutlikel aegadel on seapekk alati olnud rahast kindlam.

«*Speck, Butter und Eier,*» meenuvad Kārlisele ammukuuldud sõnad, tuttavad juba neljateistkümnendast aastast saadik. Sakslasi ta enam-vähem tunneb, aga ta ei saa kuidagi aru, miks sellele nälginud rahvale omistatakse sellist ülemäärast aplust. Sakslane sööb alati vähe, nagu näksides, ja kui talle puutub pihku mõni pekitükk või võikäntsakas, siis saadab ta selle koju omastele.

«Ei, nemad pole küll mingid maailma paljakssööjad,» mõtleb Kārlis Paipala ja tunneb, kuivõrd isuäratavalt lõhnab leitnandile toodud supp. Kui supp jahtub, siis ta enam süüa ei kõlba, sest lambarasv hangub kiirelt. Aga Harry Morgensternile ei tule õhtusööki meeldegi. Ta võtab uue sigareti ja tõmbab suitsu, vasakut küünarnukki raskelt lauale toetades.

Koputamata, nagu oma kodus, astub suurde kambrisse veltveebel. Esmalt lööb valgustamata tuba ta pimedaks, aga siin polegi midagi silmadega otsida, leitnant Morgenstern hakkab ise esimesena rääkima.

«Ma arvan, te võiksite tulla hiljem, pärast õhtueinet,» lasub ta justkui vabandades. «Kas te olete juba söönud?»

«*Jawohl!*» mühatab veltveebel. «Miks te istute siin pilkases pimeduses? Las talumees katab aknad kinni ja süütab lambi. Petrooli peaks tal olema.»

Kārlis tõesti ei tea, kas Paemäel on veel petrooleumi või ei ole, selle eest on alati naine hoolt kandnud.

«Ma lähen vaatan,» tõuseb ta pikkamisi ja otsib

taskust tikutoosi. Vaikse praksatusega lööb põlema hele tuli.

«Sa oled hull!» Veltveebel on ühe hüppega Kārlise kõrval ja kustutab peoga tuletiku leegi. «Kas sa tahad, et kukurusnik sulle pähe essub?»

«Kas väljas on rahutu?» küsib leitnant Morgenstern.

«Rahulik oli kuni kolmekümne neljanda aastani Weseri ääres,» loeb Frieke nagu raamatust. «Aga praegu on sõda.»

«Seda ma tean,» noogutab leitnant.

«Härra leitnant, julgen veel korra nimetada, et tsiviilelanikud pidid kõik evakueeruma, aga neid, kes ei aliu korraldustele, tuleb karistada sõjaaja seaduste kohaselt.»

«Keda te sellega mõtlete?»

«Seda vanameest.»

«Tema ei puutu kedagi.»

Frieke pahvatab naerma.

«Ja teie vist tahate, et ta teil kõri läbi lõikaks? Või teataks meist venelastele?»

«Antud juhul pole see kuidagi teostatav.»

«Ma nõuan . . .»

Jah, mida ta siis õieti nõuab? Kārlis Paipalal on jutuajamist pealt kuulates selline tundmus, nagu mängiksid nood kaks meest parasjagu kaarte. See, kes võidab, saab Paemäe peremehe endale. Üks mängib tõsise hasardiga, teine võitleb nagu igavuse peletamiseks, aga viimane sõna jääb vähemalt esialgu tollele teisele.

«Viimane ja võitja,» meenub Kārlis Paipalale vana hea mäng marjas. «Ja kui kellelgi on kõik tihid käes, see ütleb: «anjesakt».»

Mida võiks see veider ütlemine tähendada? Küllap on see tuletatud saksakeelsest sõnast «angesagt». Aga jumala eest, hirmu ei ole, on ainult samasugune tunne nagu merel. Üks laine tõstab su üles, teine paiskab alla.

«Olgu peale, Frieke,» ütleb leitnant viimaks. Paistab, et sellega on mäng läbi ja Paemäe peremees kuulub valgejuukselisele noorukile.

«Kandke ette!» Ta ulatab Friekele sigaretipaki. «Ma loodan, et meil side on olemas.»

Frieke võtab sigareti, taganeb nurka ja lööb välgumihklist tuld. Ta ei taha ikka veel alla anda.

«Ma ei saa ette kanda võõra inimese juuresolekul,» ütleb ta.

Leitnant Morgenstern koputab sõrmedega lauaservale:

«Hea küll! Võite minna, ja arvestage, et täna öösel olete teie komandör. Ma loodan teie peale.»

«Just nii!» Kannad löövad kokku ja klõpsuvad veel ukse taga. Vaikus ja sigaretisuitsu lõhn täidavad kambrit.

«Teie ei suitseta?» küsib Morgenstern.

«Ei.»

«Naljakas. Aga tikud olid teil ikkagi taskus. Kas te imestate, et ma seda tähele panin?»

«Ei. Meil on alati taskus tikud ja taskunuga.»

«Ma loodan, et siit pole vaja otsida allteksti,» naerab leitnant kähedalt.

«Pole vaja,» vastab Kārlis Paipala. «Ilma taskunoata ei lõika piitsavartki.»

«Piits,» kordab Harry Morgenstern. «Piitsaga lüüakse hobust, eks ole?»

Kārlis vaikib.

«Noh, aga lõppeks on see ikkagi natuke metsik, kas te ei leia?» jätkab leitnant. «Hobune ei saa ju vastu hakata, hobune on aiste vahel ja tal jääb üle ainult sõna kuulata.»

Kārlis vaikib. Nüüd oleks tema kord mõelda, kas ei peitu selles jutus mõni alltekst, aga leitnant pole veel lõpetanud.

«Sõnakuulmist ja sõnakuulmatust võib mõista ning tõlgendada mitut moodi. Ma ei tea, kuidas te hindate tekkinud situatsiooni, aga on vägagi tõenäoline, et teil on sedapuhku kuradi moodi vedanud. Siia majja oleks võinud põigata mõni teine sõjaväeüksus teise ohvitseriga. Sõjaseadus jääb sõjaseaduseks, ja teie keeldumist evakueeruda võib võtta kui vastuhakku. Ma loodan, et te nõustute minuga.»

Kārlis tunneb kõris tõusvat kuiva tompu ja veel enne, kui ta sellest jagu saab, küsib leitnant:

«Ütelge vähemasti ausalt, miks te ära ei sõitnud?»

«Ma kaitsen oma kodu.»

«Ja see on kõik?»

«See on kõik.»

«Mina olen alati austanud julgeid ja otsekoheseid

inimesi,» muigab Harry Morgenstern. «Ja siiski on see lugu natuke naeruväärne, kui mitte öelda rohkem. Eluga on mõtet riskida siis, kui on mängus tohutud väärtused.»

«Nii see ju ongi,» ütleb Kārlis.

«Laastkatusega maja? Kui te oleksite näinud saksa linnu!»

«Ma olen näinud saksa linnu,» väidab Paemäe peremees.

«Kinos?» küsib leitnant.

«Ei, ma olin viieteistkümnendal aastal Saksamaal. Sõjavangis. Kuni seitsmeteistkümnenda aastani.»

See teade muidugi hämmastab Harry Morgensterni. Astuda lihtsasse tallu ning kohata inimest, kes on mitu aastat elanud Saksamaal, see on tõepoolest ime. Seda parem, siis võib selle inimesega ju rääkida ja vaielda.

«Seal on muuseume, katedraale ja losse, seal on hooneid, kus on elanud geniaalsed inimesed.» Noore ohvitseri häälest kostab varjamatu üleolek.

«On,» nõustub Kārlis.

«Aga nüüd need hindamatud väärtused hukkuvad. Põlvest põlve on seda kõike loodud ja säilitatud, aga tulevastele põlvedele jäävad ainult varemed.»

«Sinna ei saa ma midagi parata,» vastab Kārlis ja lisab: «Selles talus on elanud minu isa ja isaisa, ja minul pole õigust jätta tulevastele põlvedele ainult varemeid ja paljaid korstnaid. Sellepärast ma olengi siin. Siin on mu kodumaa.»

Kodumaa. Leitnant Morgenstern suleb silmad ja pea hakkab pööritama. Mis pagana mõisted need lõppeks on — kodumaa, isamaa? Miljonid inimesed on hukkumas nende sõnade pärast, veel uued miljonid saavad otsa. Kodumaa kutsub, kodumaa käsib, kodumaa andestab. Aga mis on siis kodumaa?

Temale, läti talupojale, tähendab see oma maad, oma maja, võib-olla kogu seda väikest tagasihoidlikku maaala, mida vanasti hüüti Lätimaaks, aga mis nüüd on ühendatud Ostlandiga. Aga Harry Morgensternile?

Riia?

Dresden?

Või Lätimaa kogu ulatuses?

Võib-olla Suur-Saksamaa?

Mine või peast hulluks. Euroopas möllab sõda, ja

kui see ükskord lõpeb, tekib ehk selline geograafiline üksus, mida leitnant Harry Morgenstern võiks täie õigusega nimetada oma kodumaaks, aga praegu?

Praegu on ta saksa mees, kes, relv käes, seisab vahipostil idas. Umbes nii oleks öelnud doktor Goebbels. Aga kas see on õige?

Äkki sähvatab välguna mõte: aga kui temal, Harry Morgensternil, ei olegi kodumaad? Ei, ei, nii hirmus see asi ei tohiks olla.

Aga mida on tal siis kaitsta?

Iidseid saksa õigusi Baltikumis?

Ah sa issand, need on kolletama löönud, koidest puretud paberid, ettevõtmine, mille eest Morgensternid pole iial andnud paljast santiimigi, või kui, siis ainult ema.

Suur-Saksamaa piire? Võib-olla, aga kas Harry suudaks nende eest kõhklematult surma minna? Tõenäoliselt mitte, midagi jääks puudu, aga millest nimelt? Kodumaa-armastusest, millest nii palju, nii ilusasti ja nii kõmisevalt räägitakse?

Põmm, prõmm! Kuskil päris ligidal lõhkeb pomm, ja aknasse valgub punast kuma. See on venelaste aeglane pommilennuk, mis igal öösel pommitab rindetagust. Kukurusnik, nagu ütleks veltveebel Frieke. Kas see Frieke suudaks kõhklemata anda oma elu juhi ja isamaa eest? Arvatavasti, sest too keskikka jõudnud mees on sõjaväelise distsipliini kehastus, ja õieti tunneb Harry ennast tema kõrval alati poisikesena, keda tuttav täiskasvanu on kaasa võtnud ohtlikule jahiretkele.

«Kas ma solvasin teid?» katkestab Kārlis pikaleveninud vaikuse.

Harry Morgenstern toetub küünarnukkidega lauaservale ning püüab vastasistujat näha.

«Pole viga,» ütleb ta. «Te ütlesite kõik, mida mõtlete, ja otsekohesust peab austama. Meie läheme homme ära.»

«Ma ei öelnud kõike, mida ma mõtlen, ega ütle kunagi,» otsustab Kārlis endamisi. «Nemad lähevad homme ära, aga kas see tähendab, et mina jään? Muidugi, aga kuskohta? Kas siiasamasse, selle laua taha, või õue vahtraoksa külge?»

Ei, ta peletab need mõtted otsemaid. Nii lihtsalt ei

saa üks inimelu lõppeda. Leitnandil on praegugi revolver käepärast, aga ka siis, kui ta laseks, ei usuks Kārlis Paipala, et padrun läheb lahti. Ei saa, ei saa nii olla, et sa kogu aeg elad ja siis äkki sind enam ei ole. Kui surm ähvardab, siis peaks vähemalt olema mingi eelaimus, aga seda Kārlisel ei ole. Nii et tema jääb ellu. Ja Paemäe koos kõigi hoonete, aia ja saartega jääb paigale.

Harry Morgenstern lükkab supikateloki kõrvale. Supp on nüüd täiesti jahtunud.

Leitnant heidab seljakile toolile ja ütleb:

«Ma jooksin hea meelega kohvi, aga kohvioad on defitsiitne kaup, teil neid kindlasti ei ole. Nii et kohvi ei saa.»

«Ei saa,» noogutab Kārlis.

«Viimati jõin ma kohvi Riias,» meenutab Harry Morgenstern. «Umbes nädal aega tagasi. Tolsamal õhtul, kui ma teele asusin.»

5

Pärast seda, kui ta oli oma dokumendid kätte saanud, ei läinud Harry otsekohe jaama. Kui lähetuspaberil on märgitud ainult kuupäev, aga tundi pole märgitud, siis oskab iga sõjamees endale kombineerida ühe liigse päeva.

Tol õhtul ootas teda tütarlaps kompvekikauplusest, aga Harry tema juurde ei läinud. Zaube tänavas elas lapsepõlvesõber ja koolivend Alvils Zeigers. Harry võttis oma asjad kaasa ja läks tema juurde.

«Oota!» Alvils pani külalise klubitooli istuma ja läks ise kööki. «Mul on veel natuke kohvi järel ja pool pudelit konjakit.»

Kuni kõrvalruumis ragises kohviveski, silmitses Harry maale. Libertsi «Veneetsia», üks Purvitise kevadeid. Otse kirjutuslaua kohal pimestasid silmi Padegsi araabia naised.

«Ka see on elu,» torkas Harryle pähe, ja ta vallandas rihma.

«Muide, tead, sa näed hea välja,» tegi Alvils komplimendi, kohvinõude ja alustatud Martelli pudeliga tagasi tulles. «Saksa ohvitserid on üldse elegantsed,

aga sinul on eriline sarm, tüdrukutele sa kindlasti meeldid hullupööra.»

Harry kehitas ebamääraselt õlgu — tol õhtul polnud tal tahtmist palju rääkida. Kohv lõhnas nagu vanadel headel aegadel, konjak kõrvetas tuliselt ja pikalt. Alvils pani raadio mängima ja keegi tütarlaps madala, ärajoodud häälega laulis Riiast, Idamere pärlist. Varem käis tavaliselt Riia linna nime juurde Lätimaa, aga nüüd oli siin Idamaa.

Musta kibedat vedelikku imedes meenutas Harry Morgenstern jälle Dresdenit. Linna kohal lendasid tihti liitlaste eskadrillid, muutes ühe tänava teise järel, ühe kvartali teise järel rusuhunnikuks. Seesama sündis ka teistes Saksa linnades, aga Riiga ei langenud ühtki pommi, ühtki seniitkahurimürsu kildu. Mispärast? Ilmselt vaatavad n e m a d seda linna kui oma, sellepärast nad siia ei lenda ega taha teda purustada.

«Sul on pagana moodi vedanud.» Alvils lõi uuesti klaasid kokku. «Sina oled korralikus sõjaväes, aga tead, kuidas rahvas meie pataljone nimetab? Kolme kondi kombinatsiooni leegioniks. Kui mul ei lähe korda silma paista, siis ma teenin välja kõige rohkem unterscharführerini, aga sina oled juba praegu valmis leitnant. Oma repatrieerumisega te tõmbasite välja suure õnneloosi.»

«Huvitav, kas kõik lätlased nii mõtlevad?» küsis Harry irooniliselt, aga Alvils viskas käega:

«Lätlased on närune rahvas, igaüks kisub oma poole. Ega neistki puudu ole, kes punaseid ootavad.»

«Kas sa saad aru, miks neid oodatakse?»

«Kurat seda teab,» krimpsutas Alvils nägu. «Aga lõppude lõpuks, mis see meie asi on? Maailm kuulub ülemkihile, ja see oleme meie!»

«Esialgu,» täiendas Harry.

«Kas sa ei usu, et sakslased võidavad?» Sõber vaatas talle otsa suurte hirmunud lapsesilmadega.

Harry ei vastanud kohe, paiskas siis ägedalt:

«Mina ei mõtle midagi, selleks on teised, kes mõtlevad, minu asi on käsku täita ja oodata, mis tuleb.»

Nii see oli, ja äkitselt ehmus leitnant Harry Morgenstern isegi sellest tõsiasjast. Kõige tähtsama, kõige olulisema küsimuse oli ta alati ka kõige salajasemates

mõtetes järjekindlalt, võib-olla ka ebateadlikult kõrvale lükanud.

Võidetud või kaotatud sõda — siin oli ju vahe, mis tegelikult otsustas kõik. Doktor Goebbels ähvardas pühas vihas kõiki Suur-Saksamaa vaenlasi ja õhutas germaanlasi olema tugevad, aga ometi ei asunud staap enam Smolenski all, vaid oli siinsamas Cesvaine juures. See ennustas katastroofi, võib-olla see juba oligi katastroof, aga Harry Morgenstern lürpis rahumeeli kohvi ning tegi veidra imestusega juba korduva avastuse, kuivõrd ükskõik on temale sündmuste käik.

Ei, nii ei tohi elada, nii ei tohi eksisteerida! Harryl peab olema kui mitte just suur eesmärk ja ideaal, siis vähemalt ülesanne, kindel koht, kõva distsipliin. Õhtu ja öö lähevad mööda, siis saab ta oma koha ja ülesande, siis ei jää enam aega idiootlike mõttemõlgutuste jaoks.

«Selge.» Alvils puhkes naerma. «Selgem kui selge. Aga kas sa ei leia, et meil tuleb vastutada?»

«Mille eest?» Harry ei saanud esimesel hetkel aru.

«Selle kõige eest siin!» Sõber joonistas käega enda ümber kaare.

Ah issand, kuidas siis Harry kohe ei taibanud! Vanasti polnud ju selles toas ei pehmet klubimööblit, ei Purvitist, ei Libertsit ega Padegsit!

«Ega mina ei tea, mida teie siin kokku keerasite.» Ta haigutas vihastamapaneva ükskõiksusega. «Mind siin ei olnud.»

«Meie?» Alvils kargas jalule. «Ah nii! Nüüd ütled sa «teie», aga kelle käsul kõiki neid meeletusi tehakse? Kas Läti ajal oli getosid, kas Bikerniekis lasti maha juute? Aga vastutama peame meie, eks ole? Ja kuhu jääb siis teie vastutus? Kas sa koonduslaagreid näinud ei ole?»

Lõpuks oli see sõna välja öeldud. Harry Morgenstern polnud koonduslaagreid näinud, aga ta teadis, et nad on olemas. Nokastanud ohvitserid, eriti SS-ist või SD-st, rääkisid vahel hirmu- ja õuduselugusid, aga neid jutte oli ta kuulnud Saksamaal, kitsas sõjaväelaste ringkonnas. Niisiis räägiti sellest ka Riias, rääkisid pealegi inimesed, kellel armee ja väejuhatusega polnud midagi ühist.

«Jah.» Harry hammustas huulde.

«Noh, näed nüüd!» Alvils laksas talle käega õlale. «Ära ole pahane. Me oleme omad poisid, noh, proosit!»

Nad jõid konjakipudeli tilgatumaks.

«Kas tead,» lõi sõber särama. «Ma lugesin kuskilt, et igal inimesel tuleb elus ära juua teatud hulk liitreid alkoholi ja armastada nii ja nii palju tüdrukuid. Kui elu on pikk, siis pole mõtet kiirustada, aga meil, vanapoiss, vist pikka pidu ei tule, sellepärast paneme aga pihta. Kas tahad, ma helistan kahele poetessile?»

«Aitab, Alvils!» Harry tõusis ja pani rihma peale. «Mu rong läheb neljakümne minuti pärast.»

«*Beati horas non numerant,*» meenus sõbrale ladina keele tunnist. «Härra leitnant võib usutavasti ka hilineda. Üks päev siia või sinna.»

«Olgu peale,» ei lasknud Harry ennast keelitada. «Kui saaks varastada mõne aasta, siis tasuks veel proovida. Aga ühte ainukest päeva ei tasu varastama hakatagi.»

«Hea küll, ma tulen saadan sind,» pakkus sõber. «Siis on tee jaamani lühem.»

Püstolikabuur oli küljele nihkunud, Harry kohendas selle õigeks ja mõtles: milleks ma sõidan sinna kohvri ja seljakotiga? Ma saan ju seal jälle kõik, mis vaja.

«Kuule, Alvils,» otsustas ta. «Ma jätan oma kraami siia. Kui tahad, võid hakkama panna.»

«Sa oled üks kuradima sell!» Alvils tardus suurest vaimustusest. «Kuradima sell, jumala eest! Selle peale peaks tooma veel ühe pudeli.»

«Pole vaja!» heitis Harry käega.

Pudelit ei toodud, ja Alvilsil kadus äkki tahtmine jaama kaasa minna.

«Tead, meil eraisikutel pole pimedas kuigi julge käia,» lausus ta kaalukalt.

«Muidugi!» nõustus Harry. «Ela hästi!»

«*Sieg heil!*» naljatas sõber hüvastijätul, siis lõi ukse kinni.

«Lätlased on ikka üks närune rahvas küll.» Harry krimpsutas nägu nagu hambavalus ja astus trepist alla.

Tänavad olid kaunis inimtühjad, tulijat märgates tõmbusid needki vähesed käijad kõrvale. Võib-olla, et mitte kokku põrgata, võib-olla mõnel muul põhjusel.

«Huvitav, kelleks nad mind peavad?» arutles Harry. «Kas kaitsjaks või vaenlaseks.» Vastust ei olnud.

Ilma sinelita, ilma asjadeta, viibutades käsi nagu paraadil, astus leitnant Harry Morgenstern oma uute ratsasaabastega mööda pooltühje tänavaid jaama poole. Kuskil kõlas vile, keegi jooksis, teised ajasid teda taga.

Ka jaama perroonid olid vajunud sügavasse pimedusse, ainult harva välgatas mõni sinine tuluke. Reisirongi kõrval seisis sõjaväetransport, platvormidel paistis peamiselt tanke, mille torud sirutusid väljakutsuvalt musta õhe. Veidi maad eemal seisid ridastikku sanitaarautod, ilmselt oli oodata haavatute ešeloni. Kile hääl karjus alamsaksa murdes käsklusi.

Leitnant Morgenstern uuris järele, kuhu poole reisirong läheb, siis ronis ta sõjaväelastele määratud vagunisse, võttis akna all istet ja vaatas välja läbi tuhmide, ammu pesemata klaaside.

Musta mantlisse mähituna hingas seal Riia, tema noorusmaa, mis peagi jääb kaugele seljataha. Niisama nagu kõik seniolnu. Kas Harry Morgenstern tuleb veel kunagi tagasi ja seisab veel sellel perroonil?

Kostis vile, vagunite puhvrid tõukusid kokku, ja sõit algas.

Paljudel inimestel on kombeks rongis ja bussis magada. Ka Harry Morgensternil oli lapsest saati sihuke harjumus. Nüüdki katsus ta magama jääda, kuid see ei läinud korda. Juba Škirotavas tuli sõjaväevagun rahvast täis ja tema kõrvale istus elatanud SS-obersturmführer, kellel oli ilmselt kange tahtmine südant puistata.

Ühtevalu suitsu pahvides tegi ta enese kõigepealt tuttavaks, siis alustas pikka tiraadi võitlusvaimust ja rahva vastupidavusest.

«Milleks ta mulle seda räägib?» mossitas Harry, aga jutt seisis tegelikult alles ees. Lõpetanud sissejuhatuse, asus obersturmführer tegema ülevaadet uuematest sündmustest.

Algul jäi Harryl mulje, et reisikaaslane sõimab, aga pärast sai asi selgeks — sellel inimesel, nii nagu Haškeki kõrtsmik Palivecil, oli kombeks iga lauset ja iga mõtet kaunistada varjatud kehaosade ja ekskrementide sünonüümidega.

Mõnda aega paistis see amüsantne, isegi päris huvitav, pärast aga tüütas ning muutus läilaks.

«Kujutage ette!» Reisikaaslane lausa karjus. «Rinne on veninud saja viiekümne kilomeetri pikkuseks. Kes sellele vastu peab? Kolmkümmend seitse kindralit vandusid Ivanile alla; löödagu mind või maha, mina sellest aru ei saa!»

«Tobu!» tähendas keegi kõrvalkupees.

«Ei ütleks!» protestis obersturmführer. «Ma olin enne sõda kirjanduseõpetaja.»

Edasi järgnes arutlus, et üldjoontes on sõnnik nüüd kokku riisutud ja rinne, mida kirjandusõpetaja poeetiliselt võrdles vana tagumikuga, korda seatud. Juhmilt segamini ajades niisugused mõisted nagu Valgevene ja Poola kindralkuberneri haldusalad, tõendas ta, et Saksa sõjavägi ei tagane mitte üks samm, veel enne sügist tehakse venelastele säru, Inglismaast aga teeb V-2 sõelapõhja.

Pärast Harry kinnitust, et küllap see asi just nii läheb, kukkus reisikaaslane ründama armeed, nimetades teda neetud prostituutide bandeks. Kui kõik sõdiksid nii nagu SS, oleks sõda ammu lõppenud, aga nüüd istub Keitel kõrvust saadik sita sees.

Leitnant Morgenstern vabandas, et kuna ta on äärmiselt väsinud, ei saa ta enam diskussioonist osa võtta. Nõjatades demonstratiivselt pea kupeenurka, palus ta luba pisut tukastada.

«Selge!» röökis obersturmführer häbitult. «Te tulete Riiast ja seal on taevalikud lustimajad, eriti Pargi tänavas. Pärast sõda hakkan ma kindlasti juhatama hitlerjuugendit!»

«Viimaks ometi olen kokku saanud tõelise saksa mehega.» Harry värahtas oma nurgas ega reageerinud enam edasisele jutule. Uni oli ikkagi läinud, peas pures koletu putukas: edaspidi ümbritsevad teda iga päev niisugused inimesed, sellepärast peab ise muutuma nende sarnaseks, ja mida rutem, seda parem.

Rong seisis kaua kuskil siinpool Plaviņast, pärast läks mundris raudteelane vagunist läbi ning teatas:

«Madonast me edasi ei sõida.»

«Miks?» Küsimusi sadas igalt poolt.

«Küsige Jeesukese käest!» kehitas raudteelane õlgu.

Ta kas ei teadnud või polnud volitatud täpsemaid selgitusi andma.

Obersturmführer sõimas valjul häälel jumalaema ja sakramenti, kuskilt levis kuuldus uuest läbimurdest rindel. Harry Morgenstern ajas enese üles ja läks koridori. Seal suitsetasid kaks sõjaväelast, seljakottidega vastu õõtsuvat vaguniseina toetudes. Teenistusastet ei saanud pimedas kindlaks teha.

«Kindlasti asume meie rünnakule,» tähendas üks suitsetajatest irooniliselt.

«Kellega siis?» läks teine keema. «Kolme jalaväelasega?»

Harry tõmbus teise nurka, et rääkijad ei märkaks tema valgeid leitnandipaguneid.

«Ma pean rutem mingi otsa peale saama, pean hakkama midagi tegema, muidu võib peast lolliks minna.» Ta sulges hetkeks silmad. Senine kujutlus armeest ja seal valitsevast raudsest korrast lõi üha enam ja enam kõikuma. Või oli see lihtsalt pelglik allumine hetkelistele muljetele, sündmuste arengu pinnalisele peegeldusele?

Rong jõudis Madonasse juba suures valges. Jaam oli inimesi ja hobuseid tungil täis, vagunitesse asus parajasti suurem kahurväeüksus. Olnuks loogiline, et ešelon läheb itta, aga vedur oli külge haagitud vastupidises suunas — Riia poole.

Harry ronis üle rööbaste, et linna minna, aga äkki andis keegi suure kisaga häiret, ja kõik sööstsid ülepeakaela igasse suunda laiali, eemale jaamast, rongidest, rööbastest. Linna servas hakkasid plaksuma seniitkahurid, platvormidel hirnusid hobused.

Suvehommiku läbipaistvalt sinises taevas tabas Harry silm peagi kolme hõbetäppi, mille ümber korrapäraselt, ent viisakas kauguses heljusid hallid pilvetombud. Veidi hiljem lõhkesid umbes viis kilomeetrit lääne pool mõned lennukimürsud. Pärast õhurünnakuid, mida oli tulnud Saksamaal üle elada, tundus tänane kallaletung nagu jonnakate, üksteist kiusavate ja vihale ajavate laste tüli.

Lennukid lendasid minema, jaamas hakkasid jälle vedurid vilistama, aga kortsus riietes ja väsinud kahurväelased nägid vaeva hobustega, kes kuidagi ei tahtnud mööda platvormile toetatud laudu üles ronida.

Harry Morgenstern läks kuni teemajani peatänava ristumiskohal, sealt kostis valjuhäälset saksakeelset juttu, löödi rautatud saapakannaga takti, keegi katsus laulu üles võtta. Riia poole sõitsid ridamisi veoautod, nende hulgas vilksatasid aeg-ajalt «Opelid» ja maastikuautod.

«Vorwärts, wir gehen zurück!» hõikas teispool tänavat üks salkkond võrdlemisi jultunud sõjamehi. Nad paistsid veidi võtnud olevat, neil polnud kuhugi kiiret.

Harryl tuli oodata oma tubli pool tundi, kuni tuli masin, mis sõitis vastassuunas. Allohvitser, kes istus autojuhi kõrval, loovutas oma koha leitnandile ja kolis üles kasti. Harry nõjatus vastu pehmet seljatuge ning läitis suitsu. Ta polnud hommikul midagi söönud, sigaretisuits tõusis pähe, tekitades roidumust ja peapööritust.

«Kuhu?» küsis ta.

«Cesvaine,» vastas autojuht. «Kas härra leitnant tahtis sõita kaugemale?»

Harry raputas pead. «Esialgu aitab täiesti Cesvainest,» mõtles ta.

Kolm kilomeetrit Madonast edasi, kus algas harv männik, paistis tee ääres silt pealkirjaga: ACHTUNG! BANDITENGEFAHR!

«Kas tõesti?» Leitnant Morgenstern kiikas autojuhi poole ja lükkas püstolikabuuri ettepoole. «Bandiidid, siinsamas linna ligidal?»

«Kus neid siis ei ole?» muigas autojuht. «Möödunud nädalal lasti maha ooberst Weber ja staabi paberid läksid kõik metsa.»

Harry tahtis küsida, miks metsi läbi ei kammita, aga mõtles viimasel hetkel ümber ega küsinud midagi. Tegelik sõda paistis üha rohkem erinevat ettekujutusest, mille ta ohvitseride koolis sõjast oli saanud.

Künkal, liivaste teede ristumiskohas, jäi auto seisma ja ootas teisi sõidukeid järele. Kui kolonn oli moodustatud, ronis esimesse autosse paar sõjaväelast ja kabiini katusele vinnati neljakümneteise aasta kuulipilduja.

Leitnant Morgenstern võttis sõnatult rinnataskust Lätimaa teede kaardi ja voltis selle lahti. Madonast Cesvaineni oli üsna lühike maa — umbes viisteist kilomeetrit, võib-olla natuke rohkem. Kui juba sellel

nii väikesel territooriumil tagalalinna ja armeestaabi vahel ei võinud ennast kindlana tunda, siis polnud sõjaasjad enam põrmugi korras. Pealegi juhtus nii narristi, et temal, tulevasel staabiohvitseril, tuli sõita just esimeses masinas. Kes esimesena metsa läheb, põrkab esimesena karuga kokku . . .

Siiani polnud Harry Morgenstern kunagi tõsiselt mõelnud surmast, nüüd torkas talle pähe, et kõige narrim on surma saada miini otsa põrgates või automaadivalangut rinda saades vastaselt, kes jääbki igaveseks nägemata.

Autojuht oli kummardunud madalale rooli kohale.

«Saksa ohvitser ei karda, saksa ohvitser ei närveeri,» püüdis Harry endale sisendada. «Seda teed mööda on sõitnud sadu ohvitsere, üks ooberst lasti idiootlikul kombel maha, miks peaksin mina olema see teine ohver?»

Kus oli ta varem kuulnud sellist primitiivset arvestust? Ah jaa, lapsepõlves. Klass sõitis ekskursioonile, ja Siguldas üllatas neid äike. Vihma valas nagu oavarrest, koolipoisid pugesid haraliste tammede alla.

«Äikese ajal ei tohi seista suurte puude all,» tuli kellelgi ehmatusega meelde, aga õpetaja ainult naeris:

«Julgust! Kui välk pole sadu aastaid nendesse puudesse löönud, miks peaks ta siis sisse lööma just nüüd, kui meie siin seisame?»

Tookord tammede all aitas see loogika hirmust jagu saada, seekord autos ei tundunud asi enam nii lihtne.

«Cesvaines asub armeestaap, kui ma ei eksi?» pöördus Harry Morgenstern juhi poole. Too heitis kõrvalistuvale leitnandile pilgu, jättis aga vastamata.

«Ma pärin nagu viimane tolvan.» Leitnant hammustas huulde. «Mida ta minust küll mõtleb?»

Külláp gefreiter rooli taga ei mõelnud midagi, ta ainult vaatas ettepoole, kus maantee ääres virvendasid hommikupäikesest valgustatud männitüved ja tolmunud lepavõsa.

Künkatippu kerkis tankett ähvardavalt väljasirutatud kahurtoruga, selle järel tuli kergemate ja raskemate masinate rodu.

«Võta paremale!» Kastis püsti seisvad sõdurid hakkasid prõmmima vastu kabiiniseina.

«Staap?» vastas autojuht viimaks ennistisele küsimu-

sele, masinat kraavipervele keerates. «Vaadake, siin ta asubki.»

Auto peatus, vastu tulev kolonn mähkis ühekorraga kõik läbipaistmatusse tolmupilve. Lahtises «Opelis» tabas Harry pilk kõvade paraadmütsidega ohvitsere, sealsamas kihutasid mööda mootorratturid kummimantlites, automaadid rinnal.

«Tont võtku! See paistab ju taganemise moodi!» Harry Morgenstern tegi ukse lahti ja hüppas kraavi. Kitsas kabiinis olid jalad kangeks jäänud.

«Strateegiakohane rindejoone õgvendamine.» Autojuht pühkis käsi püksstesse. «Kas härra leitnandil leidub ehk sigaretti?»

«Võtke,» ulatas Harry talle alustatud sigaretipaki. «Võite selle endale jätta. Kas tõesti venelased on jälle rindest läbi murdnud?»

«Mina pole Jeesus!» Autojuht laskis suust esimese suitsujoa. «Ja üldse ma ei tea midagi. Meie sõidame Cesvainesse kraami järele.»

Nii. Kraami järele. Nii et Cesvaines enam mingit staapi ei ole ja edasi sõita pole vähimatki mõtet.

Aga käsk? Selles polnud sõnagagi mainitud, et ta võiks ühineda mõne möödasõitva ohvitseride grupiga, selles oli määratud kindel lõppsihtpunkt, mida esialgu kuskil keegi polnud muutnud. Kes söandaks tõendada, et ära sõitis just staap, ja kui see oligi staap, kas tähendab siis ümberpaigutamine iga kord rinde läbimurdmist?

«Ma sõidan Cesvainesse,» otsustas Harry ja ronis raske südamega kabiini tagasi. Ent erutus ei raugenud. Ennist sõitis Madonast minema kahurväge. Kuhu? Samuti teise sektorisse? Kahurväge ei tavatseta ümber paigutada päevaajal, kui vaenlase lennukid õhus ringi tiirutavad.

«Läheb lahti!» kostis kastist käsklus. Tühjade autode kolonn liikus edasi.

«Ma jään ausaks ja ustavaks lõpuni,» mõtles leitnant Morgenstern. «Mulle ei hakka külge mingid kahtlused, miski ei aja mind segadusse. Ma ei satu paanikasse.»

Need olid omadused, millele sõjamees võis uhke olla. Harry sisendas endale täie veendumusega, et temale on nad omased, ja kohe hakkas tal kergem.

Pea püsti, uute ratsasaabaste hooletult kriuksudes sammus ta üle lossiesise muruplatsi; vastates vahisõduri tervitusele tõstis ta hooletult kätt ning sisenes massiivsesse kiviehitusse. Siin lehvis õhus iidset raudrüütlivaimu, aga veel rohkem oli tunda seda ainulaadset, sõnulseletamatut hõngu, mis on vältimatu kõikjal, kus pikemat aega on peatunud sõjavägi.

Eesruumis oli valves noor veltveebel, ta palus rangelt, kuid viisakalt esitada dokumente. Harry kui ohvitser pabereid ette ei näidanud, vaid päris adjutandi järele. Selgus, et lossis pole praegu ei ülemat ega adjutanti, teiselt korruselt tassisid sõdurid alla mingisuguseid kaste. Veltveebel tegi esikuukse lahti ja seletas:

«Minge otse, siis vasakule.»

Koridor paistis lõputu. Harry klõbistas saapakontstega kivitahvlitel, kõik kohad olid koli täis, mõned uksed olid irvakile jäetud.

«Kuhu nüüd?» peatas teda poolel teel kellegi hüüd. Esikusse astus major, rüütliristi kavaler.

«Leitnant Morgenstern ilmus vastavalt korraldusele!» raporteeris Harry. «Määratud armeestaapi!»

Major tõmbas tumedad, peaaegu kokkukasvanud kulmud kipra ja tegi paranduse:

«Siin pole armeestaap, vaid on üks vilets putka, mis paari tunni pärast õhku lendab. Tulge, leitnant! Ühed sõidavad ära, teised tulevad siia. Seda nimetatakse energia jäävuse seaduseks.»

Pabereid täis loobitud toas kontrollis major Harry sõidukäsku; naeris kähedalt, et staabis on varsti rohkem ohvitsere kui kogu armees, kritseldas siis dokumentidele mitteloetavad nimetähed ja selgitas:

«Te lähete 267. rügementi, kas teil kaart on?»

Harry näitas ette oma Lätimaa kaardi.

«Muide, ma soovitan südamest seda paberit alles hoida lastelastele mängimiseks või, veel parem, riputage naela otsa!» Major otsis välja joontest ja sõõridest kirendava kartongitüki, rebis tarviliku koha välja ja ulatas leitnandile: «267. on asustatud kohas — Kārzdabas. Siit keerake paremale, siis kirikust mööda vasakule. Saite aru?»

Harry lõi varmalt kannad kokku. Ta oli ühe hetkega

langenud armeestaabist rügemendini. Peadpööritav karjäär, ainult kahjuks vastupidises suunas.

«*Na nu!*» Major uuris huvitatult tema laitmatult läikimalöödud saapaid ja raputas pead:

«Need seal üleval on vist tõepoolest peast ogaraks läinud. Niisuguste uhkete jalanõudega jääte juba esimesel viiel kilomeetril jalutuks. Heini!»

Sõdur akna tagant vastas.

«Korpuse ülema käsul esmaklassiline hobune meie kangelaslikule ratsaväeleitnandile. Ta ratsutab kohe minema!»

«Kuulan!»

«Ma loodan, et te oskate ratsutada?» pöördus major uuesti Harry poole.

«Just nii!» valetas too, palus siis luba küsida.

«Küsige!»

«Härra major, kas tee Kärzdabasse ei ole bandiitide poolt ohustatud tsoon?»

«Ma ei tea,» laiutas major käsi. «Lööge või maha, tõesti ei tea, nad ei ole endid staabis möllinud. Aga ma jään tõsiselt lootma, et teie nahkpükstega midagi ei juhtu.»

«Härra major!»

Major tõstis käe ega lasknud tal jätkata.

«Te ei tulnud siia tüdrukuid jahtima,» tõgas ta peaaegu tigedalt. «Teatage endast kolonel Horstile, tema on 267. rügemendi ülem, eile vähemalt oli veel. Kaduge, leitnant, ja arvestage, et teil näkkas: 267. on puruks pekstud ja asub reservis. Rutake! Ibsen olevat kusagil öelnud: «Ratsaväevarustusest tunneb kangelase.» Kas te teate, kes on Ibsen?»

«Sõjalaev!» nähvas Harry Morgenstern ja läks välja õue. Lubatud ratsahobusele oli vähemalt kaks klassi juurde luuletatud — see hale setukas oleks niisama hästi võinud teenida veoloomana.

Sõdur aitas tal sadulasse istuda, Harry võttis ratsmed pihku ja ratsutas sammu maantee suunas. Veomasinad, mis olid lossi ees seisnud allalastud poortidega, olid seks ajaks täis laaditud.

«Kärzdaba, kus olen ma seda nime kuulnud?» katsus leitnant Morgenstern meelde tuletada. Kas geograafiatunnis või kunstinäitusel, võib-olla mõne kirjaniku või kunstnikuga seoses?

Tee oli mägine ja käänuline, kohe kraaviperve taga kasvasid põõsad. Kõige tähtsam on praegu ainult mitte mõelda bandiitidele. Vähemalt hoiatuskirja pole kusagil näha.

Harry ratsutas mitu kilomeetrit ega riskinud kordagi traavi lasta. Kui sealsamas salu taga välgatas majade kobar ja väike valge kirik, astus ta hobuselt maha, laskis selle lepavõssa ja läks jala Kärzdabasse.

Pole kuigi raske leida väikeses asulas sõjaväeosa, sest tagalasse sattunud sõjamehed viibivad nii seal, kus nad peaksid olema, kui ka seal, kus nad hoopiski ei peaks olema. Kärzdabas oli neid igal pool — küll teel, küll kiriku juures, küll aedades, kus sõstrapõõsad painutasid allapoole oma mahla täisvalgunud raskeid kobaraid, mis meenutasid punaseid verepiisku.

Mõni pesi pesu, mõni ajas habet või õiendas relvaga, aga suurem enamus lihtsalt lonkis niisama ringi. Hõreda pulktara taga tagus särgiväel meestekamp kaarte, sealsamas kõrval kisendas kaeblikult suupill, aeg-ajalt tabades meloodiat, aeg-ajalt seda uuesti kaotades.

Harry oli juhtunud nägema erinevaid sõjaväeosi, ka niisuguseid, kes pärast raskeid lahinguid olid tulnud tagasi Saksamaale ümber formeeruma ja endid täiendama. Nii mõnigi kord ei meenutanud rindemehed eliitväeosi, kes end paraadiks valmis seavad, kuid alati ja igal pool oli tunda sõjaväelist hoiakut, raudset distsipliini.

Ent Kärzdabasse paigutatud üksus nägi välja nagu lahtilastud jõuk, keda ükski jõud enam ei pane ühesugustesse vormiriietesse, et neid üles rivistada ja lahingusse saata. Esimene mulje oli kohutav.

Ärritust alla surudes küsis Harry rügemendistaabi järele. Vastuseks osutati hoolimatult eemalseisvale kahekorruselisele hoonele, lisades, et seal juuakse.

«Kuulge!» tõstis leitnant Morgenstern häält, kavatsedes tähendada, et nii ei sobi rääkida ülemustega ega ülemustest, kuid vaikis. Sõduri silmadest vaatas vastu jäine ükskõiksus, koguni pilge. Üks mees jõllitas häbematult tema saapaid.

«Pagan mul käskis neid närusid endale jalga toppida,» oli Harry juba kui mitmes kord iseendale

pahane, ütles siis: «Vabalt!» ja astus väravat paotades aeda. Vahiposti ta maja ees ei näinud, seest kostis ebamäärane häältesumin. Toa keskel seisis rindeajalehega kaetud laud, sellele olid asetatud pudelid, klaasid ja mõned taldrikud lihajäänustega. Sinkjas suitsuvines istus koos viis meest — neli nendest särgiväel, viies oli visanud õlgadele vormikuue oobersti eraldusmärkidega.

«Jälle üks noorhärra staabist, poisid, saadame ta kus kurat!» karjus keegi.

Harry tõmbas sügavasti hinge, võttis valveseisangu ja raporteeris:

«Härra ooberst, leitnant Morgenstern ilmus teie käsutusse!»

«Morgenstern!» karjus täiest kõrist vibalik nooruk tohutu aadamaõunaga. «Kuulake, Morgenstern!»

Ooberst sulges hetkeks silmad ning püüdis keskenduda. Kogu tema kuju, nägu ja liigutused reetsid rasket, nürimeelset purjusolekut.

«Vait!» toibus ta viimaks. «Siin pole midagi naljakat. Kui me alustasime Lääne sõjakäiku, siis oli mul tentsik Saubohne*. Kurt Saubohne, ta langes Liège'i all. Istuge, leitnant, juba ammu pole enam kedagi minu käsutusse saadetud. Härrased, saage tuttavaks.»

Pikk pühkis käe juuste külge puhtaks ja ulatas Harryle:

«Ülemleitnant Scheimann, adjutant.»

«Leitnant Kreis.»

«Leitnant Haufeld.»

Viies tõstis vaevaga pead, püüdis keskenduda, kuid see ei läinud tal korda.

«Bodo,» selgitas adjutant. «Bodo Waltenberg, leitnant, vend langes tal Aiviekste all.»

«Tasa!» lõi ooberst rusikaga vastu lauaserva. «Täna mitte üks sõna Aiviekstest, me oleme puhkusel, meie ei sõdi. Jooge, Morgenstern, kui see on teie nimi, aga homme võtate vastu kolmanda kompanii.»

Laual oli viis klaasi, aga Bodo Waltenberg ei suutnud enam jätkata, Harryl tuli asuda tema asemele.

«Kas sa tuled kodumaalt?» küsis Haufeld, rahuaja ametniku tüüp.

---

* Saubohne (saksa k.) — seauba.

«Kodumaal, kodumaal, seal kohtume jälle!» Kreis haaras Harryl kaela ümbert kinni ja tahtis suudelda.

«Walter, ära mängi homoseksualisti,» lükkas ülemleitnant Scheimann poisikeseohtu leitnandi kõrvale. «Ja lase meil viina võtta.»

Viin lõhnas kangesti kadakamarjade järgi.

««Kollane hauptmann».» Adjutant uuris mõtlikult pudelit. «Jumala eest, ei tea, miks teda hauptmanniks nimetatakse. Meie rügemendis pole enam ühtegi hauptmanni. Ja rügemendiks hüütakse meid ainult sellepärast, et nii on kombeks. Härra ooberst, ärge solvuge, aga homsest peale hakkame ennast kutsuma diviisiks. Diviis, mis koosneb sajast kümnest mehest, *Sieg heil!*»

«Willy, ma kihutan su koonduslaagrisse,» lällas Kreis. «Väraval on kiri: «Sina, kes sa siia astud, jäta lootus ukse taha!» Kas pole geniaalne?»

«Ärge kuulake, leitnant!» Ooberst pakkus Harryle istet enda vastas.

«Nemad on kõik de-klas-see-ru-nud element. Ka Willy, ehkki temast oleks võinud saada Moltke. Haufeldist pole midagi rääkida, las vahib perekonnafotosid ja pühib pisaraid. Aga Kreis, see on ilge poisinolk, kes ei suuda unustada oma hitlerjuugendi vigureid. Võib-olla ainult Waltenberg on erand, aga tema magab. Aga ärge tehke ennatlikke järeldusi, leitnant! Teistes tingimustes oleksid need kretiinid võib-olla olnud hoopis teistsugused. Aiviekste all oli õudne. Kas te olete kunagi olnud positsioonil jõe kaldal?»

«Ma pole lahingutest osa võtnud, härra ooberst,» tunnistas Harry ausalt.

«See kõik on sõnnik, kohutav sõnnik.» Ooberst Horst tõmbas kuue tihedamini õlgade ümber. Näis, nagu oleks tal külm, ehkki päev oli üsna lämbe.

«Me kõik oleksime võinud teha midagi hoopis muud.» Horst võttis pudeli, valas kõigepealt endale, siis Harryle. «Oleksime võinud, aga ärme sellest räägime. Ka sõjaväeteenistus on kasvatus, ja nendele seal,» — ta osutas peaga purjus meeste poole — «olen mina praegu isa eest. Jooge, Morgenstern, ja uskuge mind: see on kõige mõistlikum, mida me praegu teha võime. Jooge, isa ei õpeta oma poegadele rumalusi.»

Harry jõi ühe sõõmuga klaasi tühjaks. Võis ju tõesti olla, et see oli kõige mõistlikum tegu. Staabiohvitserist tehti ta mõne tunni jooksul purustatud rügemendi kompaniiülemaks, mõttekaaslaste asemel leidis ta eest mõistusekaotuseni täisjoonud kamba. Kas see on lõpp?

Küllap mitte, sest kogu rindelähedane ala kubises veel sõjavägedest, kes liikusid ja paigutusid ümber, niisiis pidi temagi kuhugi jõudma, midagi tegema, midagi korda saatma. Venelased ei võinud ju olla kõikvõimsad, kindlasti tekivad neilgi omad raskused ja korratused, tohutu liikumine on midagi sootuks muud kui sõjaväeparaad, sõjas on palju tolmu, verd, mustust.

Viin hakkas kõvasti pähe, Harry võttis avatud konservikarbi ja õngitses sealt taskunoaga lihatükke.

Ooberst ohkas raskelt, heitis diivanile, kus vedelesid vöörihmad pistolikabuuridega; Scheimann kastis sõrme klaasi ja joonistas lauale veidraid figuure, aga Harry kõrvale istus vanapoolne Haufeld, kes paistis olevat vähem joonud kui teised.

«Sõber, rääkige tõtt, kas s e a l on hirmsaid purustusi? Teate, ma kardan oma pere pärast, juba kolmandat nädalat pole kirja saanud.»

Harry vaatas lohkuvajunud kaamesse näkku ja pöördus ära.

«Tühja,» pomises ta puiklevalt. «Räägitakse kokku jumal teab mida.»

«Kas te nägite Berliini?»

«Öösel.»

«Oli seal palju varemeid?»

«Lollus, meie õhukaitse töötab suurepäraselt.»

Usutlemine hakkas närvidele käima, Harry Morgenstern tõusis püsti ja läks välja. Päike oli pooles taevas, kusagil polnud näha ainustki pilve. Ida pool mürisesid suurtükid, aga see tundus olevat üsna kaugel: üksikuid plahvatusi polnud kuuldagi, kõik sulas ühte lõputuks, vaibumatuks mürinaks. Teisel pool teed kaagutas kana, siis röögatasid paar-kolm meest valjusti ning rõõmsalt.

«Ma olen sattunud tsooni, mida ohustavad bandiidid.» Harry tuigerdas paar sammu ettepoole ja komistas vastu sõstrapõõsaid.

Äkki tekkis tema kõrvale Kreis, alaealine degenerant.

«Kas sa õppisid Dachaus?» Ta valmistus häbenematult ennast kergendama ja laskis otse sõstratele. «Seal on nõiduslik laager. Ma käisin kolm korda vaatamas, kuidas desertööre maha lastakse. Sa mu taevas, missugused lõustad neil olid!»

Harry nägu tõmbles.

«Ära ole nii uhke ühti.» Kreis oli valmis ja pani nööbid kinni. «Ütle parem, mis sa siis teed, kui venelased võidavad. Mina lasen endale kuuli pähe. Tead, on sihuke meetod: vett suhu — ja põmm! Pärast ei pane sind Issand Jumal ka enam kokku.»

Kõrval aias mängis suupill.

6

Kārlis Paipala ja leitnant Morgenstern istuvad ikka veel teineteise vastas. Vaikus on laskunud nende vahele nagu kummaline must lind, see muutub ähvardavaks oma tumma teadmatusega.

Lõpuks ei pea Kārlis enam vastu:

«Ma tahan õue minna.»

Harry katkestab mälestuste heietamise ja noogutab:

«Minge peale.»

«Aga . . .» Kārlis tammub jalalt jalale.

«Ma ütlesin, minge, te pole ju areteeritud. Te olete täiesti vaba inimene.»

Paemäe peremees teab, et ta on vaba, aga kahjuks sellest vabadusest üksi ei piisa. Vähemalt niisugusel ööl, kus igal sammul võib kohata surma.

«Kuulsite?» kordab Harry Morgenstern tusaselt. «Ärge arvake, et teie juuresolek on tingimata vajalik.»

«Jah, aga . . .» ohkab Kārlis sügavalt.

Jälle see «aga», jälle lõpuni väljaütlemata lause.

«Hästi!» Viimaks leitnant taipab: maamees kardab sõjamehi, kõige rohkem Frieket. Harry kummardub saapaid võtma, tahab need jalga tõmmata, aga Kārlis Paipala ütleb:

«Kui te ei solvu, siis ma annaksin teile oma poja tuhvlid.»

Harry Morgenstern maapoisi tuhvlitega! See on amüsantne, aga hõõrdunud jalad pakitsevad ja pakutavad kummikingad näivad olevat imekerged. Leitnant paneb tuhvlid jalga ning pahvatab naerma.

«Suurepärane, peremees! Minge vaadake oma maja üle ja mina assisteerin teid!»

Poolnaljatamisi, pooltõsiselt võtab ta püstoli kabuurist ja pistab püksitaskusse.

«Te ütlesite — poja. Kas ta on sõjaväes?»

«Ei,» vastab Paipala Kārlis kogeldes. «Mul on kaks poega, nad sõitsid eile koos kraamiga minema.»

«Ja tulevad peagi tagasi, eks ole?»

«Mis see on — kas süütu küsimus või lõks?» kaalutleb Kārlis.

«Ma ei tea,» vastab ta veidi aja pärast. «Keegi ei tea, mis homme saab.»

«Aga mida te tahaksite?» Morgenstern astub jalgu lohistades peremehe järel ukse poole.

«Ma tahaksin rahulikult oma kodus elada ja tööd teha.»

«Kas bolševikud lasevad seda teha?»

«Ei tea.»

Harry naerab jälle.

«Teil on omapärased tahtmised,» lausub ta. «Ega ükski teine ei taha ei elada ega töötada. Aga mida te selleks teete, et teie soov täide läheks?»

«Ma valvan oma kodu.»

«Grammofon,» otsustab leitnat Morgenstern endamisi välja trepile astudes. «Piiratud, kangekaelne vanamees.»

Õine õhk on sügiseselt selge ja jahe, ümberringi sirtsuvad rohutirtsud, nagu oleks lähenemas maailma lõpp. Taevas on tohutul hulgal tähti, kusagil sähvib aeg-ajalt põuavälk, aga võib-olla, et see on tule vastuhelk.

Kārlis astub õue. Aida all hakkab sedamaid niutsuma koer ja tuleb kõhuli roomates tema poole.

«Me oleme elus, Kāravs.» Peremees vajutab sõrmed koera paksudesse, hatustesse karvadesse.

«Pange ta ketti.» Leitnant tõmbab suitsu, punast sigaretitulukest peoga varjates. «Koerte eest mina ei vastuta.»

«Jaa, jaa!» vastab Kārlis, viib Kāravsi puukuuri ja

paneb ukse väljastpoolt riivi. «Seal ta ei puutu kedagi.»

Lauda nurga taga kõnnib edasi-tagasi sõdur, automaat kaelas.

«Istugem,» ütleb leitnant majaesise trepi juures. «Täna öösi ma nagunii magama ei jää. Vaadake, kuidas tähed langevad.»

«Tähed langevad alati selsamal ajal kui õunadki.» Kārlis ohkab ja võtab istet leitnandi kõrvale.

«Mis puud need teie puiesteel on?» küsib leitnant. «Need, mille pärast te nii kangesti võitlesite?»

«Saared.»

«Aa! Indrānis olid ka saared, eks ole? Kas sellepärast?»

«Ei, need saared istutas minu vanavanaisa, kes tuli esimesena Paemäele.»

«Huvitav. Nii et talupoegadel on ka oma sugupuud, oma dünastiad, nagu Hohenzollernitel, Eberletel, Medemitel. Ei, ärge arvake, et ma pilkan, ma lihtsalt ei saa paljudest asjadest aru.»

«Inimene ei saa paljustki aru, kuni keegi teda ei puutu.»

«Ja kes puutub siis teid ja teie kodu?»

«Sõda.»

«Kavalpea,» mõtleb Harry, siis ütleb:

«Meie koduni sõda ei ulatu. Saksamaa on alati alustanud ja lõpetanud sõdu võõrastel territooriumidel. See on elutarkus.»

«Teil on vedanud,» nõustub Kārlis Paipala.

Vedanud. Seda sõna kuuleb Harry Morgenstern peaaegu igal sammul. Temal vedas, kui ta repatrieerus Saksamaale, vedas, kui ta sai jälle Riiga, ja lõppude lõpuks vedas tal ka sellega, et ta sai endale lõplikult löödud, laostunud rügemendis kolmanda kompanii. Kakskümmend kaheksa üliväsinud meest, kes vaatavad, kuidas saaks veeta ööd mõne katuse all, et päeval jälle uidata Liivimaa tolmustel teedel, isegi teadmata, kuhu. Igasse öömajja jääb maha mitmesugust sõjavarustust, aga mehed jätkavad nurisemata teed — kas see pole jällegi õnn? Ja kas see pole õnn, kui leitnant Morgenstern tuhande üheksasaja neljakümne neljanda aasta augustis tervelt ja rõõmsalt istub talumaja trepil, kuulates rohutirtse? Siinsamas kõrval

istub kangekaelne, raskesti mõistetav maamees, kes vahetevahel sügavalt ohkab, aga endamisi arvatavasti mõtleb: «Homme on siin juba venelased.»

Kuskilt aiast kostab veltveebli häält, niisiis on temagi ärkvel. Ausalt öeldes leitnant Morgenstern kadestab väga toda Frieket ja natuke kardab ka. Kui inimesel on nii vähe küsimusi, nii vähe kahtlusi, aga nii palju distsipliini, kohusetunnet ja nürimeelsust, siis võib sõdida küll. Frieke on terasest ja ränist, aga Harry Morgenstern tunneb ennast esialgu voolimata savikäntsakana, mida sõda ja sõjast tingitud olukord mätsib ja sõtkub oma tahtmist mööda.

Kas Frieke saab sellest aru? Küllap saab, aga kui rügemendiülem on kord saatnud sihukese savikäntsaka kolmandasse kompaniisse, lööb Frieke varmalt kannad kokku ja korrutab: «Härra leitnant!» Ning jutuajamisel sõduritega lisab: «*Der Kompaniechef.*»

Nüüd on Frieke pandud ülema asemele, ja kuni ta on elus, võib leitnant Morgenstern oma kolmanda kompanii pärast muretu olla.

Kolmas kompanii! Tollel hommikul pärast seda pöörast purjutamist Kārzdabas huugas Harry pea nagu propeller. Ta ärkas sealsamas joomalaua ääres, nägu surutud vastu täisvalatud räpaseid ajalehti. Kuub oli eest lahti, rihma ei paistnud kuskil. Esimesel momendil Harry ehmus, arvates, et on rihma koos püstoliga kuskil ära kaotanud või — mis veelgi hullem — keegi on relva sisse vehkinud.

«Parabellum» tuli siiski lagedale Bodo Waltenbergi juures. Too oli esimesena toibunud ja kogunud laialiloobitud püstolid ühte hunnikusse. Vöörihmade kätteandmine tõi teatud kergendustunde ja kinnitas nende ühtekuuluvust. Adjutandil oli põhjust panna lauale pudel peaparanduseks.

Samaaegselt esimese klaasiga ilmus raseerituna ja hoolitsetuna kohale ooberst Horst. Tema lihaval näol polnud mingeid pummeldamise jälgi, läinud öö oli avaldanud halba mõju üksnes oobersti meeleolule. Ta küsis, kuidas ohvitserid ennast tunnevad ja lubas endale teha mõned märkused käitumiskultuuri kohta, aga kui adjutant ulatas talle klaasi, ei ütelnud ta ära ja valas nägu krimpsutades kurku kollakat vedelikku.

Kuna leitnant Morgenstern polnud päriselt kindel, kas tema ilmumine pole unustatud, meenutas ta taktiliselt oma juuresolekut, ent ooberstil oi kõik meeles ja mälu värskendamine osutus täiesti liigseks.

Harry vabandas ning püüdis lähemalt teada saada rinde olukorrast, kuid staabis polnud asjas mingit selgust. Rügement oli lebanud kraavides Aiviekste vasakul kaldal Meirāni ligidal, Punaarmee asus rünnakule ja forsseeris jõge ning purustas üksuse peaaegu täielikult. Pärast seda läks kõik segi justkui põrgukatlas — Saksa relvastatud jõud olid sunnitud taanduma, taganemine aga ei kujunenud paaniliseks põgenemiseks, vaid pigemini organiseerimatuks kõndimiseks eri suundades. Venelased ei läinud rünnakule, nähtavasti ootasid nad täiendust, tanke paistis vähe olevat, õhuruumis oli tekkinud tasakaal, mis kaldus veidi Nõukogude poolele.

«Härrased!» Ooberst Horst pöördus nii Harry kui ka kõigi teiste poole. «Ma ei usu, et me lähemail päevil satuksime veskikivide vahele. Löögi teravik pöördub arvatavasti Šiauliai või Panevežyse poole või kuidas neid raskesti hääldatavaid kohti seal nimetatakse. Võitlus Balti eluruumi pärast pole veel lõppenud, meie pole veel mingil juhul kaotanud, risti vastupidi — oleme saavutanud teatud eelised, sellepärast nõuan ma igalt alluvalt kõrgelt teadlikku teenistuskohuste täitmist, samuti rangust nii enda kui ka sõdurite vastu.»

«*Jawohl!*» Adjutant lõi kannad kokku, ooberst vaatas talle otsa, nagu täiskasvanud vaatavad hellitatud lastele. Joomingu jäänused koristati ära, seejuures lõikas leitnant Kreis endale klaasikilluga kätte.

«Pagana lasteaed.» Ooberst andis märku, et Haufeld viiks haavatu minema, siis võttis ta istet ja pöördus ülemleitnant Scheimanni poole:

«Näidake leitnant Morgensternile, kus ta võib leida oma kompanii.»

Harry oli lootnud, et ooberst tuleb ise ka kaasa, aga Horst sõnas lühidalt:

«Minge!»

Temal olid omad mured ja omad kohustused, võibolla andis tunda pohmelus, mis vaevab inimest ka siis, kui teised seda ei märka.

Ülemleitnant Scheimann võttis Harryl käe alt kinni ja viis maanteele.

«Kolmas kompanii oli üks esimesi, kes sattus Ivani kuulipildujate risttule alla,» jutustas ta. «Kompaniiülem langes lähivõitluses, kaks rühmaülemat jäid teadmata kadunuks. Väga võimalik, et nad söövad praegu venelaste putru ja kuulavad referaate vabast Saksamaast.»

«Kuidas?» ei saanud Harry aru.

«Niiviisi!» muigas Scheimann. «Kala hakkab alati peast mädanema. Mis meie ohvitseridesse puutub, siis see on üks argpükste kamp. Te ei usu, aga see on fakt, et ohvitserid annavad endid vangi enne kui reamehed.»

Harryle meenus, et tema pole veel rindel olnud, sellepärast ei saanud ta selles küsimuses kaasa rääkida.

«Ettevaatlikkus on muidugi kiiduväärt omadus,» noogutas Scheimann. «Teid ei ähvarda mingid raskused, Morgenstern. Kolmandas kompaniis on veltveebel Frieke, selle mehega lähete läbi paksust ja vedelast. Kui füüreril oleks viis tuhat niisugust sõjameest, võiks ta veel sellel sügisel unistada Moskvast. Muuseas, mida te arvate viimasest atentaadist?»

Morgenstern vaatas adjutandile küsivalt otsa, aga ülemleitnandil polnud vist mingit kurja kavatsust.

«Te tulete ju Saksamaalt, ja kolleegid võivad nelja silma all huvituda ka nendest küsimustest, millest palju ei räägita.» Scheimann võttis jälle Harryl käe alt kinni. «Kas te ei tea?»

Harry kehitas õlgu. Muidugi teadis ta vandenõust Hitleri vastu, teadis, et füürer on haavatud, Saksamaal nimetati tihti peale Stauffenbergi samas seoses ka Rommelit, aga kuulata laimu ja keelepeksu polnud ei soovitav ega kasulik.

«Leian, et te toimite täiesti õigesti,» naeratas ülemleitnant. «Ehkki, omavahel öeldes, rügemendis ei ole fanaatilisi võllaroogi, välja arvatud muidugi Kreis, aga kõik peavad teda lootusetuks idioodiks.»

Harry vaikis. Märganud, et ta on võib-olla läinud liiga kaugele, selgitas Scheimann:

«Ma ei taha sellega sugugi ütelda, et 267. poleks ustav oma juhile ja kodumaale. Rügement nagu rügement kunagi, aga sõda näeb oma silmaga nähtuna

veidi teistmoodi välja, kui sellest ajalehtedes kirjutatakse.»

See oli tõsi, ja see tõsiasi sai uue tõestuse, kui veltveebel kutsus kokku kolmanda kompanii ja rivistas selle üles. Harry tardus ehmatusest nagu post.

«Ja see on kõik?» ei suutnud ta kuidagi toibuda. Adjutant oli juba ära läinud, aga Frieke paljastas hambaid irves:

«Vähe? Rohkem ei ole!»

Kahte viirgu võetud rivis koogutas umbes kolmkümmend meest, rühma- ja grupijuhtidest ei maksnud rääkidagi — mis rühmi ja gruppe siin üldse enam olla võis!

Veltveebel Frieke nähtavasti ootas, et uus kompaniiülem ütleb midagi, ent leitnant ei suutnud leida sõnu, ta näis üpris kohmetunud, riided kortsus ja ise väljamagamata.

Vanad sõjamehed ei pea tavaliselt lugu noortest ülemustest, kuni nood pole tõestanud, et nad on millekski võimelised. See oli Harry Morgensternil teada, ta ootas erilise huvi ja kartusega, mis nüüd edasi tuleb. Tuli umbes see, mis pidi tulema.

«Schultz!» röögatas veltveebel rivist möödudes. «Kuidas te seisate? Wernicke, lõpetage irvitamine. Pole teie asi, et härra leitnandil on püksid eest lahti jäänud!»

Harry Morgenstern haaras välkkiirelt pükste järele, aga kõik oli korras. Rivi ägises tagasihoitud naerust.

«Härra leitnant, te tahtsite midagi ütelda?» Frieke keeras nagu vurr kannal ringi ja jäi valvelseisangusse.

«Tänan, ei!» Harry surus hambad kokku. «Teie juba ütlesite kõik ära.»

«Kompanii!» pöördus veltveebel jälle rivisseisjate poole. «Saksa mees Idas on võitmatu. Härra leitnant loodab, et teie püüate ja tema saab raudristi. Saksa ohvitser ilma raudristita on niisama nagu tõhk ilma haisuta. Vabalt! Rivitult!»

Niisugune oli tutvumine kompaniiga. Veltveebel Frieke tõestas hiilgavalt, kes on tõeline peremees, ta irvitas selle üle, et noor ohvitser polnud kordagi lahingus olnud.

«Härra leitnandil puudub tentsik,» meenus Friekele

veidi hiljem, kui mehed olid juba laiali läinud. Tentsiku olemus oli Harry Morgensternile teada: need hästi toidetud poisid puhastasid ohvitseride saapaid, muretsesid toitu ja pesid katelokke, neid võis saata kanu, viina ja vajaduse korral ka naisi tooma. Neid kanti tihti autasustatavate nimekirja.

«Veltveebel Frieke,» tõmbas Harry kulmu kortsu. «Kolmas kompanii ei ole praegu nii rikas, et ülem võiks endal tentsikut pidada. Või on see ehk teie rahuaja elukutse?»

See oli vastulöök veltveebli ennististele tükkidele, leitnant tahtis näidata, et temalgi on hambad, aga Frieke ei taibanud tema irooniat.

«Enne sõda olin ma lihunik,» teatas ta uhkelt.

«Suurepärane!» Harry hakkas lõpuks kodunema. «Kompaniis peaks vähemalt kirjatoimetaja olema, eks ole! Saatke ta minu juurde.»

Kompaniis enam kirjatoimetajat ei olnud, aga mingid paberid olid alles: Frieke oli need toppinud oma gaasimaski pauna. Kokkukägardatud nimekirjades polnud mingit korda, hea seegi, et veltveebel oli kompanii koosseisust püüdnud maha kriipsutada langenuid, haavatuid ja ärakaranuid.

Harry oli ikka veel kuidagi nõutu. Ta tahtis juba tagasi minna rügemendi staapi, et paluda juhtnööre edasiseks tegevuseks, aga samal hetkel tuli leitnant Waltenberg, too teadis rääkida, et rügement tõmmatakse peatselt veel sügavamale tagalasse, kus saab ennast korraldada. Praeguse korralageduse pärast ei tasunud ärrituda.

«Eile jäin ma kole ruttu purju,» naeratas külaline nagu vabandades. «Läbielamistest. Teie, palun, ärge ainult solvuge.»

Harryl polnud mingit põhjust solvuda, pikema aja tagant oli ta jälle kohanud inimest, kellega võis enamvähem normaalselt rääkida. Paistis, et Waltenbergi huvitasid vähem sõda ja kangelasteod kui just nimelt tulevik. Raudristid ja autasud jäävad ükskord seljataha, aga mis tuleb pärast? Missugused on Harry kavatsused?

Harryl polnud praegu mingeid kavatsusi. Tema oma sõjaajal lõpetatud keskkooliga ja ohvitserikursusega vaatas tulevikku nagu poolpime.

Teade, et noor kolleeg on sündinud ja kasvanud siinsamas Baltimaal, äratas Bodo Waltenbergis huvi.

«Sellest asjast võib midagi tulla,» arutas ta. «Ma ei julge muidugi kinnitada, et see vastab tõele aga kuuldavasti saavad Ostlandis endised omanikud oma mõisad tagasi. Kas teil on mõis, Morgenstern?»

Harryl polnud mõisat, ja ta väljendas kartust, et mõisate tagasiandmine oleks kõige rumalam viga.

«Arvate?» Waltenberg vaatas vestluskaaslasele otse silma. «Tõtt-öelda, mina arvan sedasama, aga mine sa tea. Selle kuulduse pärast hoiavad maainimesed meist eemale nagu katkust.»

«Kas te arvate, et ainult sellepärast?»

Waltenberg kehitas õlgu.

«Ma ei tea,» tunnistas ta. «Mina ei ole ajaloolane, aga kuskil on vanad baltlased tõsiselt üle piiri läinud. Lätlased vihkavad meid, vähemalt suurem osa elanikest. Mina isiklikult ei tahaks viibida mõne maamehega ühe katuse all.»

«Miks mitte?» imestas Harry. «Kas te arvate, et nad tapavad teid?»

«Võib juhtuda, kui te üksi olete.»

Leitnant Harry Morgenstern naeratas malbelt:

«Ma tunnen natuke kohalikke olusid, uskuge mind. Lätlased on oma ellusuhtumiselt võib-olla maamehelikumad, raskepärasemad, aga muidu ei erine nad meist kuigivõrd. Üldjoontes mitte eriti palju.»

«Üldjoontes . . .» Waltenberg näis midagi meelde tuletavat. «Aga mis me vaidleme. Ma ei taha praegu propageerida Alfred Rosenbergi kirjutusi, ma ainult soovitan valvel olla, kui te nende kohalikkudega kokku juhtute.»

«Küll ma olen.» Harry pilgutas silma.

Pärast lobisesid nad veel Wagneri muusikast, mida Waltenberg jumaldas, aga õieti ei mõistnud, siis jõudsid nad kokkuleppele, et Rilke luule on siiski normaalse inimese jaoks liiga keeruline, parem juba vaadata filme. Rindemeeste juures käis tihti kino, sealpool Aiviekstet näidati ühes küünis kaks korda komöödiat Marika Röckiga.

«Vahel õnnestub koguni näha Zarah Leanderit,» ohkas Waltenberg unistavalt.

«Ta on siiski naiivsevõitu ja üsna sentimentaalne,» otsustas Harry endamisi, ja sellega nad lahkusid.

Magama läks kolmanda kompanii uus ülem varakult, kohe pärast lõunat. Raskes joomaunes möödus öö, õnneks üksust keegi ei häirinud.

Hommikul tekkis Friekega tõsisem kokkupõrge. Veltveebel kiskus ilma koputamata ukse lahti ja röökis täiest kõrist:

«Leitnant, üles! Hommikvõimlemine! Viin on viin, ja teenistus on teenistus.»

Harry ei saanud esimesel hetkel aru, kus ta viibib, siis kargas voodis istuli.

«Leitnant! Tõuske üles!» karjus Frieke laua taha istudes.

Harry laskis aegamööda jalad põrandale, ajas saapad jalga ja pani rihma peale.

«Tõuske püsti, veltveebel!» karjatas ta äkki. «Tõuske püsti ja võtke valveseisang, kui te saksa ohvitseriga räägite!»

Frieke tõusis ehmunult püsti.

«Ja nüüd — ümberpöörd! Sammu marss!» müristas leitnant edasi. «Tulge sisse, nagu on alluvale kohane.»

Frieke läks näost punaseks, tema huuled värisesid.

«Kui ta nüüd ei kuula, siis võtan püstoli,» otsustas Harry. Võitlus tuli igaveseks ajaks lõpuni võidelda. Tuli murda veltveebli ülbus, maksku mis maksab.

«Kas te kuulsite käsku?» Leitnant Morgensternil polnud enam inimese häält, ja Frieke alistus. Ta läks toast välja, koputas, palus luba sisse astuda ja teatas sõjaväelaslikult, et tunni aja pärast asub rügement teele.

«Suurepärane!» Harry Morgenstern oli end seks ajaks korda seadnud. «Istuge, veltveebel, ja lepime edaspidiseks kokku: kui te veel kord muutute jämedaks ja unustate, kes olen mina ja kes olete teie, siis tuleb teil üle minna karistuspataljoni. Saksa sõdur on küll võitmatu, nagu te eile suvatsesite väljendada, aga vahel ta nähtavasti unustab ennast. Ma ajan selle teie seest välja, Frieke, ma olen hakkama saanud mitte ainult endiste lihunikkudega. Ütelge, ega te ei pruugi liiga innukalt alkoholi, siis muutub inimene loomaks?»

«Üldse mitte!» lõi Frieke kopsatades kannad kokku.

«Kahju.» Leitnant Morgenstern pani mütsi pähe ning heitis pilgu peeglisse. «Siis oli arvatavasti teie vanaisa parandamatu joodik. Muretsege mulle kiiver, ma loodan, et me hakkame veel teiega kenasti sobima. Ainult ärme üritame kohti vahetada — mina jään leitnandiks, aga teie veltveebliks.»

«Lubage lahkuda!» Frieke ajas end veel rohkem sirgu.

«Muidugi,» heitis Harry Morgenstern peaga ja haigutas. See oli juba võit, mitte suur, aga selle-eest esimene.

Poole tunni pärast asus kompanii teele.

Tolle ajani oli Harry naiivselt kujutlenud, et rindel on olemas esimene liin, aga selle järel tulevad teine ja arvatavasti ka kolmas. Äkitselt selgus, et liine ei olegi — ei teist ega kolmandat, isegi mitte esimest. Üksus, kes paari tunni eest asus enda arvates eesliinil, osutus nagu nõiaväel kaugel tagalas olevaks, aga need, kes rahumeeli taandusid, veendumuses, et nad on rindest piisavalt kaugel, põrkasid kokku vaenlasega, kes küll ei püüdnud just lausa forsseerida pealetungi, kuid oli taganevatel Saksa sõjaväeosadel tihedalt kannul.

Tavaliselt juhtus see nõnda: öösel jäid üksused paigale, koidikul algas taas liikumine läände. Taganeti kümme-viisteist kilomeetrit päevas, kusjuures tihtipeale läksid segamini nii suunad kui ka asustatud punktid.

267. rügement jagunes taganedes kompaniideks. Tuli see vajadusest, või poolkogemata, seda polnud Harry Morgensternil aega selgitada, aga päevapealt oli temast saanud väike iseseisev ülemjuhataja, kes vastutab kolmekümne mehe eest, kes peab organiseerima sidet ja hoolitsema, et kolmas kompanii ei eksiks teelt kõrvale.

Millegipärast ei jäänud need päevad Harry Morgensterni mällu kui tervik, vaid killustusid üksikuteks episoodideks. Nende päevade kohal lõõmas hilissuvine päike ja kobrutasid koletud kuivad tolmupilved. Teed, teed, teed.

Esimesel päeval kõndis kompanii maha oma kakskümmend kilomeetrit, aga mitte otse läände, vaid rohkem loode poole, keerutades ringi Liivimaa maanteede

rägastikus. Kõikjal oli mahajäetud maju, niitmata põlde, ringiekslevaid loomi. Pärast lõunat ühines kompaniiga köök, ja kokk, elatanud morn mees, valas katelokkidesse guljašši, puistates sinna juurde kollaseid jahuseid kartuleid. Seejärel sõitis köök edasi, otsima teist kompaniid.

Sellest päevast surus end kõige sügavamini mällu õhtupoolik. Sõdurid sisenesid suurde vanasse tallu, kõndisid läbi aida ja keldri, aga midagi kõlblikku ei leidnud. Ainult aias kukkusid potsatades suveõunad. Veltveebel Frieke riputas enese oksa külge ja kiikus. Esialgu puu justkui võitles liigse raskuse vastu, siis kostis kuiv krõpsatus, puu murdus ja veltveebel prantsatas naerdes rohu peale maha. Mehed kogunesid murdunud oksa ümber, noppisid õunu, sõid ja toppisid taskutesse.

Pärast tuli Friekele mõte, et saun takistab vaatlust ning varjab vaadet metsatukale. Kui venelased võtaksid ette rünnaku, ei saaks siin kuidagi käsikuulipildujaga tegutseda.

Mõistagi pisteti saunale tuli otsa. Kuivad, pikki aastaid tahenenud kuusepalgid põlesid praginal, Harry Morgenstern seisis sealsamas ning silmitses tohutut lõket. Niisuguseid lõkketulesid süütasid arvatavasti suurte mägede tipus ürginimesed, kui nad valmistusid sõttaminekuks. Ja need põlesid jaaniööl, lõbusal metsikul paganate pühal.

Saun põles alusmüürini maha, jäi alles vaid põllukivide hunnik korstna juures. Söed tuhas ei lõkendanud enam, erutav mõrkjas lõhn aga kestis veel kaua. Üks sõduritest kinnitas, et talumehed olevat siin liha suitsutanud ja rasv, mis kuumas alla tilkus, on imbunud isegi kividesse.

Keskööpaiku tuli ratsakäskjalg rügemendistaabist ja leitnant Morgenstern sai põletamise eest kõva peapesu. Vaenlasel polnud sugugi tarvis teada, kuhu poole saksa sõjaväed taganevad.

Harry ütles seda Friekele, aga veltveebel vandus, et nad põletavad ka edaspidi kõike ja kõikjal. Isegi instruktsioonis on öeldud: iga ööbimiskoha piirkonnas tuleb võimaliku rünnaku tagasilöömiseks tulepositsioon puhtaks teha. Rohkem sellest küsimusest ei räägitud, mahamurtud õunapuud loomulikult ei hakatud

nimetamagi. Väejuhatus niisuguste tühiste asjadega ei tegelnud.

Järgmisel päeval liikus kompanii edasi. Teede ristumiskohas tekkis arusaamatus: kaardil seda teelahet polnud, ka teeviita mitte. Leitnant Morgenstern otsustas minna vaistu järgi paremale, aga juba poole tunni pärast kolonn peatus: tee keeras tagasi ida poole. Veltveebel Frieke laskis pahaselt vilet, vaatas kompaniiülemale otsa ja saatis välja eelpatrulli. Need kolm meest põrkasidki kuskil nõlvakul veomasinaga kokku. Automaadid hakkasid tärisema, lõhkes üks granaat, siis teine.

Pikalt mõtlemata viskus leitnant Morgenstern vaistlikult kraavipervele pajupõõsa alla. Selsamal hetkel kohtas ta veltveebel Frieke pilku. See pilk oli jäine, sellest võis lugeda varjamatut põlgust: niisiis on sul hirm, sa oled argpüks.

Harry ajas enda püsti. Veoauto oli vahepeal tagasikäiguga kadunud männituka taha, ja kui tõtates jõudis kohale peagrupp, polnudki enam midagi teha. Kompanii kaks sõdurit lebasid teel, jalad veidralt kõhu juurde koomale tõmmatud, kolmas aga teatas, et autos olid sõitnud venelased.

Kompanii oli jälle kahanenud, Harry käskis tagasi minna õnnetule teelahkmele, ta ei saanud õhtuni lahti narrist tundest, et ainuüksi tema oli õnnetuses süüdi. Narr oli seegi, et nüüd võis Frieke rahul olla: tema leitnant ei kuulunud vaprate kilda.

Veltveebel Frieket köitsid tol ajal peamiselt saapad. Langenutel polnud neid enam vaja, need tuli jalast ära tõmmata, ja kaasa võtta, et pärast köögiga saata polgu staapi. Korrast oli vaja kinni pidada ükskõik mis tingimustes.

Öö möödus ootuses. Harry arvates võis oodata venelaste pealetungi, ta ei lubanud meestel magama jääda, kuid lõpuks ei juhtunud siiski midagi. Ilmselt oli vahejuhtum veomasinaga olnud lihtsalt juhus. Kui eksisid sakslaste väeüksused, miks ei võinud eksida vastanegi?

Hommikul oli Harry väljamagamata ja tusane. Mehed võtsid einet ning seadsid valmis oma relvad ja seljakotid, aga ülem uuris veel kaua kaarti. Õnneks oli eksimine seekord võimatu, üllatas vaid see, et juba

veidi aega hiljem ühines kolmanda kompaniiga esimene — umbes kümme kilomeetrit tuli mõlemal minna koos. Harry imestuseks kamandas nüüd esimest kompaniid Waltenberg.

«Nii see asi on,» muigas too õnnetult. «Leitnant Haufeldil läks relv puhastamisel lahti. Pealegi väga sobival hetkel — kui sanitaarauto oli rügemendis ja valmistus tagalasse sõitma.»

«Ja teie arvate...» pöördus Harry vestluskaaslase poole.

Waltenberg kehitas ebalevalt õlgu. «Seda selgitavad kohtuorganid, kui Haufeld teel kaduma ei lähe. Vahel juhtub sedagi.»

Mõnda aega astusid nad vaikides edasi. Maanteele oli hiljuti kruusa veetud, kivid krudisesid valjusti saapataldade all.

«Huvitav, kust võtab Horst kompaniiülema, kui Kreis endale pihta laseb või ära kaob,» hakkas Waltenberg viimaks rääkima.

«Kreis on teisest puust,» ütles Harry venitamisi. «Tema ei kao kuhugi.»

«Loodate? Mina mitte.» Waltenberg mudis tee äärest nopitud rohukõrt. «Niisugused nagu Kreis on siis sangarid, kui on vaja lasta relvitute pihta. Lahingust hoiab ta eemale nagu kass veest. Uskuge mind, varsti tuleb vanal saata teise kompaniisse kas oma Scheimann või teie Frieke. Või siis tuleb kõik kompaniid ühendada, nii nagu pataljonidega tehti. Sangarid lasevad jalga, sõber, ja sõda viivad lõpule meiesugused.»

«Kuidas te seda mõtlete?»

«Nii!» Waltenberg viskas murtud rohukõrre maha. «Teil pidi olema langenuid?»

«Jah.»

«Rügemendiülem märatses nagu pöörane, aga Scheimann rahustas ta maha ja arvestas teile ühe lähivõitluse.»

«Ma ei mõista...»

«Kolme lähivõitluse eest on ohvitseril õigus saada raudrist.»

«Nii et ka raudristil on oma hind,» muigas Harry mõrult.

«Nagu näete, vähemalt kolm otsest kokkupõrget.»

«Ja kuus langenut...»

Waltenberg nööpis lahti mundri ülemise nööbi.

«Palav.» Ta tõmbas peopesaga üle higise lauba. «Ainult ärge kaotage närve, Morgenstern, neid läheb veel vaja, jumala eest. Ka pärast sõda.»

«Meist saab kadunud põlvkond...»

«Saksamaa ajaloos pole ühtegi põlvkonda, kes poleks ennast nimetanud kadunuks, aga hiljem kõnelevad jälle kahurid. Kõik muutub, kui...»

«Jah?» Harry seisatas.

«Kui meid ei nabita kinni siin, võõral territooriumil.»

«Ja siis?»

«Siis tuleb nähtavasti üsna lühike kohus. Ma ei taha sekkuda suurde mängu ega kedagi hukka mõista, aga meie juhid on andnud küllalt põhjust selleks, et vastane saksa ohvitserid pikema jututa maha laseks.»

«Kreis lubas ennast ise maha lasta.»

Waltenberg purskas valjusti naerma.

«Kui vähe te alles tunnete inimesi, Morgenstern! Kreis kisub pagunid maha, langeb põlvili ja vannub, et ta tõmmati koolipingilt väevõimuga armeesse. Ta ei tea midagi põletatud maa taktikast, puhastusaktsioonidest ja koonduslaagritest, temast saab õnnetu laps, keda on tüssatud.»

«Härra leitnant, kas vasakule?» Frieke tuli tema juurde kolonni lõpust. «Teed hargnevad.»

«Vasakule,» kinnitas Harry.

«Nägemiseni!» ulatas Waltenberg käe. «Kuni järgmise ristteeni, nagu ütles Nööbivalaja. Aga olge valvas, Morgenstern. Mul on tunne, et rinne võtab hoogu hüppeks. Ja pidage meeles oobersti sõnu, et ka sõda on kasvatus.»

«Huvitav, kelleks mind kasvatatakse,» mõtles Harry hiljem, kui esimene kompanii oli juba läinud.

Ligines keskpäev, aga kööki polnud kuskil näha. Frieke märkas põõsaste varjus siga, laskis selle püstoliga maha, lõikas tükkideks ja sõdurid küpsetasid auravat liha lõkkel. Pärast nad puhkasid paar tundi. Kusagil kõrgel lendas üle vene pommitajate eskadrill.

Säärases olukorras toimus Harry Morgensterni kasvatamine, aga Kärlis Paipala, kes oli kasvatatud teistmoodi, murdis samal ajal pead, kuidas säilitada Pae-

mäe talu ja iga sinna istutatud puud. Miljonid inimesed käisid tol sügisel üksteisest mööda ega saanud kokku. Ka Morgenstern ja Paipala oleksid võinud mitte kokku saada, aga üks sõjajumalatest — juhus — laskis siiski ristuda nende teedel.

Vastu õhtut astus kolmas kompanii Paemäele sisse.

7

Jälle langeb üks täht. Selle tee joonistub eredalt taevas, mis on ikka alles selge, ainult juba kahvatum. See-eest kerkib maamullalt udu, valged suitsjad tombud. Lauda tagant kostavad vahisõduri üksluised sammud, ja nüüd märkab Kārlis, et suurtükituli on vaibunud. Rinne vaikib, ja mitteteadjale võiks paista, et teda pole üldse olemaski, et on kõige tavalisem Liivimaa hilissuvine öö veidi enne koitu.

Õhk on läinud veel kargemaks ja rõskus tungib pintsakust läbi. «Kui selge ilm püsib, siis võib varsti külma ka tulla,» mõtleb Kārlis ohates.

Trrrt... trrrt... trrrt — täriseb lühidalt laskudevalang, aga Paemäe peremehel on tunne, nagu pudeneksid seal udus herned küpsetest kaunadest.

«Frieke!» hüüab Harry Morgenstern, ilma et oleks püsti tõusnud, sest ta teab, et veltveebel peab olema kuskil ligidal.

«Herr Leutnant!»

«Mis te arvate, kes seal laseb?»

«Meie neljakümne teise aasta käsikuulipilduja!» kuulutab Frieke, nagu loeks raamatust. «Mehed närveerivad, see põrgu udu ja peale selle veel vaikus...»

«Jaa, jaa,» noogutab Harry pead. «Minge pealegi, veltveebel, ainult olge ettevaatlik: varsti ei näe enam kaugemale kui kümne sammu peale ette.»

Frieke lööb kannad kokku ja läheb. Vist hakkab ka leitnandil jahe, ta paneb kraenööbid kinni ja tõmbab käelabad varrukasse.

«Soovite ehk tuppa minna?» küsib Kārlis.

Harry Morgenstern sirutab välja vasaku käe ning heidab pilgu kellale. Kümme minutit puudub viiest.

«Liiga hilja!» sõnab ta. «Veel pool tundi, ja on juba päris valge. Pole enam mõtet magama heita.»

«Veel pool tundi, võib-olla tund, ja nad lähevad minema,» on Kārlisel omad mõtted. «Kui udu haihtub, siis on see öögi hajunud nagu kuri unenägu.»

«Mul oli kavas välja magada.» Harry Morgenstern haigutab ja lõdiseb. «Mul oli tarvis paar tundi magada, aga nüüd...»

Kārlis Paipala keerab pead ja vaatab leitnandile uurivalt otsa. Poisilikus näos torkab teravalt silma üsna kogukas nina, silme all mustavad tumedad kaared, aga suujoon on vaevu märgatav. Sellega rööbiti, ainult madalamal, joonistuvad valged pagunitriibud.

«Kas te oskate ära arvata, miks ma ei läinud magama?» küsib Harry Morgenstern.

Kārlis ei oska seda arvata, aga temalegi oli kasulikum, et leitnant oli ärkvel.

«Mind hoiatati,» selgitab Harry ja nüüd paistavad tema kulmud — heledad liikuvad loogad siledal otsmikul.

«Veltveebel hoiatas?»

«Ei, keegi ohvitser, kes tunneb sõda paremini kui mina. Ta hoiatas, et peab valvel olema läti talumeeste eest. Antud juhul tähendab see — teie eest.»

«Ma pole kellelegi kurja teinud.»

«Kas see on võimalik?» Harry kummardub ja haarab kätega põlvede ümbert kinni. «Te olite ju soldat.»

«Ma pole kedagi tapnud.»

«Ka neljateistkümnendal aastal mitte?»

«Tol korral me ei näinudki vastast. Alles hiljem, kui kõik oli juba möödas.»

«Aga nüüd? Nüüd te ju näete mind,» ei jäta Harry. «Pealegi tulin kutsumata teie majja. Ja ma olen sakslane, selle rahva esindaja, keda lätlased pole kunagi sallinud. Noh, rääkige ometi, miks te vaikite? Kardate?»

Kārlis ohkab.

«Ju see on ettevaatus,» pigistab ta endast lõpuks.

«Huvitav. Aga üldse, kas te saaksite mind maha lüüa? Sotsiaalsetel või, ütleme, rahvuslikel põhjustel...»

Paemäe peremees tunneb, et tal tuleb õhust puudu. Et tõrjuda unisust, hakkab too leitnant ässitama ja tuhnima teise inimese mõtetes. Mis õigusega?

«Noh?» muigab Harry Morgenstern.

«Mõtelge, mis minuga juhtuks, kui ma teid maha lööksin,» ütleb Kārlis tasa, ent karmilt.

«Küllap teid lastaks maha või poodaks üles. Ja siis?»

Nüüd on Kārlisel küllalt. Ta tõuseb, surub selja vastu trepiposti ja laob sõnu nagu kõrvakiile üleannetule poisile näkku:

«Ei tohi sedasi inimese eluga mängida! Ja rääkida sellest niisuguses toonis võib ainult . . .»

«Jätkake!» õhutab Harry.

«. . . küünik või poisike, kes pole elus midagi näinud ega suuda millegi eest vastutada.»

«Lõpetasite?» küsib leitnant Morgenstern ja paneb sigareti ette. Ta teeskleb rahulikkust, aga sõrmed värisevad pisut. Võib-olla hommikusest jahedusest.

«Vaadake, lugupeetuim.» Leitnant tõmbab ahnelt suitsu. «Mind hämmastab mõningal määral, et te pruugite võõrsõnu, pealegi õiges tähenduses. Ka teie mõttekäigule pole mul põhimõtteliselt midagi vastu väita, ainult ehk niipalju: kas te pole märganud, et see sõda on põhjalikult muutnud inimesi ja nende suhtumist teistesse inimestesse? Samuti elusse ja surma. Dresdenis ma kuulsin, et üks kõrgem ohvitser, kui soovite, kindral, oli läinud vanni ja lasknud sinna kuuma vett, et kõvasti higistada. Tal hakkas nähtavasti paha ja kraan jäi kinni keeramata. Kui omaksed tormasid üleujutatud vannituppa, leidsid nad portselanvannist keedetud kindrali. Küüniline, eks ole, ja tõtt-öelda jube ka, aga seda räägiti kogu armees kui üht paremat anekdooti. Eks ole naljakas, kui ajal, millal rindel iga päev langeb tuhandeid inimesi, üks kindral vannis surma saab?

Inimese elu pole nüüdsel ajal midagi väärt, ja lepime omavahel kokku: ärge lugege mulle idiootlikke õpetussõnu! Te olete ehk kolmkümmend aastat vanem, aga sellel pole praegu mingit tähtsust. Kohtusime ja läheme jälle lahku. Meil pole esialgu tarvidust võidelda, ja las nii jääbki.»

«Igaüks tahab elada,» nõustub Kārlis.

«Igaüks, aga mitte igasugustes tingimustes,» parandab leitnant Morgenstern. «Kui mina näiteks peaksin vangi langema, siis ma laseksin enda maha.»

«Ta on siiski piiratud,» otsustab Kārlis Paipala, kuid Harry jätkab:

«Püstolitoru suhu ja päästik alla vajutada, see pole sugugi nii raske.»

Kārlis noogutab. Ta mõistab, et see mõte pole tolle vilaja nõrgaohtu poisi enda mõte. Selle on teised välja mõelnud ja temale sisendanud. Peab olema kas fanaatik või paadunud kurjategija, et endale kahekümne kolme aastaselt ise kätt külge panna, aga see leitnant ei paista esialgu ei üks ega teine.

Ja äkki kostavad kuskilt udust tuhmid kõmakad, õhk hakkab ulguma ja soiguma, miinid veerevad nagu sügavad ohked üle Paemäe ja lõhkevad kingu nõlval, tee ligidal. Lasule järgneb lask, ja varsti ei erista enam üksikuid kõmatusi.

Ühe hetkega on leitnant Harry Morgenstern jalul. Ta sööstab tuppa saabaste ja kiivri järele. On alanud midagi rajutule taolist, kõik ümberringi oigab ja soiub, udu õõtsub veidralt. Paistab, et nüüd kohe lõhkevad valged tombud plahvatades, aga need veerevad ainult kõrvale, et siis uuesti tagasi tulla.

«Alarm!» kisendab veltveebel Frieke, unustades, et lähedased kõmatused iseenesest juba tähendavad häiret. Kolmas kompanii on valmis, kuid esialgu on alles teadmata, milleks.

Kui Harry trepilt alla hüppab, vaatavad mehed oma ülemale otsa ja ootavad käsklusi.

Puuh! Üks miin langeb aeda, ja haledalt, justkui olates praksatab puu.

«Frieke!» kamandab leitnant Morgenstern. «Viige kompanii varju!»

«Eemale maja juurest!» hüüab Frieke. «Hargneda! Pikali!»

Tema ise jääb püsti, nagu leitnantki. Leitnandi pilgus ja hääles on koguni midagi väljakutsuvat:

«Kuhu me peame minema, veltveebel?»

Frieke kehitab õlgu.

«Ärge häbenege, teie ju annate käsklusi, kas pole nii?»

«Kurat teab,» mõmiseb veltveebel. «Ees peab keegi olema, öösiti pole rindel kombeks taanduda.»

«Ja kui nad on läinud?»

«Siis asume meie eesliinil.»

«Nii!» naeratab leitnant Morgenstern üleolevalt. «Ma loodan vähemalt, et teil on loodud side.»

Frieke vaatab vihaselt käsi laiutades ohvitserile otsa. «Siin pole ju enam sõda, siin on seapesa. Sõnnik, ainult sõnnik, *Herr Gott, Sacrament*! Ja udu. Mis sa siin enam aru saad, kuidas saab siin kaitset võtta?»

«Me taandume!» otsustab Harry. «Kui teil pole sidet, siis kompassi järgi läände, selge? Meil pole käsku rinnet kinni pidada, meil on käsk plaanipäraselt tagasi tõmbuda ümberformeerumiseks.»

Suurtükituli pole ikka veel vaibunud, aeg-ajalt lõhkevad päris lähedal miinid, siis jälle asub tuli veidi kaugemale.

«Rivistage kompanii, ja lähme!» Leitnant Morgenstern kinnitab kiivririhma ja nööbib lahti püstolikabuuri. Sel momendil hakkab ta juba meenutama sõjaväejuhti.

«Niisuguse tule all ei saa taanduda,» mainib Frieke. «See oleks hullumeelsus! Mürsud tapavad kõik mehed maha.»

«Te arvate?» Leitnant tõstab ülbelt kulme. «Mulle näib, et plahvatused on küllaltki kaugel.»

«Kui miinid hakkavad lähedale kukkuma, siis pühivad nad Paemäe ühe silmapilgu jooksul minema,» arvestab Kārlis Paipala palavikuliselt. Esialgu laastab Vene kahurivägi veel hernepõldu ja murrab õunapuid. Küllap nad tahavad anda lööki maantee pihta, see on natuke kaugemal, aga selle uduga ei või ju sihturid midagi näha.»

«Uu-uu-uu!» voogab õhk.

«Katjuušad!» sülitab veltveebel. «Jumala eest, me põrkame veel tankide otsa!»

Vahepeal on hommik juba koitnud, aga sellest ei hakka kellelgi kergem: kogu maailm on varjunud läbipaistmatuisse udulaamadesse.

«Tuul, raibe, kuhu jääb tuul!» kiristab Frieke hambaid. «Kui inimene midagi näeb, siis ta lööb, aga kui ei näe, siis lüüakse teda.»

Leitnant Harry Morgenstern naeratab. Täna hommikul on ta imelikul kombel suurepärases tujus ega tunne mingit närvlikkust. See tähendab vist karastumist. Miinid lõhkevad ju sealsamas ligidal, aga hirmu ei ole. Vaata, et on isegi meeldiv.

«Hea küll, esialgu jääme siia,» viipab ta Friekele. «Aga tankide eest vastutate teie.»

Veltveebel mõistab: leitnant tahab ennast kindlustada ootamatuste vastu.

«Wolf, Fiedler!» hõikab Frieke, käsi suu juures. «Lõhkeaine juurde, marss, marss!»

Kaks sõdurit tõusevad püsti ja jooksevad üle õue puiestee poole.

«Kuhu nad tõttavad? Mis neil mõttes on?» ei saa Kārlis esimesel pilgul aru. Siis on kõik selge.

«Ei!» karjatab Paemäe peremees. «Ei, härra leitnant, seda ei tohi! Need on vanad puud, kunas nad jälle ükskord kasvavad, saar nii ruttu ei kasva!»

Leitnant Morgenstern vaatab talumehele rangelt otsa. Niisiis on ta ükskord ometi jõudnud palumiseni.

«Ei tohi.» Kārlis kordab aina seda sõna, aga nüüd juba tasem, omaette.

«Rahunege!» Leitnant on üpris karm. «Kõigel on piirid, ka lihtsameelsusel. Ma ei hakka oma mehi ohverdama mingite saarte pärast. Enne te kaebasite, et ei austata küllalt inimese elu, nüüd nutate puude pärast. Mida te siis õieti kaitsete? Ainult iseennast ja oma vara. Võõrsõnaga nimetatakse seda egoismiks, aga egoistide aeg on möödas. Oodake pealegi venelasi, aga ärge lootke, et nemad taluvad niisugust enesearmastust.»

«Kui Frieke mulle praegu kallale tuleks, siis ei oleks leitnandist enam kaitsjat,» mõistab Kārlis. Aga mida ta peab tegema, kuidas kaitsta oma puiesteed? Ei saa ju lõhkijaile järele joosta ja nendelt süütenöörid ära võtta. Üks püstolipauk ja pojad võivad piiblisse sisse kanda isa surmadaatumi.

Sõdurid, kes saadeti puid õhku laskma, tulevad õue tagasi. Nii et tuli roomab juba kollase lõhkeaine poole.

«Ainult rahu, ainult vastu pidada!» annab Kārlis endale käsu, aga tal pole enam kuhugi panna oma suuri, lõpmata raskeid käsi.

Mürsuplahvatused on nihkunud kaugemale, nüüd langeb neid tihedalt teisele poole maanteed.

«Vana!» Veltveebel Frieke haarab Kārlisel käisest ja paljastab hambad. «Sa oleksid ammu pidanud siit läinud olema, aga sina ei täida käsku. Ma võin sind selle eest maha lasta.»

Jälle! — Kārlis suleb silmad.

«Võin, aga mul on padrunist kahju, *Herr Gott, Sacrament!* Sellepärast annan sulle viimase võimaluse oma viga parandada. Võta jalad selga ja kao! Sinna!» Veltveebel osutab sõrmega plahvatustsooni poole. «Kui Ivan lõpetab, hakkame meie ka sinnapoole minema, ja kui ma sind siis veel näen, võid lugeda issameiet. Said aru?»

Siin pole midagi arusaamatut, Kārlis koguni noogutab vastuseks, ehkki ta väga hästi teab, et ta ei lähe mitte kuhugi.

«Mine!» kordab Frieke. «Evakueeru, marss, marss!»

Kārlis noogutab uuesti ja tunneb, kuidas tal samal hetkel kasvavad jalad maasse kinni nagu saarepuu juured.

Puiésteelt kostab üks plahvatus, siis teine, selle peale on kuulda puude langemist. Need jäid oma kohale viimse hetkeni, nad ei palunud — ja surid omal maal.

Kārlis neelab alla kuiva kibeda tombu ja tema pilk kohtub leitnandi siniste jääkülmade silmadega. Neis on ühtaegu külma pilget ja julma huvi edasise vastu.

«Mine! Ma loen kolmeni!» Veltveebel Frieke võtab püstoli välja, viskab õhku ja püüab pidemest uuesti kinni, osavalt nagu tsirkusenäitleja.

«Üks!»

«Ta ei lase,» ütleb Kārlis endale. «See on lihtsalt teater.»

«Kaks!»

Püstolilukk klõpsatab. Kuul on rauas.

«Laseb!» Kārlis tõstab pea ja tunneb, et otsaesine tõmbub higiseks. Siis riivab seda äkki meeldiv jahedus. Tuul. Ja natukese aja pärast udu enam ei ole.

«Kolm!» Veltveebel laseb püstoli langeda. Leitnant Morgenstern sirutab käe ja keerab relva kõrvale.

«Jätta! Kuulake!»

Frieke kuulab sõna. Ühes esimese tuulepuhanguga on kanonaad vaikinud ja nüüd kostab teistsugust mürinat, mis näib tulevat igast küljest.

«Tankid!» Frieke lükkab püstoli kabuuri tagasi ja vehib ümberringi. «Kompanii, püsti! Minu juurde!»

Aiast tulevad ükshaaval ja salkades sõdurid. Püsside, automaatide, kuulipildujaga. Umbes kakskümmend meest, võib-olla pisut rohkem.

«Keegi pole midagi maha unustanud?» Frieke vaatab pooltühje seljakotte.

Vastuseks kostab ebaselge pomin.

Keegi ei taha liigseid pampe kaasa tirida, veltveebel mõistab seda isegi paremini kui teised. Kui üksust hakatakse täiendama või ümber formeerima, siis nagunii enam aru ei pärita, kõik antakse uuesti välja.

«Ma veel näitan teile, sohilaste kari!» karjub Frieke. Endal pole tal juba tükk aega enam seljakotti olemas ja kogu varandus on topitud gaasimaski torbikusse.

Kuskil järve kaldal hakkavad äkedalt läkastama kuulipildujad.

«Meie omad!» Leitnant Morgenstern hingab kergendatult. «Huvitav, kas bolševikud on asunud pealetungile?»

«Kurat neid teab!» Veltveebel kisub suu hapult viltu, nagu oleksid tal kuremarjad suus. «Pole seda moodi. Aga tankid tulevad!»

«Selge!» Harry Morgensternist saab jälle ohvitser. «Rivistage kompanii üles, me läheme ära. Meil pole käsku lahingusse astuda.»

«Kuulan!» hüüab Frieke vastu. «Kompanii, kahte viirgu!»

Need on kolmanda kompanii viimased hetked Paemäel. Just nüüd tunneb Kārlis Paipala selgemini kui kunagi varem, kui pikkamisi venib aeg. Niisama pikkamisi, nagu hajub udu, mis ei taha kuidagi lahtuda. Aga nemad, maailmavallutajad, lähevad siiski ära.

«Vasak pool!»

Ebaühtlaselt klõbisevad relvad. Veel pool minutit, ja saksa aeg on läbi.

«Vabasammu marss!»

Kui lihtne see on. Veltveebel Frieke ei vaata peremehe poolegi. Öö on möödas, hommikune udu vajub maha, siis tuleb päike, ja on, nagu poleks midagi juhtunud.

Sõdurite kolonn läheb vankudes minema. Mitte mööda puiesteed, vaid aiast läbi otse maantee poole.

Järve äärest kostab ikka veel kuulipildujate tärinat, vahepeal kuuldub tumedamat kõminat, küllap see on ikkagi lahing, aga Paemäelt lahkuvad sõjamehed ilma ühegi lasuta, relvad käes. Ainult leitnant, vilajas sini-

silmne poiss ratsasaabastes, seisab paigal ja vaatab Kārlisele silmi kissitades otsa.

«Soovin õnne,» ütleb ta. «Arvestage, et sakslastega saite hakkama, mingu teil venelastega niisama hästi.»

Leitnant tõstab käe ja paneb kaks sõrme mütsi äärde. See on tervitus.

«Väga võimalik, et me veel kohtume.» Ta muigab. «Teie ju ootate meie tagasitulekut, eks ole? Nägemiseni!»

Vastust ootamata pöörab leitnant ringi ning järgneb oma kompaniile.

«Jaa,» ütleb Kārlis alles nüüd ja noogutab, aga mõtleb: «mittenägemiseni!»

Suurte sammudega läheb leitnant aiast läbi, toetub kopli ääres käega roovile ja hüppab üle. Selja tagant paistab ta veel pikem ja kõhnem.

Järve ääres tärisevad kuulipildujad. Kārlis astub edasi, näeb aianurgas musta auku ja ülespidi keeratud õunapuujuuri. Õunapuud ei saa enam aidata, peaks kõndima puiesteeni ja vaatama, mis seal toimub, aga Kārlisel ütleb äkki jõud üles. Ta taarub kaevu juurde, kallab ämbrist vee välja, vinnab kaevuvinna kriuksudes üles värske vee ja joob suurte küllastamatute sõõmudega.

Siis istub Kārlis Paipala kaua oma talu õues vana kaevu juures.

8

Veltveebel Frieke juhib kompaniid heinamaa veert pidi. Paremale jääb nõgu juba kaunis kõrgeks kasvanud ädalaga, aga vasakul on sööt. Paarsada sammu eespool eralduvad haihtuvas udus üha selgemini telefonipostid, niisiis peab seal olema maantee, aga kui sõjavägi jõuab välja maanteele, on jälle kogu maailm tema ees lahti. Peamine ülesanne on praegu luua side rügemendi teiste pataljonidega.

Leitnant Morgenstern käib umbes kolmkümmend sammu teiste taga. Vene kahurvägi on teinud põhjaliku töö — kogu nõgu ja heinamaaveer on mürsulehtreid täis, ainult et löögijõud sattus sedapuhku tühjale kohale.

Hommikuvärskus on pühkinud roidumuse, ka saapad ei pigista enam. «Üks, kaks, kolm, üks, kaks, kolm,» loeb leitnant endamisi ning üritab vilistada. Meeldiv on kõndida maa peal, kui pole liigset kraami kaasas kanda. Kiiver ja parabellum — see on kõik.

«Selliseid hommikuid tuleb veel palju,» tärkab Harryle mõte pähe. «Ja me marsime mööda külasid, piki külateid ja maanteid, kuskil tärisevad kuulipildujad ja müriseb suurtükivägi, lendavad eskadrillid, põlevad majad. Hiljem muutub see kõik ajalooks. Kiivri võib riputada kabineti seinale, aga püstol lebab sisseõlitatult kirjutuslaua laekas. Ja õhtuti, kui sõbrad kokku tulevad, on tore meenutada möödunud päevi.

Kus sa olid neljakümne neljanda aasta sügisel, Kurt? Atlandi kindlustusvööndil? Aga mina sõdisin Liivimaal. Sa ütled, et see pole huvitav? Ei, sa oled muutunud kohutavaks realistiks, vanapoiss! Kui sa oleksid kuulnud, kuidas me ühe maamehega filosofeerisime elu ja surma probleemidest! See mees ei olnudki lausa tümikas, aga pärast ei pidanud siiski vastu ja muutus jämedaks. Parim tõend selle kohta, et sõnasõjas jäin mina võitjaks. Tema seisukohtadel puudus aluspõhi, ta lihtsalt polnud võimeline vastu vaidlema minu loogikale. Muuseas, minu veltveebel tahtis teda küll üles puua, küll maha lasta, aga mina segasin vahele. Pole mõtet õiendada arveid löödud vastasega, siis ei tunne enam ei võidurõõmu ega üleolekut. Näed, sõber, meie, sakslased, oleme tugevad ja samal ajal humaansed. Ma pole mitte kunagi andnud käsku kedagi maha lasta, las tegelevad sellega eriüksused. Meie polnud kohtumõistjad ega timukad, me olime sõjamehed.

Infant'rie, du bist die schönste aller Waffen . . .

Aga võib-olla olin ma lihtsalt tölplane, et lobisesin öö läbi vanamehega, kes ei osanud näha oma kodust kaugemale?

Küllap selles oligi kenake hulk tölplust, aga mis teha? Me pole ju lihtlabased väikesed inimesed, me sipleme tuhandetes vastuoksustes, toimime vahel mõistuslike kaalutluste ja iseoma põhimõtete kiuste, sest me otsime alatasa, me võitleme endaga ja oma intellektiga. See on kultuurinimeste tunnus. Vaim ja mõõk — probleemide probleem. Sõjamees kõnnib mööda maad ringi ja kui ta ka midagi ei tee, jäävad

väljale või liivasele teele ikkagi tema jäljed. Võib-olla saab aastaid hiljem sellest inimesest noor Goethe või Wagner, võib-olla saab temast rahva juht, ideoloog, kõrgema õpetuse kuulutaja, aga kas pole see ebaõiglane, et inimkond ei säilita tulevastele põlvedele tema astumise jälgi, — et näe, siin tema astus, siin ta ööbis, siin jõi kaevust vett. Tema — sõjamees, osake suurest tervikust, ja siiski juba isiksus — omaette isend.»

Veider. Umbes siinsamas oli kõndinud kogu kolmas kompanii — peaaegu kolmkümmend meest, aga praegu, kui kõnnib leitnant Harry Morgenstern, on rohul ikka veel kaste ja tema tallab seda kastet. Harry on kahekümne kolme aastane, aga ta pole veel kordagi kõndinud kasteses rohus. Kas pole see imeväärne? Ja ükskord ometi lõpeb see sõda, aga pärast võib meenutada udust hommikut Liivimaa kinkudel.

Kompanii eesmises otsas kõndivad sõdurid on jõudnud maanteele ja seal seisma jäänud. Teised hüppavad üle kraavi ja kogunevad esimeste ümber. Harry Morgenstern lisab sammu, et omadele järele jõuda. Ta on sihvakas, osav, ta on oma üksuses kõige noorem ja siiski juba kompaniiülem.

«Veltveebel!» viipab leitnant käega.

«Härra leitnant!» vastab Frieke kähedal bassihäälel.

Harry Morgenstern võtab välja kaardi.

«Vaadake,» ütleb ta. «Umbes kilomeeter maad siit on majade rühm «Zeltini». Saatke sinna kaks meest, tehku selgeks, kas seal ei asu mitte esimene kompanii. Nad peaksid olema kuskil ligidal.»

«Kuulan!» raiub veltveebel vastu. «Welke, Biener, marss, marss!»

«Meie jääme esialgu siia.» Harry istub tee äärde piirikupitsale. «Võib suitsetada!»

«Kohvikahurit jälle ei ole!» Frieke lööb automaadi kaenla alla, ajab jalad harki ning läidab paberossi. See on üks veltveebli iseärasusi. Harry teab, et kogu armee, kõik saksa mehed eelistavad sigarette, aga Frieke hoiab kangekaelselt kinni paberossidest. Ta muljub ja mudib neid, lükkab suitsetades ühest suunurgast teise, et siis päris katkinärituna välja sülitada.

«Lihunik.» Harry krimpsutab nägu, aga ilma selle lihunikuta oleks tal üsna raske läbi ajada.

«Kuulge, Frieke!» pöördub leitnant tema poole. «Täna hommikul on midagi korrast ära. Kas venelased alustavad tõepoolest pealetungi?»

«Mina pole ülemjuhataja.» Frieke sülitab paberossi suust ja limpsib huuli. «Aga ta sunnik teeb ettevalmistusi, see on niisama klaar nagu minu nimi on Joseph.»

«Sepp,» noogutab Harry.

«Joseph,» kordab Frieke jonnakalt. «Ja täna tuleb saatanlik taplus. *Herr Gott, Sacrament!*»

«Kas te arvate, et bolševikud jõuavad meile järele?» Harry osutab käega järve poole.

Veltveebel puhkeb valjusti naerma.

«Miks jõuavad järele? Meie jõuame neile järele!»

«Rääkige nii, et aru saaks!» Leitnant kibrutab otsaesist. «Ma ei kujuta ette, millest te praegu unistate.»

«Enne tulistasid katjuušad.» Veltveebel koolutab nagu lugedes ühte sõrme.

«Ja siis?»

«Siis läksid tankid.» Nüüd on juba teine sõrm esimese kõrval.

«Ei mõista.»

«Tankid ei lenda õhus ringi, nad peavad kuskil olema, ja kuskil tuleb meil nendega kokku põrgata.»

«Kas tankid on meist mööda läinud?» Leitnant taipab alles nüüd, mida veltveebel mõtleb. «Ei või olla!»

«Miks mitte?» Frieke irvitab. «Kas teie tõrjusite tankid tagasi? Mina mitte. Võib-olla keegi teine? Vabandust, aga millega?»

Harry vaatab oma kompanii mehi. Nemad kuulevad seda juttuajamist pealt, kuid teesklevad, nagu poleks juhtunud midagi erilist. Ja mis siis ongi lõppeks juhtunud?

«Oletame, et venelased on meist mööda läinud.» Leitnant Morgenstern räägib meelega veel valjemini. «Aga need on ainult kiilulööjad, tankid, üksikud läbimurdjad. Rinnet seal veel ei ole, aga kui rinnet ei ole, võib tankide järel minna küll läände, küll igale poole mujale. Selge?»

«Selge, härra leitnant!» vastab Frieke, ning näib, et tal hakkab viimaks ometi tekkima leitnandi vastu lugupidamine. Isegi veidike imetlust. Kurat võtku, see poiss ei paista tõesti sugugi kartvat, ja kui ohvitser ei karda, saab kõigega toime.

«Mul pole tõepoolest hirmu,» konstateerib Harry ja naeratab — ta on endas avastanud uue omaduse, nii et ei eksinud need, kes andsid talle kätte valged ohvitseripagunid. Harry ei kahtle enam endas, aga huvitav, kuidas käitub see hallikasroheline mass, kui tuleb võideldes edasi murda? Frieke võitleb viimseni, aga ülejäänud? Küllap nemadki, sest muidu poleks nad praeguse hetkeni kohale jäänud. Jäävad ikka paremad, kõlbmatud ja arad pudenevad teele maha. Leitnant Morgenstern jääb muidugi viimaseks, nagu ohvitserile kohane. Ei tea, kas kompanii mehed saavad sellest aru? Ükspuha, täitsa ükspuha — nüüd alles tõestab Harry Morgenstern, kuidas teda on kasvatatud.

«Härra leitnant! «Zeltiņisse» saadetud luurajad on tagasi. Esimene kompanii lahkus poole tunni eest. Sinna oli jäetud käskjalg korraldusega, kolmas kompanii mingu «Elītēnisse».»

«Üks silmapilk!» Leitnant lööb kaardi lahti ja veab sõrmega üle ruutude.

««Elītēni», jah, siin see on, vaadake! Veltveebel, juhtige kompaniid, aga ainult eelsalgaga, et ei tuleks soovimatuid üllatusi.»

Niisuguhe on selle päeva hommik. Udu enam ei ole, tanke enam ei kuule, aga seljataga idas koliseb ja mürtsub taevaserv: seal keegi tungib peale ja keegi kaitseb end. Samal ajal läheb kolmas kompanii peaaegu ideaalses korras lääne poole, teadmata, et pärast lühikest hingetõmmet on Nõukogude väejuhatus sel augustikuu hommikul alustanud aktiivseid lahinguoperatsioone ja tankiväeosad on juba läbi murdnud sügavale Saksa rinde tagalasse eesmärgiga jõuda Ērgļisse.

Kus parasjagu asuvad punaste viisnurkadega tankid, seda ei tea ei 267. jalaväerügemendi ülem oma adjutandiga, ei leitnant Morgenstern ega veltveebel Frieke. Nagu nad ei tea sedagi, kui suured jalaväejõud neile tankidele järgnevad, sest jalaväelasi peab tingimata olema, tankid üksi ei suuda sõdida ega vallutatud territooriumi hoida. Aga kus asub siis Vene jalaväe teravik, missugune on tema jõud, mis ülesanne tal on?

Sõjamees pole selgeltnägija, aga kui ta suudakski

ette näha, siis paiskaksid ikkagi tuhanded pisijuhused sündmuste normaalse käigu segamini.

«Härra leitnant, kas me läheme «Zeltiņist» läbi?» küsib veltveebel viiv hiljem.

Harry Morgenstern mõtleb hetke. Veltveebli küsimuses peitub tegelikult ka vastus: tuleb «Zeltiņist» läbi minna, seal oli äsja esimene kompanii ja sissekäidud teed minnes on juhused vähem tõenäosed. Tark ja ettevaatlik!

««Zeltiņist» läbi!» nõustub leitnant Morgenstern.

Ja siis tulevad esimesed lennukid. Need on pommitajad. Eskadrill ilmub äkki, see rabab madallennul, aga just ootamatus päästab seekord sõjaväeüksuse. Kui lendurid teda märkavad, on maantee juba seljataga, ja tagasi pöörduda pole võimalik, sest ülesanne on teine.

«Hoida puude varju!» karjub veltveebel, aga mehed on juba ütlematagi asunud «Zeltiņi» puiestee varju. Milline ettenägelikkus nende Liivimaa lätlaste poolt, et nad istutasid tee äärde puid!

Esimesele eskadrillile järgneb teine. Lennukid sööstavad kolmekaupa kindlas rivis, aga seekord juba märksa kõrgemal. Harry Morgenstern vaatab taevasse ja ta otsaesine kisub kipra. Olukord on tõsine — sõjas nimetatakse seda kõikide relvaliikide koostööks.

Kuskil kaugel läänes kõmatavad plahvatused, tähendab, tagalas langevad bolševike pommid. See paistab juba üsna tõsise, hoolikalt ettevalmistatud rünnaku moodi.

«Sammu juurde!» ergutab leitnant Morgenstern. «Meil tuleb maha kõndida kakskümmend kilomeetrit, siis on rügement jälle koos.»

«Herr Gott, Sacrament!» toriseb veltveebel. Vana sõjahundi vaist ütleb, et pole põrmugi lihtne rügemendini jõuda, ütleb ka seda, et saatust otsustatakse hoopis mujal ja see sünnib märksa rutem, kui kolmanda kompanii ülem suudab ette näha.

Ah seda professionaalse sõjamehe vaistu! Seda ei saa kuidagi seletada, aga pole alust ka maha salata või mitte uskuda. Ainult et vaistule on omane hoiatada, kuid ta pole peaaegu kunagi suutnud veel kedagi päästa.

Kell on kaheksa, kui kolmas kompanii astub «Zelti-

nisse» sisse. Seal pole esimesest kompaniist enam kedagi, ainult majanurga juures leiab Frieke mahajäetud seljakoti ja kukub kiruma.

Kell kaheksa viis minutit, kui pommitajad uuesti üle lendavad, kuuleb veltveebel, et teisel pool majadekobaras on veel inimesi.

Tegutsenuks Frieke nagu tavaliselt, siis kulgenuks sündmuste käik võib-olla hoopis teisiti ja leitnant Morgensterni kasvatamine oleks lõppenud teistmoodi, aga veltveebel miskipärast ei püüagi seekord selgitada, kellele need pomisevad hääled kuuluvad. Ta käsib kompaniil majadest, aiast, puude varjust väljuda ja seal, lagedal kohal, kohtavad kolmanda kompanii mehed just seda, mida jalaväeüksus kõige vähem ihaldab kohata. Väikeselt künkalt veereb neile vastu tank, selle järel teine ja kolmas. Tankid on niivõrd lähedal, et kokkupõrge osutub vältimatuks, sest need pole ühelgi juhul saksa tankid, vaid on hallikad mürakad viisnurgaga ja valgete triipudega kahuritorudel.

«Kompanii!» karjub Frieke, automaati vastu kõhtu surudes. Sellele järgnevat käsklust keegi enam ei kuule, sest lõhkeb esimene mürsk. Kuum tuul puhub üle meeste peade ja mürsk plahvatab kusagil nende selja taga. Kohe hakkavad tärisema tankide kuulipildujad.

Leitnant Morgenstern on harilikult asunud oma kompanii ees või vähemalt keskel, täna hommikul aga sundis mingi tundmatu vägi teda sabas sörkima. Harry kukub maha ja liibub nii kõvasti vastu maapinda, nagu tahaks ta hoopiski teeäärsesse kraavi ära kaduda. Ühe hetkega haarab tema pilk lepavõsa, aga sinna on tükk maad ja selle ajaga jõuavad tankid teda märgata.

Teine mürsk lõhkeb juba päris lähedal ja Harryl on tunne, nagu kuuleks ta veidrat rabinat. Kuulipildujad lämmatavad kõik teised hääled. «Mu jumal,» taob peas nagu haamriga. «Mis nüüd küll saab?»

Pole mingit mõtet ennast jalule upitada, pole mõtet ennast kaitsma hakata, aga niisama rumal oleks kohale jääda ja oodata lõppu teeäärses kraavis. Kas tõesti pole mingit pääsu?

Raske on seletada, missugune jõud käsib leitnant

Morgensternil sellel lootusetul hetkel pead tõsta just niipalju, et näha, mis ta ümber toimub. Kompanii on siiski hargnenud lahinguks. Müller, kõhetu vanaldane soldat, lõgistab kuulipilduja kallal, püüdes seda tulepositsioonile pigutada. Frieke on kükakil asendis tee peal ja tulistab, aga mitte terassoomuste pihta, vaid tankide taga askeldavaid jalaväelasi.

Esimest korda näeb Harry Morgenstern bolševike sõdureid lahingus. Neil on hallikad särgid ja püksid, nad tungivad peale ilma kiivrita, nende automaadid on kettaga, mitte käepidemega. Frieke sülitab pealetungijaile vastu elavat tuld, nad peaksid kukkuma, aga nad ei kuku: kas on vahemaa liiga suur või jäävad nad tankide varju.

Esimese teraskoletise toru hakkab aegamööda pöörama. Kõigi pühakute nimel, kas Frieke tõesti ei näe, et see on suunatud temale?

«Pikali!» tahab leitnant käratada, aga hääl ei kuula sõna. Ja selles mürinas keegi ju ei kuulekski tema hüüdu.

Kui tanki luugist välgatavad tulukesed, ajab veltveebel Frieke enese jalule, siis hakkavad tal põlved nõtkuma ja ta kukub maha, pea ees, nagu tahaks kukerpalli visata. Harry suleb hetkeks silmad, tal on tunne, nagu oleks Frieke tõustes hüüatanud oma «*Herr Gott*'i», aga lause teise poole «*Sacrament*» pomisenud juba endamisi kukkumise ajal.

Nüüd on Müller lõpuks kuulipilduja korda saanud. Ta hakkab laskma, aga varsti vaikib jälle. Läbi. Küllap on paljudel kõik läbi, aga mõni paneb siiski vastu, muidu oleks lahing juba lõppenud.

«Mulle on jäänud veel mõni minut, võib-olla ainult sekundid.» Harry püüab lõualuid paigal hoida, et hambad ei plagiseks üksteise vastu.

«Veel natuke aega, siis on kähmlus lõppenud, venelased vaatavad võitlusvälja üle ja leiavad kraavist leitnandi. Nii et on jäänud veel viimane võimalus, nagu Kurt tookord ütles — püstol suhu ja . . .»

Värisevate sõrmedega võtab Harry parabellumi kabuurist välja. Käepide on täiesti jahe, tuleb kaua otsida triklit. Klõpsatab viimane lävi elu ja surma vahel.

«Ei!» karjatab ta. «Ei! Ei! Ei!»

Sõrm kobab jälle päästikut ja Harry viskab püstoli ära.

Leitnant Morgenstern roomab, küünarnukid vastu kraavipõhja surutud. Esialgu roomab ta päris aegamööda, siis aina kiiremini ja kiiremini. Kiiver segab, ta võtab selle ära ja lükkab kõrvale. Õlg jääb millegi taha kinni, ja kui tal läheb korda seda vabastada, puudub üks pagun. Harry tõstab käe ja rebib teise paguni ka maha. Nii. Lepavõsa on nüüd otse tema vastas, sinna võiks jõuda kolme hüppega, aga ükski jõud maailmas ei sunniks praegu Harryt püsti tõusma. Ta roomab edasi kuni aiani, kui vaja, metsani, sealt veelgi kaugemale. Roomab kas või eluaeg. Ta tahab elada.

Suu on kuivaks tõmbunud. Harry liibub vastu rohukamarat, aga huvitaval kombel ei ole siin kastet, on ainult tolm. Pihk libiseb üle näo, ja Harry näeb, et sellele jäävad verevöödid. Ei, ta ei ole haavatud, jumala pärast, ei! See on ainult kriimustus, sellest pole midagi, pärast peseb ära. Kõik saab maha pesta, kuni inimene veel elab.

Võib-olla on möödunud tund, võib-olla rohkemgi, Harryl ei tule pähe kella vaadata. Ja sellel pole tähtsust, lahing on ammu lõppenud, ja kui keegi kolmandast kompaniist on veel elus, siis on ta praegu sõjavangis.

«Sõdureid nad arvatavasti maha ei lase,» mõtleb Harry. «Või kui lasevad, siis kohe alguses, aga pärast kindlasti mitte. Iseasi, mida venelased teevad Saksa armee leitnandiga.

Aga minul ei ole enam õlakuid, ma olen samasugune nagu teised,» tuleb kuskilt kiusav mõte.

Õlakud . . . Aga vöörihm? Sõduritel on nelinurksed pandlad pealkirjaga «*Gott mit uns*», kuna ohvitseridel on ümmargused pandlad kotka ja haakristiga. Nagu kartes ennast põletada, haagib Harry rihma lahti ja sõtkub selle koos kabuuriga rohu sisse.

Nii. Nüüd veel kuub . . . Missugusel sõduril on kuub rohelise kraega? Mu jumal, kas vormirõivastuse mõtlevad tõesti välja säärased idioodid, kes ise pole kordagi lahingus olnud?

Kui Harry on kuue minema visanud, on ta lahti ka oma dokumentidest. Nüüd pole ta enam leitnant, ta

pole ka inimene kindla ees- ja perekonnanimega. Nüüd võib ta esineda kellena tahes.

Ainult saapad . . . Kui raske on maanteekraavist tõusmata ratsasaapaid jalast tirida. Otsaesine kattub higiga ja hing jääb rinnus kinni.

Kui Harry poole tunni pärast kraavist metsaservale kuuskede alla roomab, on tal ainult särk ja püksid ning jalas katkised puuvillased sokid. Pükstel on nahast istmik, neetud, kuidas üks inimene ei saa ega saa lahti iseenesest! Reamehed ei kanna ju nahast pükse ja maapoisid hoopiski mitte. Aga ilma püksteta ei või ka jääda, tuleb jätta needsamad, olgu mis on.

«Ma võisin olla ratsaväes või isegi suurtükiväes,» arutab Harry. «Mulle anti niisugused püksid, kas mina süüdi olen?»

Esimest korda varahommikust saati tõuseb ta jälle püsti ja veab enese edasi. Jalgades nagu puuduks jõud, küünarnukid on veriseks nühitud. Lagendikule jõudes võpatab käija isegi oma varju nähes. Vari on pikk, ebaloomulikult ahas, see kõigub pentsikult.

Inimene astub veel mõne sammu ja vari tuleb temaga küljetsi kaasa. Nüüd on jälle puud ümberringi — vanad madalate okstega kuused.

Kuhu edasi minna? Hommiku või õhtu poole? Ükspuha. Keegi teda kuskil ei oota, sest teda pole üldse olemas, leitnant Harry Morgensterni enam ei ole, ei ole, ei ole.

Ta toetub käega vastu kasetüve ja hingab raskelt. Kõik on mingis lahendamatus segapuntras, ei oska enam midagi mõelda ega millestki aru saada. Alles vähehaaval tuleb tagasi võime veidi arutada ja kaaluda, aga see on see kõige hirmsam.

«Mis maskeraadiks ma ennast ehtisin?» Harryl hakkavad õlad vabisema. «Milleks seda vaja on, kuradi päralt, milleks?»

Mets vaikib, aga väljas, lagedal nurmel, kostab jälle kuulipilduja tärinat ja mürsuplahvatusi. Kui Harry Morgensternil oleks püstol alles, laseks ta enese võibolla maha, sest pohmelus on alati koledam kui purjusolek ise. Aga püstolit ei ole, midagi ei ole, on ainult ahastus.

«Kuhu? Misjaoks? Milleks seda vaja on?» järgneb üks küsimus teisele, ent keegi ei suuda neile vastata.

Kuni inimene hingab, on ta veel elus, aga kuidas seda elu hoida ja kaitsta?

Püüda läbi murda läände? See oleks ränk, lootusetu minek, ja kuidas Harryt seal vastu võetaks, kui ta ilmub kohale ilma kompaniita, ilma relvata, ilma dokumentideta? Aga mida teha? Paigale jääda? Võib-olla ei otsita metsa läbi, päevale järgneb öö, ja tal pole kuubegi, millega ennast katta, tal pole saapaid, pole midagi, mitte midagi.

Eluaeg metsas ei ela, varem või hiljem peab välja tulema, ja mis juhtub pärast, pärast, pärast?

Õlad tõmblevad aina kramplikumalt, inimene ei suuda ennast enam vaos hoida. Ta karjatab: «Mispärast?», haarab siis pea käte vahele, laskub mustikaväljale ja nutab valjusti nagu väike väeti laps, kellel ema on kadunud või armas lelu katki läinud.

Aga maa vappub, ta taljub suurte muutumiste vaevu, õhk oigab ja ulub, seal sööstavad lennukite-kolmikud, suundudes pommilaadungiga õhtu poole, raiudes teed rahulikule elule, elule, mis peagi asendab sõjavankri kõigis külades ja kõigil teedel.

9

Päike on juba suures kõrges, kui Kārlis Paipala tõuseb ja silub käega üle otsaesise. Tundub, nagu püüaks ta maha pühkida ränka painavat mõtet, mis ikka veel kuidagi ei taha temast taanduda. Aga elu läheb edasi, aeg tõttab ja inimesel on tarvis elada ja töötada.

«Pole ju juhtunud midagi erilist, kõik on korras,» kinnitab Kārlis iseendale, aga kätesse ja jalgadesse on valgunud niisugune tinane raskus, nagu oleks Paemäe peremees öö läbi kündnud või kätte ulatanud rukkivihke rehepeksumasinal.

Kuulipildujad ikka veel tärisevad, aga nüüd oled nendega nagu harjunud. Nii nagu siis, kui naised järve ääres pesu kolgivad: alguses on kogu maailm kära täis, aga pärast enam ei kuula ega kuulegi.

Kārlis tõstab käed ja ringutab, nagu pärast kauast magamist. Lihased valutavad, aga sest pole miskit — peab vaid midagi tegema, muidu ei lähe pea ka selgemaks. Peaasi, et maja on terve, ja õieti pole ju midagi

minema ka veetud. Need mõned augud aias võib kinni ajada ja surnud õunapuude asemele sügisel uued istutada. Nagunii tuleb igal aastal mõni puu istutada, kõik ei ela kunagi talve üle.

Rukis on hakkides, see tuleb küüni vedada, kaer võib oodata, aga herned, herned pudenevad maha. Hommepäev peab poistele käsu kätte andma, et mingu niitku rautsiga maha.

Poisid . . . Jah, aga neid pole ju veel kodus. Niisama ka Marijat ja Māritet. Imelik, aga kogu aeg pole Kārlis peaaegu üldse omastele mõelnud, ta ainult võitles maja eest, puude eest, kraami eest, — aga kui äkki naise ja lastega on metsas midagi juhtunud?

Paemäe peremees pigistab silmad kinni. Kui nemad ei tule tagasi, siis pole mingit tähtsust ei häärberil, ei aidal, ei õunapuudel, siis oli kogu võitlemine asjata, seda polnud kellelegi tarvis. Siis kõduneb ta aegamööda oma allesjäänud talus nagu vana hukkumisele määratud känd. Ja pärast asuvad siia teised inimesed, teevad kõik oma tahtmist mööda ringi, et peagi enam miski ei meenutaks neid aegu, kui siin elasid Paipalad.

Ei, seda ei tohi juhtuda, nad peavad tagasi tulema, nad ei võinud hukkuda, see oleks liialt ebaõiglane. Voldis pole enam mingi laps ja Janka niisamuti. Ja Marija. Kolm suurt inimest, kas neil ei jätku siis mõistust ennast hoida?

«Aitab!» Paipala Kārlis tõstab käe ja nühib otsaesist. Ta peab olema tugev ja kindel, ta peab olema vastupidav, aga samal hetkel tikub jälle peale üksildustunne.

«Kāravs!» Peremehele meenub koer.

«Kāravs, tule siia!»

Koer ei tule. Tõsi, ta on ju küünis kinni ega saagi tulla.

Kārlis läheb koera välja laskma ja leiab, et küüni uks on lahti. Peremees aimab halba, kummardub, ronib üle läve ja näeb Kāravsi lamamas. Koera koon on ebaloomulikult ette sirutatud ja kui peremees tema hatust karva puudutab, tunnevad sõrmed niisket paksu verd.

«Mõrtsukad!» karjatab Kārlis, võtab Kāravsi sülle

ja viib õue. Tal on tunne, et nüüd võiks tõepoolest kedagi peksma hakata.

«Mis see vaene loom teile tegi?» Peremees hingab raskelt.

Kuul on läbinud Kāravsi kaela, sealkohas on karvad kokku kleepunud. Ja siis Kārlis taipab: see on see vastik mustlasenäoga veltveebel, ei keegi muu. Kellegi peale ta ju pidi oma alatuse välja valama. Kui ei saanud peremeest ennast, siis laskis vähemalt koera maha. Võib-olla oli seesama kuul mõeldud Kārlisele . . .

«Mõrtsukas!» kordab ta uuesti. «Kõige lihtsam on sellele ots peale teha, kes ei suuda vastu hakata. Aga ükskord tuleb ka sinu tund, sa neetu!»

Paemäe peremees seisab seal, neelatades vihast ja kahetsusest, sest ta ei tea ega võigi teada, et vastik veltveebel on samal tunnil juba ise tee ääres siruli, nii et Paipala Kārlise needused läksid täide rutem, kui võis oodata.

«Kāravs, koerake!» Kārlis silitab viimast korda oma majavalvurit, siis läheb labidat tooma. Koera ei tohi sedasi jätta, Marija ja lapsed võivad juba täna koju tulla, ja Mārītel läheb meel väga kurvaks.

Peaaegu sügis läbi pole vihma sadanud, maa on kuiv, mätta all aina tolmab, ainult sügavamal on veidike niiskust. Kārlis kaevab Kāravsile haua aeda, mustsõstrapõõsaste vahele, paneb sinna langenud majavalvuri ja viskab liiva peale.

«Kāravs käis kaheksandat aastat,» rehkendab peremees. «Oma viis-kuus aastat oleks ta veel olnud voh missugune, aga egas kõlblikkus polegi alati see kõige olulisem. Võtame naabritelt kutsika, aja jooksul harjume temaga ära, aga see pole enam vana Kāravs, ei oska nii targalt silma vaadata, ei kummarda sedasi pead ega liputa saba. See on teine koer, kes pole läbi elanud ei sõda ega raskeid tunde Paemäel.»

Peremees torkab labida maasse ja tallab kinniaetud haua kõvasti kinni. «Kes oleks minu haua kinni ajanud, kui ma oleksin siin surnuna maas lamanud?» torkab korraks pähe, ja et halbu mõtteid minema peletada, haarab Kārlis uuesti labida. Labidas tuleb küüni viia, esimene töö pärast sakslaste äraminekut on tehtud. Nüüd peab minema puiesteed vaatama, aga see

pole kerge käik, sest ükski õige inimene ei saa rahulikult vaadata purustatud puid.

Puiestee ei suundu päris sirge sihina. Kui Paemäelt vaadata, siis pole maanteed näha, sissesõidutee teeb käänu paremale. Ja just käänakul silmab Kārlis purustatud puud. Tüvi on pooleks, paljastades murdekohas valgeid puukilde nagu luutükikesi, aga saar pole siiski maha langenud, vaid on okstega haakunud teiste saarte kroonidesse. Näib, nagu oleksid kõrval ja vastas seisvad puud haavatud kaaslasel kaitsvalt kaenla alt kinni võtnud.

Veel on augustikuu, veel on saared kaharad ja rohelised, aga kui lehed langevad, kui oksad külmuvad hapraks, ei jää tapetud puu püsti, vaid libiseb üle tee maha.

«Üks!» loeb Kārlis. Ta on hakanud puiesteed mööda samm-sammult alla tulema. Üks, see poleks veel nii hull.

Käänaku taga on maas teine puu. Seegi haaras esialgu naabrite küünarnukist, aga raskus ei kandnud.

«Kaks.» Kārlis seisatab ja tõmbab peoga üle pinnulise lõhe. Nüüd jäävad puiesteele inetud tühikud, kännupaar, mis alatasa meenutab juhtunut.

Ja siis märkab peremees, et veel mõne tüve külge on seotud kollased süütenöörid. Need ripuvad alla nagu peenikesed soonelised juured, ainult et need jäid süütamata.

Kārlis võtab taskunoa ja hakkab köidikuid vihaselt katki lõikama. Tool on puu külge seotud peenikese traadiga, mis ei taha sugugi järele anda.

Üksteise järel tulevad kollased kangid lahti ja jäävad Kārlisele pihku. Tühised tükikesed, aga missugune neetult kange jõud neis peitub! Kārlis tõmbab näo krimpsu ja viskab tooli maha, siis nühib kaua kätt vastu pükse puhtaks.

Selsamal hetkel hüppab üle ümberpaisatud saare automaadiga mees. See on punaarmeelane, Paemäe peremees taipab seda kohe esimesest pilgust. Kārlis teadis, et nad nüüd tulevad, aga ta ei oodanud, et see sünnib nii pea. Järve ääres ju alles lastakse.

«Mida sa teed?» küsib sõdur.

Kārlis oskab vene keelt, ta teretab ning vastab:

«Nad on siia lõhkeaine külge sidunud.»

«Sakslasi ei ole?»
«Ei.»
«Majas ka ei ole?»
«Ei!» kordab peremees.
«Noh, hüvasti!» Punaarmeelane on juba teisel pool kraavi ja liigub jooksusammul edasi. Ta on kummargil, arvestades, et iga hetk võib talle kuulirahet vastu sadada, aga Paemäel pole juba enam mitu tundi ühtegi vaenlast.
Kārlis saadab pilguga sõdurit ning märkab, et samasugused hallikad kogud jooksevad ka teisel pool maanteed. Niisiis veereb rinne praegu üle Paemäe, ja niisugusel ajal peab peremees kodus olema.
Kui Kārlis Paipala uuesti mäkke tõuseb, õiendavad kaevu juures kolm meest. Nad joovad kordamööda pangest vett.
«Tervist,» alustab Kārlis kähedalt.
«Tere!» Üks punaarmeelastest pühib käisega huuli. Teine osutab majapidamishoonetele ja küsib:
«Vana, kas germaanlasi pole?»
«Öösel olid, aga täna hommikul läksid ära.» Kārlis otsustab, et pole mõtet varjata, sest lauda või rehala juures võivad sõjamehed leida sakslaste poolt mahajäetud asju.
«Miks sina kaasa ei läinud?» järgneb küllaltki häbematu küsimus.
«Siin on minu kodu.»
Punaarmeelased vaatavad üksteisele otsa.
«Peremees.» Üks kõverdab suud muigeks. «Meie juures hüütakse seesuguseid kulakuteks.»
«Jäta järele, Fedja!» Teine surub automaadi kaenlasse ning viipab. «Lähme!»
«Kas te süüa ei taha?» tuleb Kārlisele meelde.
«Pärast.»
Tõsi küll, neil pole aega, nad peavad järgnema taganevatele saksa väeosadele, sest kui vaenlane saab mahti kaitseks valmistuda, võib pealetung takerduda. Aga mis puutub sõnasse «pärast», siis pärast lähevad nad teistesse majadesse, mitte enam Paemäele. Sõjamehed ei soorita külaskäike, sõjamehed lähevad aina edasi.
Natukeseks ajaks jääb õue peremees üksi, siis saabuvad jälle mõned punaarmeelased. Ühel neist on tär-

nid pagunitel, ja see ohvitser läheb kah esmalt kaevu juurde.
«Võib-olla soovite hapupiima?» tähendab Kārlis.
«Mida?» ei saa ohvitser aru.
«Hapupiima.»
«Ei!» Ja ta on juba läinud.
«Peaaegu et võiks.» Tedretähnidega soldat moonutab vanainimeslikult-lapselikult nägu. «Kus see sul on? Kas sees?»
Hapupiim on majas, ja sõjamees läheb peremehega koos tuppa. Sahvris joob tedretähniline kaua suurest potist, siis ütleb ähkides aitäh.
«Võib-olla tahate liha?» Kārlis osutab pekikäntsakale.
Sõdur krimpsutab jälle nägu ja vastab:
«Arvad, et mul su pekki vaja on? Arvad, et meil on puudus? Oled igasugu lugusid saksa lehekestest kokku lugenud.»
«Ma ju niisama muidu,» õigustab ennast Kārlis venitamisi.
«Igasugu gööringid ja göbelsid on sul pea segi ajanud,» seletab sõdur. «Euroopa!»
Riiulil on õunad ridamisi, sõdur näeb neid ja muheleb.
«Näe, neid ma võtan endale mälestuseks, nad on sama nägu, mis meiegi kandis.»
«Aias on veel,» sõnab peremees.
«Aitab!» Sõdur on taskud täis toppinud ja läheb välja. «Noh, ole terve!» Ta noogutab hüvastijätuks ja keerab lauda taha. «Aga sina ära usu gööringeid, selge?»
See on esimene laine, see tormab Paemäest üle raevukalt nagu hilissuvine äike. Pärast valitseb tükk aega rahu.
«Peaksid nad jõudsamalt edasi minema,» mõtleb Kārlis. «Mida rutem rinne edasi nihkub, seda rutem saab Marija lastega koju tulla. Võib-olla on nendelgi kõige raskem juba seljataga.»
Lõuna paiku saabub Paemäele punaarmeelaste rühm metallvarrastega.
«Miine ei ole?» küsib nooruke seersant.
«Vist mitte.»
«Noh, sinu vastutusel.» Seersant heidab käega. Tal

pole erilist tahtmist aega viita. «Kui õhku lendad, eks siis ise nutad.»

Õhtupoolikul komberdab vastassuunast õue kaks haavatut. Ühel on õlg puruks lastud, teine lonkab, nägu kõverdunud.

«Järve ääres pidavat olema sanitaarpunkt,» pöördub üks neist Kārlise poole. «Ei tea, kus see võiks asuda?»

Kārlis räägib, et nendepoolne järvekallas on soine ja alles äsja käisid siin lahingud. Nii et sidumispunkt peaks asuma teisel kaldal.

«Kui mul oleks hobune, viiksin teid sinna,» ütleb ta justkui vabandades. «Aga minu pere sõitis hobusega metsa ja pole veel tagasi tulnud.»

«Hea küll.» Pihtasaanud jalaga sõdur istub trepiastmetele. «Läheme ise, las me puhkame.»

«Ma toon õunu.» Kārlis läheb aeda. Valge klaari all on rohi mahavarisenud õunu täis. Keegi on mööda minnes muist õunu puruks tallanud.

Kārlis võtab nii palju, kui kätte mahub, ja tuleb trepi juurde tagasi.

«Õunad on sul praegu odavalt käes, vennas.» Purustatud õlaga sõdur ohkab. «Aga kes teab, kas meil kodus lapsukestel on, mida näsida.»

«Kas jõudsite täna kaugele edasi?» tahab Kārlis teada.

«Hea tüki maad,» vastab sõdur ebamääraselt. «Nii et tuleme tagasi, nagu näed.»

«Sakslane peab veel vastu?»

«Mine vaata, ainult ole ettevaatlik. Seal lastakse.»

«Jah,» noogutab Kārlis. «Sealpool on suur mets, ei tea, kas sellest on juba mööda mindud?»

Sõdurid söövad õunu ning vaikivad.

«Sõjaväes oled teeninud?» küsib üks neist viimaks.

«Neljateistkümnendal aastal.»

«No näed!» Haavatud jalaga mees pahvatab järsult naerma. «Mis sa siis pärid? Kes sa mulle oled, vend või? Aga sõjas on parem, kui sa vennaga ka ei lobise. Vaatad ehk veel fritsude poole.»

«Ma pole kunagi olnud sakslaste sõber,» kinnitab Kārlis. «Mitte kunagi!»

«Võib olla.» Sõjamees kehitab õlgu. «Mina seda asja uurima ei hakka. Pavel, kas sa saad tõusta?»

Kārlis aitab mehed püsti ja saadab neid puiesteeni.

«Teie jaoks on nüüd sõda lõppenud,» ütleb ta. «Ja meie jaoks ka vist.»

Ennist Paveliks hüütu paljastab naeratuseks ebatavaliselt valged hambad.

«Sellega me pole nõus. Kui oled peole tulnud, siis tantsi ka. Küll tohtrid meid jälle kokku lapivad,» ütlevad nad veendunult. «Ja Berliini valsi ajaks oleme jällegi kombes.»

«Huvitav, kas nad tõepoolest nii kangesti igatsevad jälle rivisse astuda või lihtsalt luiskavad,» ei saa Kārlis aru. «Võib-olla tõepoolest igatsevad, sest sõda võita on üpris meeldiv.»

Möödub minuteid ja tunde, ja lõpuks hakkab majanurgast õhtu vastu vaatama. Millegipärast tiheneb nurgapalkide vahel hämarus kõige rutem. Päike on pugenud pilvedesse, ööseks on võib-olla vihma oodata. Suurtükid kõmisevad niisama nagu eelmisel õhtul, aga nüüd juba rohkem lääne pool.

10

Öö pimeneb, aga taevas tähti ei sira, sest vihmapilved on veelgi tihenenud. Ainult silmapiiril lõõmab rahutuks tegevalt kaugete tulekahjude kuma nagu kõledalt helendav virmaliste valgus.

Kārlis Paipala on võtnud õhtueinet ja on puhtaks pühkinud suure kambri, mille võõraste jalad olid täis trampinud. Nüüd seisab ta jälle maja trepil, sest rahu ikkagi pole — seegi öö võib varjata endas sündmusi, mida keegi ei oska ette arvata.

Taamal möllavad lahingud, kuid liikumist ja summutatud tulesid võib aimata siinsamas lähedalgi. Aegajalt on kuulda inimeste hääli, maantee poolt kostab hobuste hirnumist ja mootoripõrinat — sõjavägi asub ümber teise kohta, tuhanded inimesed suunduvad nähtamatu käe poolt juhituna ettenähtud kohtadele. Sõjaveski pole suutnud veel kõike läbi jahvatada, veski käib ringi ja müriseb, hetkekski peatumata.

Neil silmapilkudel, kui tuli surmale silma vaadata, ei tundnud Kārlis mingit hirmu, tal oli ainult imelikult raske, ta tundis ennast seotuna; nüüd, kui sõda hakkab temast eemale nihkuma, valdab Paemäe peremeest tea-

tud kõhedus. Võib-olla on see tingitud õhtusest jahedusest, mis hiilib ümber õlgade ja selja, aga võib-olla on see tõepoolest hilinenult tärganud hirm.

«Sõda.» Kārlis pühib käeseljaga huuli. «Mul pole seda sõda kunagi tarvis olnud. Ühelgi Paipalal pole tarvis olnud seda kohutavat mõttetust, aga näe, teistel oli tarvis ja meie peame kannatama. Naine ja lapsed virelevad metsas, Kāravs lasti maha, õunapuud kisti koos juurtega maast välja ja kaks saarepuud lasti õhku. Ja mina ise pean seisma trepil ja kuulama ööd, ehkki oleks ammu aeg magada, et valge hakul tõusta, hobused ette rakendada ja hernepõllule minna.»

Trepil paistab tume laik. See on vististi veri, siin istusid ju ennist haavatud. «Ehk on nendelgi kuskil maja varjualuse, puiestee ja õunaaiaga? Kui mitte, siis ei hakka nad minust kunagi aru saama.» Kārlis raputab pead. Aru ei saa, ja siiski jätsid Paemäe trepile oma verd.

«Ma pole mitte kunagi tahtnud, et inimesed üksteist tapaksid,» kordab Kārlis endamisi. «Ma pole iialgi tahtnud verd, aga kui see ikkagi voolab, siis olen mina võimetu.»

Ta kummardub, puistab tumedale laigule liiva ja nühib kaua jalaga. Natukese aja pärast on liiv kadunud, aga plekk on ikka alles. «Ma teadsin, et sakslased on kõige hirmsam, mis võib meile osaks saada, ma mõistsin, et nende Hitler on koletum kui elajas ja et lehed kirjutavad häbematut valet elust mingis uues Euroopas, ma pole minutitki olnud nende poolt, aga ma pole ka võidelnud nende vastu, sest mina olen talupoeg, mitte kangelane,» õigustab ennast Kārlis ja silmitseb miskipärast uuesti vereplekki.

«Ma ei olnud mingis ametis, ma pole ekspluateerinud sõjavange, ma viisin normiks ainult sedavõrd, et meid Paemäelt minema ei kihutataks. Kas võib mind selle eest hukka mõista?»

Kārlis kaalub mõttes oma tegusid, aga süda ei lähe sellest põrmugi kergemaks. Mille üle võikski rõõmustada, kui sõjavankrid ikka veel teedpidi sõidavad, taevas aga kumavad kauged tulekahjud.

Ja äkki kuuleb Kārlis sulaselgesti, et kuuris kukuvad halud ümber. Need ei võinud kukkuda iseenesest,

keegi pidi neid tõukama — inimene või kogemata sinna sattunud loom.

Peremees hoiab hinge kinni ja kuulatab: kuurist kostab kära, see on selge.

Kõigepealt tuleb Kārlisel mõte: mul ei maksa sinna minna, mis ma seal pimedas otsin, kui keegi välja tuleb, eks siis näe, mida teha.

Siis tärkab teine mõte, mis ütleb: tuleks ikka vaadata, kes see neid puid seal ümber ajab. Aegapidi, nagu kaaludes, kumba häält kuulata, astub Kārlis trepist alla ning seisatab veel kord. Maantee poolt kostab mürinat ja hääli, aga kuuris on kõik vaikne. Kārlis seisab tükk aega, müra enam ei kosta. «Küllap see ainult näis mulle nii.» Ta tahab juba tagasi minna, aga samal hetkel varisevad jälle halud.

Paemäe peremehel jooksevad judinad üle selja, kuid taganemisteed ei ole. Tikud on taskus, ta võtab toosi vasakusse kätte, kobades paremaga aia najale toetatud teivast. Kindluse mõttes — ei või teada, ehk on sinna pugenud mõni võõras ehmunud koer või midagi sarnast. Niisugune nurka aetud loom võib kallale ka tulla ja siis on vähemalt midagi käes, millega ennast kaitsta.

Kārlis astub kuuri juurde ja kisub järsult ukse lahti.

«Hei, kas seal on keegi?»

Vastust ei tule.

«Ma küsin, kas seal on keegi,» kordab Kārlis.

Jälle ainult vaikus.

Paemäe peremees astub kuuri ja tõmbab tikust tuld. Leek lahvatab ja kustub taas, aga sellest piisab, et silmata puuriidale toetuvat inimest. Kühmus, juuksed turris, palja särgi väel. Tema silmad on suured ja mustad nagu kooljal või kummitusel.

«Kes te olete?» hüüab Kārlis. «Tulge välja!»

Inimene ei vasta. Nüüd kuuldub pimedusest tema ähkivat hingamist. Nagu pärast pikka pingutavat jooksu.

«Tulge välja!» Kārlis lööb ähvardavalt teibaga vastu piita.

«Ei!» Küünist kostab äginat.

«Tulge välja!» Kārlis astub tagasi, et väljapääs oleks vaba.

«Ei!» Vastus on sama, aga nüüd inimene puuriida juures ainult veel hingeldab.

Võib-olla ta ei saa välja tulla, võib-olla on ta haavatud. Inimene, kes on tulnud siia kurjade kavatsustega, ei hakka ometi nuuksuma.

«Kas te ei saa välja tulla?» küsib Kārlis veel kord kindluse mõttes.

«Ei, ei, ei!»

Paemäe peremees kaalutleb hetke. Ei või teada, mis mees see on, võib-olla tuleb tema pärast veel sekeldusi, aga abi vajab too mees seal ilmtingimata.

Kārlis ohkab, astub uuesti kuuri ja läidab tiku. Seekord põleb leek kauem ja selle habisevas valguses võib lõõtsutajat lähemalt silmitseda. Mehel on käed selja taga, põlved nõtkuvad, aga jalad on tal paljad. Silmad vaatavad metsiku pilguga nagu puuri aetud loomal. Aga Kārlis näeb muudki: sellel mehel on jalas sõjaväelase püksid, niisiis ei kuulu ta maainimestest põgenike hulka, ilmselt on ta üks nendest, kes praegu peale tungivad või siis taganevad. Seega on asi märksa keerulisem — jälle on Paemäele asunud sõda, ainult et teisel kujul, teistsuguse ilmega.

Kārlis viskab sõrmeotsi põletades tiku maha, see kustub. Nüüd on vähemasti selge, et kuuri pugenud mees ei kipu talle kallale, vaid on ise hirmu täis.

«Kas te olete haavatud?» küsib Kārlis ja mõtleb äkki: ma räägin kogu aeg ainult läti keelt, võib-olla ta ei saa minust aru. Ja kohe järgneb küsimus:

«Kas te oskate läti keelt?»

«Oskan,» vastab mees puuriida juurest.

«Nii et ta on ikkagi omade hulgast.» Kārlisel läheb süda kergemaks, ehkki talle kohe meenub: ka omi on nüüdsel ajal mitmesuguseid.

«Kas olete haavatud?» küsib ta võõrale ligi astudes.

«Ei.»

«Miks te siis välja ei tule?»

«Ma, ma . . .»

«Mis te vigurdate, lähme, ma aitan teid.» Kārlis sirutab käe ja tunneb kõhetut noort õlga.

«Ei!» karjatab võõras ja kisub ennast lahti. «Te ei tohi mind üles anda. Ei tohi, ei!»

Imelik, kes see mõtleb praegu ülesandmisele? Mees vajab abi, ja Kārlis Paipala tahab teda aidata.

«Rahunege, siin pole kedagi teist,» ütleb ta.

«On, igal pool on. Nad otsivad mind.»

Kārlis on oma sõduriteel juhtunud nägema kaevikuhullumeelsust. Inimesel tekib blindaažis äkki säärane tunne, et ta maetakse mulla alla, et ta ei pääse sealt enam iialgi välja, talle näib, et kogu maailm luurab ja vahib ainuüksi teda. Neil juhtudel pole rääkimisest mingit tolku, hullule tuleb anda mööda pead või ta tuleb kinni siduda, kuni närvipinge alaneb. Võõral puude juures on midagi sarnast, aga Kārlisel pole praegu himu kakelda. Ta pöördub, väljub kummargil kuurist ja läheb kaevust vett tooma.

Aga imelikul kombel ei jää valge särgiga mees kuuri, vaid tuleb varjuna venides järele.

«Te lähete teatama, eks?» sõnab ta hambaid kiristades. «Annate üles, kas pole tõsi?»

«Pole midagi tõsi!» Kārlisel läheb süda täis ja ta läheb üle «sina» peale: «Jäta loba!»

Nüüd seisab võõras õues ja toetub vastu uksepiita. Suveöö poolpimedas eralduvad teravalt tema valge särk ja pikad, allpool pahkluid paljastatud jalad.

«Annate üles?»

«Kes sa oled?» Kārlisel saab lõppude lõpuks mõõt täis. «Kust kohast?»

Sihvakas kõhetu mees seisab talle nüüd niivõrd ligidal, et on näha isegi tema näojooned ja heledad turris juuksed.

«Kas tunnete ära?» sosistab ta.

«Jah,» noogutab Kārlis. «Jah!»

Tal on korraga tunne, nagu oleksid tagasi tulnud kogu eilne päev ja raske, vaevarikas öö. See mees on saksa leitnant.

«Te ei tohi mind ära anda,» sisistab ta. «Ei tohi, kuulete! See poleks inimlik.»

Maanteel liiguvad jällegi tankid. Kogu maailm on täis müra ja roomikute kolinat.

«Venelased?» küsib leitnant.

Kārlis noogutab uuesti.

«Mis ma küll teen?» mõtleb ta ahastuses. «Iga hetk võib keegi tulla, ja mis siis saab? Minu juurest leitakse saksa ohvitser, mind peetakse vaenlase varjajaks, ehkki ma jumala eest mitte milleski süüdi ei ole.»

«Peitke mind ära!» palub leitnant. «Kuhugi toa peale või lauta. Peitke!»

«Ei,» ütleb Kārlis kindlalt. «Sõjaasjadesse mina ennast ei sega. Venelased tulevad siia, leiavad teid, ja mis siis minust saab?»

«Ja mis minust saab?» Leitnant astub ühe sammu, siis veel kaks sammu ja kummardub kaevu kohale.

«Mina ise!» Kārlis lükkab tema kõrvale ja tõmbab välja pangetäie vett.

«Nii ta siin joob meie nõust, see võõras, kes tuli meile õnnetust tooma.» Kārlis pöördub ära.

«Te peate ära minema!» Paemäe peremees ei tea teist nõu. «Ja mida rutem, seda parem.»

«Kuhu? Kuhu?»

Kārlis kehitab õlgu. Tõtt-öelda ei tea temagi, kuhu valgejuukseline leitnant särgiväel ja paljajalu minna võiks. Ta teab ainult niipalju, et mingit siiajäämist ei ole.

«Mind lastakse maha!» nuuksatab inimene kaevu ääres, siis laskub ta silmili rohule.

«Kõiki ei lasta eales maha!» pomiseb Kārlis mitte just eriti veendunult, ikka veel pääseteed otsides. Kui punaarmeelased tulevad, ei jää tal üle midagi muud, kui osutada kühmus kogule. Ta viiakse minema, võib-olla lastakse koguni maha, aga lõppude lõpuks vastutagu igaüks ise oma tegude eest.

Nagu taibates maamehe salajasi mõtteid, ütleb leitnant vaevaga:

«Mul pole mingit süüd, ma oleksin pidanud elama ja õppima, aga mind võeti koolipingist sõtta. Ma pole süüdi, ma jooksin nende juurest ära, mõistate?»

«Vait!» käratab Kārlis järsult. «See, et te omade juurest põgenesite, on teie asi, aga mehel ei kõlba haliseda. Tõuske üles ja hakake astuma, kuni on veel pime.»

Leitnant Morgenstern tõuseb pikkamisi, ta on justkui murdunud.

«Miks ma ei või siia jääda? Ainult kaks-kolm päeva, kuni liikumine teedel vaibub. Venelased ei või ju minna nädalate viisi, ka sellel on mingi piir. Miks te mind ära tõukate?»

«Tuleb minna!» kordab Kārlis häälega, mis ei salli vasturääkimist.

«Miks ma ei tohi siia jääda?»

«Homme tuleb minu pere koju tagasi...»

«Ja mis siis? Ma räägin läti keelt, kas ma ei võiks siis olla mõni siia kanti sattunud põgenik?»

Kārlis Paipala raputab tõrjuvalt pead.

«Ma ei tea sedagi, kuidas teie nimi on.»

Harry Morgenstern tõmbab sügavasti hinge.

«Viļķis, Harijs Viļķis,» vastab ta, ja selles polegi palju valet. Kui hea, et inimene võib vahel pruukida ka oma isa perekonnanime.

«Harijs,» nähvab Kārlis vastu, «see on saksa nimi.»

«Ah sa issand, kas siis nimi...» alustab leitnant, aga Kārlis katkestab teda:

«Nimi pole peaasi. Peaasi on see, et te peate minema hakkama. Mina ei saa teid varjata.»

«Ah nii?» Harry vaatab Kārlisele otsa. «Aga mina päästsin teil vähemalt kaks korda elu. Olete unustanud?»

Kārlis pole midagi unustanud. «Nüüd hakkab see sakslane tunnete peal mängima, aga mina jään kõvaks nagu kivi,» otsustab ta.

«Ei mäleta?» Leitnant kõverdab nägu, nagu tõstaks ta suurt raskust.

«Sellel pole mingit tähtsust,» vastab Paemäe peremees. «Minge, mida te veel ootate?»

Harry Morgenstern hakkab tigedalt naerma.

«Võib-olla ma lähengi,» ütleb ta norivalt. «Lähen, aga tooge mulle need kingad, mis mul öösel jalas olid. Ja veel ühed püksid ja pintsak.»

«Ei ole!» raiub Kārlis.

«Küll leidub.»

«Peab leiduma,» mõtleb Kārlis. «Mida rutem see sakslane riided kätte saab, seda rutem ta siit kaob.»

Endale märkamatult on Paemäe peremees peagi trepil. Veel mõni viiv, ja ta kisub toas kõiksugu riietusesemeid kapist välja. Need pole muidugi pühapäevariided, aga head riiet pole tollele vajagi. Praegusel ajal on soodsam sõjateedel marssida kulunud riietes. Ja Kārlis viib asjad õue.

«Võib ju olla, et kõige mõistlikum, mida ma praegu teha saan, on siit ära minna,» lausub Harry riidesse pannes. «Teie reedate mu nagunii, sest teil pole maailmas muud, kui ainult oma kodu. Aga selle kõige eest

tuleb teil tasuda. Te ei pääse sest supist terve nahaga, ärge lootke!»

«Nüüd ärkab poisis jälle kaabakas,» mõtleb Kārlis. Lausa imesta, kuivõrd kähku üks inimene muutub: alles ulus ja vesistas, nüüd kukub juba ähvardama. Ju see nii on: üksindus ajab inimese hulluks, aga räägi teisega mõni sõna juttu, ja mõistus keerab vanadesse rööbastesse tagasi.

Leitnant tõukab jalaga oma ringivahetatud ratsapükse.

«Oletame, et ma peaksin teile ütlema aitäh, aga mina ei ütle. Pole, mille eest. Rehkendame, kuidas tahes, teie jääte ikka veel minule võlgu. Elu on kallim, kui need kaltsud, ausõna!»

«Ainult mine,» pomiseb Kārlis omaette, aga valjusti ütleb:

«Minge! Head pärituult!»

Millegipärast märkab leitnant äkki peremehe käes teivast. Ta tõmbub veidralt kühmu ja taganeb, nagu hoidudes hoobi eest. «See sõdija on siiski paljalt jänespüks,» muigab Kārlis. «Kaugele ta siit ei jõua, aga ükskama — peaasi, et saab majast minema.»

Teed mööda liiguvad ikka veel masinad, võib-olla on see suurtükivägi. Kārlis Paipala kuulatab, ning talle näib, et järve poolt kostab vilinat.

«Küllap mõni öölind.» Peremees vaatab sinnapoole, kuhu kadus pimedusse poisilik saksa leitnant.

Keset õue, kaevu juures lebavad rohu peal räpase plekina äravisatud ratsapüksid, ainuke asi, mis on jäänud Paemäele okupatsiooniaastatest. Teisel juhul ja teistes tingimustes saaks neid ehk veel kasutada, aga nüüd tõstab Kārlis püksid maast teibaga üles ja viib lauda taha virtsaauku.

Ta tambib riidetükki senikaua, kuni see on vajunud pruuni räpase vedeliku alla. Virts ajab veel mulle üles, siis rahuneb.

Kārlis viskab teiba maha ja ajab enese sirgu. Ta pöördub hommiku poole ja silmitseb öömusta taevast, soovides seal võimalikult rutem näha uue päeva tõusu.

Teine osa

ISADE MAA

1

Kui rinne 1944. aasta augusti keskpaiku ühele Liivimaa väikelinnale ligines ja öösiti aknaruutudes juba kumas lähedaste tulekahjude õudusttekitav puna, siis kuulutas keegi teab kust sinna sattunud eakas major, Saksa sõjajõudude tagala-väeosade ülem, ülbelt küll ringkirjades, küll raadio kaudu, et linna venelaste valdusse ei anta, sest sellel on erakordselt suur strateegiline tähtsus edasistes sõjalistes operatsioonides. Kiratsevast asulast oma kümne tänava, raudteejaama ja paari asutusega, mis nüüd juba mõnda aega olid evakueeritud, sai korraga asendamatu eelpost võitluses Idaga. Iga maja pidi muutuma kindluseks, iga aken ambrasuuriks, aga tänavanurgad ja turuplats võitlustandriks. Tsiviilelanikel, kes seninägematus ajaloolises võitluses võinuksid ainult segada ja koormaks olla, anti käsk jalga lasta.

Teadagi leidub igas linnas igasuguseid elanikke. Nende kohta, kellel nende oma isamaa oli hakanud jalge all põlema, evakuatsioonikäsk enam ei käinud: need olid kadunud juba koos asutustega. Teised uurisid üleskleebitud korraldusi poolhullu majori kritseldatud allkirjaga, ja süda läks aina raskemaks. Kuhu on inimesel pageda sõja eest, mis paratamatult astub tema jälgedes, ja mida saab üks niisugune põgenik endaga kaasa võtta? Ja milleks üldse põgeneda — kui juba peab kord surema, siis parem surra oma kodu lävel kui kuskil võõras kohas, teiste jalus. Surma ees neil erilist hirmu polnud: kolme aasta jooksul oli nähtud ja kuuldud küllalt palju, nii et omagi elu hind tundus olevat langenud.

Suurem enamus siiski ei mõelnud suremisest, vaid mõtles, kuidas nad hakkavad elama pärast seda, kui sakslased on ära läinud. Igaühel olid oma tahtmised, lootused ja kavatsused, mida näis täiesti võimatu olevat sünnikohast ja kodukoldest lahutada.

Sõda laastab majad? See oleks peaaegu kõige koledam, kuid siiski — tuhaasemel ja põlenud vundamendil on kergem taastada olnut, kui ehitada uut maja lagedal väljal.

Lõppeks oli väikelinnas inimesi, kes ei tundnud nii suurt muret maja ja vara säilitamise pärast, vaid ootasid Punaarmeed ja seda hetke, millal nad jälle võivad selja sirgu ajada, rääkida kedagi pelgamata avameelselt ja täiel häälel, millal nad jälle võivad oma töö juurde asuda.

Saksa sõjaväge polnud linnas palju ja need ei seganud viimase hetkeni vahele elanike sundevakueerimisse. Räpased, kulunud mundritessse rõivastatud mehed lõikasid läbi telegraafitraate ning vedasid mingisuguseid juhtmeid, mis millegipärast varsti jälle läbi lõigati. Eriline tehnikaime — rööpasõrg — kolises vaksali juures, lõhkudes raudteeliini liipreid. Liiklusmagistraali ei tohtinud jätta vaenlasele, kõikjale pidid jääma ainult rusud ja varemed.

Alles siis, kui lahingud puhkesid juba päris ligidal ja äärelinna langesid mõned juhuslikud suurtükimürsud, hakkasid patrullid mööda ühekorruselisi elumaju ringi käima. Maailmavallutajad omastasid mõndagi nipet-näpet, sõdurite sügavatesse taskutesse kadus kord kell, kord sõrmus, vahel ka hõbelusikas. Ega nad rahagi ei põlanud — võidunud äranühitud okupatsioonimarkasid, mille eest keegi juba ammu enam midagi ei ostnud ega müünud. Mis elanikesse puutus, siis neile näitasid patrullid lihtsalt ust ja haugatasid oma hariliku: *los, los!*

Inimkeeles pidi see pealekäratamine tähendama: minema, välja! Aga linnas liikus juba jutt, et polegi enam kuhugi minna ega sõita: Punaarmee tankid on tunginud kaugele tagalasse, ja rõngas on sulgunud.

Need, keda väevõimuga välja aeti, panid aegamööda asjad kokku ja lahkusid sünnikodust veelgi aeglasemalt. Pea norus, vedasid väljaaetud inimesed end roidunult oma kottide ja pampudega mööda peatänavat lääne poole, nende hulk aga aina kahanes: inimesed põikasid kõrvaltänavaisse ja ühe söögivahe jooksul jõudsid nad sinnasamasse tagasi, kust nad olid väljunud. Nad võitlesid aja eest — päevade, tundide, minutite eest. Otsustav hetk ei võinud enam olla kaugel.

Vastu õhtut oli kõigil niisugune tunne, et see on viimane n i i s u g u n e õhtu. Tänavatel polnud näha kõndijaid, harva kihutas mööda mõni kergesõiduauto kõrgemütsiliste ohvitseridega. Pärastpoole olid sõitjatel juba kiivrid peas. Mõni must või hall kass hiilis ühest väravast teise. Aedades kukkusid potsatades õunad.

Vaikusest hirmununa hakkas ebasobival ajal kirema kukk.

Kusagil ammus pikalt lehm. Videvikus vaikisid needki helid.

Kui veidi aega enne kesköö d saatuslik tund kätte jõudis, selgus, et ajalooline kants idas oli jäänud ilma garnisonita. Kuulipildujapesi polnud rajatud, tänavanurkadel ei valmistunud keegi kaitseks. Esimesed punaarmeelaste väeosad tulid ettevaatlikult üle raudteeliini. Öö ei olnud pime, tähistaevas rippus tohutu laternana kollane kuu.

Kuskil turuplatsi ääres kõmatasid mõned üksikud lasud. Küllap oli see väljakutse, aga sakslased olid jalga lasknud. Plaanipäraselt rindejoont õgvendades polnud nad jõudnud isegi õhkimismehhanisme käima panna.

Elanikud ei julgenud ikka veel majadest väljuda. Elektrit ei olnud. Läbi tumedate aknaruutude õnnestus mõnel neist silmata sõjamehi, kes rühmiti tänavail kõndisid. Aeg-ajalt võis kuulda hääli — keegi seletas midagi, teised pärisid, siis mindi edasi. Linnake sukeldus jälle rahusse ja vaikusse, ometi ei saanud linnaelanikud hommikuni sõba silmale.

Hommik saabus uue päikesepaiste ja mürinaga. Päris ligidal läänepoolses agulis oli alanud lahing. Üle raudtee ülesõidukoha roomasid ridamisi rasked autod, rahvamaja taga pargis kõmistasid suurtükid, laskude vaheajal aga oli kuulda miinipildujate paugatusi.

Vähehaaval hakkas tänavale ilmuma inimesi. Siin ja seal vedeles paberiräbalaid, mõnel aknal oli ruut välja löödud, pärnad asfalttee ääres koolutasid raskelt alla tolmuseid lehevanikuid. Hommikueine paiku hakati haavatuid rindelt kohale tooma.

Peaaegu igal Lätimaa väikelinnal on oma uhkus. Uhkustatakse küll turbasooga või paberivabrikuga, küll viinamarjaaedadega või mõne vabrikuga, mõnikord isegi kas sillaga, kirikuga või surnuaiaga, kus puhkavad igavest und väljapaistvad rahvamehed. Selle väikese maakonnalinna uhkuseks oli juba enne sõda haigla. Valge kahekorruseline hoone kerkis uhkelt nagu loss madalale vajunud puumajakeste kohal. Haiglas oli kolmkümmend voodit — pooled sünnitajate jaoks, pooled õnnetusjuhtumite ohvritele ja äkki haigestunutele. Haiglas töötas üldse kaks arsti ja viis halastajaõde, arstid mängisid vabal ajal malet ja tegid vahel teatrit, õed käisid tantsupidudel ja nende ümber koondus kenake austajate parv. Keevavereliste õdede pärast mindi tihti isegi käsitsi kokku.

Sõja algul polnud sakslastel haiglat tarvis — siin ümbruses liikus rinne edasi ilma tõsisemate lahinguteta ja võidukate vägede taha olid jäänud tohutud maa-alad suurte linnade ja suurte moodsate haiglatega. Alles 1944. aasta suvel, kui kunagised vallutajad ja edasirühkijad hakkasid samasuguse rutuga tagasi vudima, anti väikelinna haigetele käsk ennast uhkest kahekorruselisest hoonest minema koristada. Nüüd sõitsid haigla vahet kaitsevärviga kokkumäkerdatud autod, õhtuti kostis toredast lossist grammofoni kääksumist, endised arstid olid kuhugi kadunud, aga halastajaõed laulsid muusikaga kaasa:

Am Abend auf der Heide...

Noored poisid ja vanad eidekesed panid samaaegselt kahekorruselisele majale inetuid hüüdnimesid ja tegid valge korpuse ümber suure kaare.

Oma haigla meenus väikelinlastele jälle, kui tänavaile ilmusid esimesed masinad ja esimesed plaanvankrid haavatud punaarmeelastega. Ning sündmuste edasine areng meenutas veel kord, et maailmas on mitmesuguseid inimesi ja mitmesuguseid ajendeid, mis

inimesi korvide ja kannudega sunnivad haiglasse siirduma.

Mõni läks kindlasti puhtast südamest, soovides oma piskuga aidata kannatadasaanuid, teine tahtis kindlaks teha, kuidas sõjavägi nüüd tsiviilelanikega käitub, ja ühtlasi võib-olla natuke välja uurida, kuidas see elujärg edaspidi kujuneb. Oli ka neid, kes tassisid õunu, kollaseks tõmbunud pekikamakaid ja piima selge arvestusega: olgu kuidas on, mina olin siiski üks esimesi nõukogude võimu toetajaid. Ütleb, et näe, Jānis Plintītis Varkaļist ja Emma Pāde Riia tänavast 13, — pange kirja, et pärast ei lähe meelest ära. Õunad on esimene sort, las sõduripoisid söövad ja kosuvad, siis võivad nad jälle peksta neid kolm korda neetud fašistlikke värdjaid.

Mäel valge maja juures ootas toidukraami kokkutoojaid pettumus: haiglas punaarmeelasi ei olnud, haiglas olid ainult sakslased, kes olid Aiviekste lahingutes saanud nii raskesti haavata, et neid polnud võimalik evakueerida. Vigaseid inimesi, olgu need kas või vaenlased, keegi välja ei viska. Kui keegi tahtis neile piima või õunu jätta, siis valvuritel polnud selle vastu midagi.

Korvid ja kannud rändasid muidugi tagasi — mis mõtet oleks nüüdsel ajal oma vara loopida ja sakslastele midagi viia? Võimuorganid võisid seda isegi tõlgendada kui purustatud vastasega mesti hakkamist, ja hoidku meid jumal sihukese õnnetuse eest!

Õnneks selgus peagi, et haavatud punaarmeelased on ajutiselt paigutatud võõrastemaja ruumidesse ja endisesse linnavalitsuse hoonesse. Seal õiendasid ukse ees mõned sõjaväelased ja sanitarid valgetes kitlites. Kõik, mis sinna toodi, võeti vastu, aga nimesid ja aadresse kirja ei pandud — sihukeste pisiasjade jaoks lihtsalt ei jätkunud aega. Paari päeva pärast loobuti ka toidukraamist — soojal hilissuvel läks see kiiresti hukka ja tegi asjata tüli. Vurrudega vanem ajas vanainimeste parve laiali ja seletas: sõjaväeasutustel pole praegu millestki puudust, aga kui puudus kätte tuleb, eks siis antakse teada.

Tõenäoliselt just tagasitõrjutud piima- ja õunatoojate kaudu leviski linnakeses väljamõeldis, nagu ei tahaks venelane lätlastega tegemist teha. Venelane võitis sõja,

ja tema tahab ka kõik hüved endale võtta ega hakka neid teistega jagama ühti.

Pärast seda levisid kuuldused, et kuskil agulis olevat naisi kinni nabitud, aga meestest võetud kinni nii- ja niisugune, viidud teab kuhu ja küllap on juba mahagi lastud. Kes see just oli ja mille eest, mine sa tea. Kui maailmas sünnib niisuguseid asju, siis hoia parem kõrvale ja küsi vähem. Naised on kõigil aegadel olnud sõjasaagiks, aga meeste puhul ei või iial teada, millesse keegi on ennast seganud ja kuidas ta ennast on määrinud. Kas neid siis vähe minema viidi ja maha lasti nendel pöörastel aastatel, mil sakslane valitses? Enne sõda oli täitevkomitee esimeheks Bāliņš, parteisekretäriks aga Mazroze — nad olid kõigil veel hästi meeles. Neljakümne esimesel aastal olid omakaitsemehed mõlemad kinni võtnud ja liivaauku vedanud. Nii et Bāliņš ja Mazroze ei võinud enam tagasi tulla. Kelle kätte nõukogude võim nüüd linna usaldab, missugused need mehed on ja millest nad alustavad — see ajas muidugi paljude meeled kihevile.

Mõne maja küljes lehvisid juba punased lipud, ilmselt kavatses mõni asutus ennast seal sisse seada, aga mis sa siin ikka mõtled asutusest, kui siinsamas läänepoolses otsas käis alles kibe madin ööd ja päevad läbi, tänavad, väljakud ja suuremad hoovidki aga hakkasid vähehaaval meenutama ilmatusuurt sõjaväelaagrit. See sõjavägi kogunes, korraldus ja valmistus siinsamas kohapeal terve nädala jooksul lahingusse astumiseks. Siis ühel koidikul veeresid üheaegselt suurtükiväe turmtulega lääne poole tankikolonnid, neile järgnesid jalaväelased ja ratsaväelased; veel mõnda aega kõmas ja mürises kõik nagu põrgus, siis korraga sigines kujuteldamatu vaikus, sõjaväelasi enam ei olnud, linn oli nagu mahajäetud — tänavad tühjad, väljakud tühjad, ainult hoovides ja ennististes kogunemiskohtades tuhnisid poisid ringi, et vaadata, kas punaarmeelased pole maha pillanud tühje padrunikesti või mõnda muud väärtuslikku asja. Täiskasvanutele sai üha selgemaks, et see sõda on viimaks tagasipöördumatult möödas, et nüüd algab rahuaegne elu. Ja see tunnetus paistis esimesel hetkel nii ebausutav, nii üllatav, et inimesed äkki enam ei mõistnud midagi peale hakata, millelegi käsi külge panna.

Samal päeval, kui sõjavägi lahkus, levis linnas kuuldus, et viimaks ometi on saabunud partei esindajad. Peamees olevat Kaprāns.

Kaprānsit ennast olid näinud üsna vähesed, see aga ei takistanud põrmugi kõige pentsikumaid ja vasturääkivamaid otsustusi tegemast.

Ta on kullatükk, mitte inimene.

Ta pole inimene, vaid elajas.

Kaprānsil on suur must habe — niisiis on ta partisanide hulgast.

Kaprānsil pole habet, vaid purukslastud jalg. Ja kuna ta on lonkur, siis pole temalt halastust loota. Vii, too, muretse! Teeb su purupaljaks ja siis tõmbab naha üle kõrvade.

«Nii peabki!» leidsid ühed.

«Jumal hoidku!» raputasid teised mõttes pead. Aga samal ajal veeresid üle raudtee ülesõidukoha peaaegu vahetpidamata veomasinad, mis vedasid relvi, varustust ja inimesi. Osa autosid keeras Riia tänava otsas vasakule ja jäi seal seisma. Siia oli ühte majja aia sees asunud partei maakonnakomitee. Inimesed tulid ja läksid, enamikul olid tusased, väsinud näod, aga kuskil seal sees, lihtsast puust laua taga, mille keegi oli katnud kulunud hallika riidetükiga, istus sekretär Kaprāns, keskmistes aastates mees, ilma habemeta, aga purukslastud jalaga ja narristi granaadikillust moonutatud parema põsega. Meeste ja noorukite kamp nõudis parasjagu tuliselt rindele saatmist.

Nad olid likvideerinud sakslaste pandud lõhkeaine, mõnel oli sidemeid partisanidega, noortel sügelesid rusikad, et tõeliselt rinda pista «võitmatute» saksa sõduritega.

«Seltsimehed, seda küsimust parteikomitee ei otsusta,» kordas Kaprāns juba mitmendat korda, kõvasti nägu krimpsutades. «Ei otsusta ja kõik! Seesugust korraldust ei ole, mobilisatsioonikäsku ei ole.»

«Aga vabatahtlikult?»

«Selles asjas tuleb pöörduda sõjakomissariaadi poole.» Sekretär tõmbas näo veelgi mornimaks. «Te olete aadressiga eksinud. Aiviekstest tuli läbi läti diviis, aga keegi sinna esialgu ei lähe, selge? Minul on teid tarvis.»

Mehed vaatasid üksteisele otsa.

«Milleks? Kus?»

«Siinsamas. Kõik kohad on mahajäetud loomi ja varandust täis, aga mis tuleb pärast niisugust pillamist? Nälg! Selge?»

Mesilane peksles suminal vastu aknaruutu, Kaprāns lonkas sinna, võttis mesilinnu kahe sõrme vahele, avas akna ja laskis ta välja.

«Ei nõelanud?» küsis keegi niisama jutujätkuks.

«Vist mitte.» Sekretär nühkis sõrmi ja kuulatas. Aias päris nõudlik hääl Kuradilõusta järele.

«Osītis, ma ei ole praegu vaba.» Sekretär viipas käega. «Las ootab.»

Inimesed toas vahetasid pilke.

«Nii!» Kaprāns pöördus laua juurde tagasi ja jäi seal seisma, peopesi vastu halli kortsunud riiet toetades. «Nõukogude võim ei luba rahva vara laiali loopida. Kõik tuleb kokku korjata ja paigale panna. Inimesed tahavad talvel süüa, rinne nõuab leiba ja liha. Pole siin oodata midagi, minge! Tooge kõik kokku!»

«See on küll rohkem naiste töö,» heitis keegi käega.

«Naiste?» Sekretäril hakkas vasak põsk samuti tõmblema. «Kes ütles, et see on naiste töö? Sina? Kuidas su nimi on?»

«Mētriņš.»

«Hea küll, Mētriņš, ma panen su nime taskuraamatusse kirja. Sina oled vastutaja, sina hoolitsed korra eest, aga partei kontrollib, mina ise kontrollin sind, selge?»

«Seltsimees sekretär, ma... ma...» Äsja ametisse pandu tammus jalalt jalale. «See polnud tõesti nii mõeldud.»

«Ei meeldi?» kõverdas Kaprāns suu muigeks. «Pole viga! Mine, tee proovi, aga kui korda ei saa, siis sikutame kõrvust, nii et sul ei tule enam naisi meeldegi.»

«Eks me siis vaata seda asja,» võttis teine mees südame rindu.

«Te olge abiks. Osītis annab masina. Korjake kõik kokku, mis kellelegi ei kuulu. Kui mõni katsub peita või hakkab muid tükke tegema — miilitsasse. Jaamas on miilits, aga kui veel ei ole, siis tuleb. Selge?»

Mehed läksid vastu tahtmist ukse poole. Alles siis,

kui nad juba läinud olid, turgatas sekretärile pähe, et oleks pidanud kelleltki suitsu küsima.

Ta torkas käe püksitaskusse ja kraapis sealt kokku tubakapuru. Kui puhtaks teha ja ajaleheribale puistata, siis saab ühe viletsa pläru. Pärast võib tollelt Osītiselt küsida plärutäie mahorkat, muidu ei saa homseni läbi. Hoolega pabeririba lakkudes naeratas sekretär tahtmatult: kui veidralt see välja kukub, et nõukogude võimu ei saa taastada ilma suitsetamata.

Selle aja sees oli vajunud väikesesse ruumi terve kari naisi. Naistel olid omad nõudmised ja omad probleemid.

«Miks ei ole elektrit?»

«Kunas kauplus avatakse?»

«Kas petrooli antakse? Sügis pole kuigi kaugel, tulevad pikad ja pimedad õhtud.»

«Kust suhkrut saab? Võiks veel pohli keeta.»

«Kas petrooli antakse? Sügis pole kuigi kaugel, tulesaamata jäi? Näiteks munad.»

Sekretär tõmbas oma kehva kibedat koni ja ootas, et küsimusi rohkem tuleks. Alati on kergem vastata kõigile korraga. Kui naised olid veidi rahunenud, toetus sekretär uuesti vastu lauaserva ning alustas täiesti rahulikul, tavalisel häälel:

«See on hea, et te siia tulite. On vaja tutvuda, muidu räägivad inimesed teab mis kõik kokku. Kujutan ette, mida minust räägitakse, aga eks teie kohta aetakse ka igasugu hirmulugusid. Nähtavasti pole asi siiski põrmugi nii hull.»

«Kunas elektrit saab?» katkestas sekretäri selja tagant range hääl.

Kaprāns tõmbas veel ühe mahvi.

«Väga mõttekas küsimus, ütleksin, isegi riiklik. Aga vaadake, mina jõujaama õhku ei lasknud, selle eest võite Hitlerit tänada. Ja mune ma teile ka munema ei hakka.»

«Prostoi inimene!»

«Meie räägime tõsiselt, aga tema räägib roppusi!»

Eakas naine pani asjale punkti:

«Meil pole siin aega tühja loba ajada!»

«Ah et pole aega?» Kaprāns seadis suu naeratuseks, aga selle asemel ilmus näole kõver grimass. «Huvitav küll, aga teate, minul pole ka aega. Ja üldse — minul

ei ole mitte kui midagi: ei petrooli, ei suhkrut, ei kommi, mitte midagi! Te ei usu? Peate uskuma. Ja peate aitama. Kõik. Teie samuti. Selge?»

Naistel polnud midagi selge, sigines ainult halb aimus, et siit ei saa mitte kui midagi, aga võib-olla peab koguni omast käest midagi ära andma. Ettevaatlikumad hakkasid end tasapisi minekule seadma.

«Ei maksa kiirustada.» Sekretär oli märganud naiste seas liikumist. «Minul on ka mõned küsimused. Linnas ju oli petrooli, eks ole?»

«Poes oli küll.»

«Ja kõik on läbi müüdud? Fritsudel ja nende sabarakkudel on kombeks üht kui teist varjule viia. Niisiis, kuhu petrooleum peideti?»

Kostis ebaselget pominat. Naised kehitasid õlgu.

«Te ei tea? Kulla kodanikud, ei või olla!» Sekretär laskus viimaks siiski toolile. «Maailmas pole midagi niisugust, mida ühe väikelinna naised ei teaks! Aga kui nad tõesti ei tea, siis tuleb natuke ringi vaadata, selge? Mitte just kõigil, vaid neil, kellel rohkem hakkamist. Ütleme näiteks — kolmest naisest koosnev komisjon, kas see ei tule kõne alla?»

Naised vaatasid üksteisele otsa. Mida see pidi tähendama? Sekretäril oli juba taskuraamat peos.

«Ärge häbenege midagi! Keda me siis kirja paneme?».

Üks naistest kiljatas, ja ühe hetkega oli tuba tühi. Kaprāns pistis märkmiku tasku ja lonkas ukse juurde.

«Järgmised!»

Ka eesruum oli tühi. Tuppa astus Osītis, rässakas mees üle keskea, kõrged maamehesäärikud jalas ja tume lahtine särk seljas. Ta pani küsimata mahorkapaki lauale.

«Pöörane mis pöörane! Sa, sekretär, võid kutsuda kui palju tahes, enam sa inimesi kokku ei saa. Kogu hoov oli naiste kisa täis — et siin pannakse nimed kirja ja siis teadagi — Siberisse.»

«Siberisse!» Kaprāns kiskus mahorkapaki lahti ja hingas sisse teravat, meeldiv-erutavat tubakalõhna. «Siber ei võta sihukesi herilasi vastugi. Aga kas sa näed, kuidas sünnivad uued töömeetodid, instruktor? Keegi pole mulle taskuraamatust midagi rääkinud, niisama naljaviluks võtsin välja — ja näed! Kõik

virisejad ja pirisejad on korraga vait nagu lambad, selge?»

«Mina pole kellegi instruktor, Ernests!» ütles Osītis. «Kui tahad, kutsu majandusjuhatajaks või staršinaaks.»

«Partei maakonnakomitees pole staršinaad ette nähtud.»

«Aga kes siis?»

«Jäta rahule, kust mina tean.»

«Keegi peab ju teadma.»

«Küllap vist!» Kaprāns krimpsutas nägu nagu ägedas hambavalus. «Küllap vist. Ju vist keegi teab kah. Aga mina tean praegu niipalju, et linnas ja maakonnas peab valitsema kord ja nõukogude võim. Peab valitsema — ja hakkabki valitsema. Ja inimesi leiab ka. Küll instruktoreid, küll esimehi ja juhatajaid, aga esialgu oled sina, selge?»

Inimesed sõitsid veoautoga ette alles vastu õhtut. Mehed olid keskealised või natuke üle selle — sõjamehed, kes olid võitluse eesliinilt välja langenud, kuid valmis asuma teise võitlussektorisse, kommunistid, kes on tulnud tagasi oma isade maale.

Partei maakonnakomitee sekretäri väikeses toas kostis valjusid hääli, ruum oli suitsust sinine, Kaprāns jaotas kohustused ära, saabujad ei viitnud asjata aega. Keegi ei nõudnud võõrastemaja või voodikohta, nad astusid oma pambuga halli videvikku, sest need inimesed olid harjunud ise endi eest hoolitsema. Turuplatsi ääres katsus mõni neist kinni pidada lääne poole sõitvat sõjaväemasinat. Uued partorgid pidid võimalikult kiiremini oma valda jõudma.

Viimaks oli Kaprānsi ette jäänud ainult veel üks inimene. Pikk õlakas mees istus ettepoole kaldu ja paistis, et ta järelejätmata uurib oma suuri käelabasid.

«Tervist!» ulatas Kaprāns üle laua käe.

«Tere, sekretär!» Istuja tõstis pea ja nad kätlesid.

«Ei tunne?» küsis Kaprāns.

«Tunnen, kuidas siis, Ernests.»

«Nii. Sakslane tegi mu ümber. Mõni hüüab Kuradilõustaks.»

«Ma märkasin küll.» Tulnukas noogutas. «Aga praegu enam ei näe. Pime on.»

«Tõmba kardin ette, ma toon tattnina.» Kaprāns ajas enda püsti ja lonkas nurgas seisva kasti juurde.

«Jalg ka?»

«Ära nägid! Aga kurat temaga, kui hakkab liiga segama, vahetan pärast sõda kunstjala vastu välja.»

«Oma on ikkagi parem.» Külaline oli kardinaga toime tulnud. Kaprāns pani lambi põlema.

«Oma ikka oma.» Ta istus ja võttis mahorkapaki taskust. «Teeme suitsu, Antons?»

«Aitäh, mul on paberossid. Ja veel midagi.» Suur kämmal tiris püksitaskust välja pudeli. «Kas paneme lukku?» osutas Antons uksele.

«Olgu peale,» heitis Kaprāns käega. «Kust sa selle välja võtsid?»

«Tõin Moskvast kaasa. Kange tahtmine oli juua, aga ei puutunud. Vandusin, et enne ei joo, kui omal maal.»

«Seal oli ka meie maa.»

«Muidugi, aga ikka . . .»

«Jah.» Kaprāns lõi rusikaga lauale. «Ositis?»

«Mida sa tahad?»

«Tahan ütelda oma staršinaale, et ta tooks sakusmenti.»

«Pole vaja, minul leidub. Ma hoidsin üht-teist, hoidsin selle päeva puhuks,» Antons võttis kotist välja konservikarbi.

«Ja nii me siis saimegi jälle kokku.» Kaprāns pani karbi kõrvale käänispeaga taskunoa. «Tegelikult peaks sul olema oma maakond, Antons.»

«Aitab vallastki.» Antons lõikas plekk-karbi lahti.

«Sõidad Vidienasse?»

«Ei taha, aga sõidan. Küllap nii on õige.»

«Sul on seal omaksed?»

«Just sellepärast ei tahagi.» Antons valas sõdurikruusi viina ja jõi selle tühjaks. «Oleme võõraks jäänud.» Pärast seda vaevas teda kaua köha.

«Ikka pole veel köhast lahti saanud?» Nüüd jõi Kaprāns.

«Ei saa lahti. Sellepärast ei lastud rindelegi, sellepärast määratigi Vidienasse. On palju igasuguseid «sellepärast», aga need meid ei murra. Hammustame peale?»

Maakonnakomitee sekretär ja valla partorg sõid nüüd vaikides ühest konservikarbist, hammustades hautatud lihatükkide kõrvale kõvaks kuivanud leiba. Kuskil väljas käisid aeg-ajalt tumedad mürtsatused,

meenutades, et on neljakümne neljanda aasta hilissuvi ja sõda pole veel kaugeltki lõppenud.

Pimendatud toas süttisid paberossid.

«Sina ära vallas oma kopsudest räägi,» alustas Kaprāns viimaks. «Pole tarvis.»

«Ma pole eit, Ernests.»

«Tean, aga mul tuli lihtsalt sihuke mõte, et neil pole tarvis meie õnnetustest midagi teada. Maakonnas on üks läbilastud nagu sõelapõhi, teisel vallamajas on tiisikus: sihukesed sandid hakkavadki siis neid uusi aegu tegema! Aga meie ei ole sandid, Antons. Ja me võitleme, kurat võtaks, kuni mõni kaabakas meile kas või kuuli selga laseb või männioksa külge üles poob me isade maal.»

«Liiga vara valmistud surema.» Antons valas endale uuesti. Pärast kauast rappumist veoautos ja konutamist täissuitsetatud toas oli pea hakanud kergelt ringi käima.

«Ei valmistu, aga eks igaühele tuleb oma tund. Me ei kujuta veel ettegi, mis tähendab olla parteitöötaja äsja vabastatud rajoonis. Sakslased pikemaks metsa ei jää, aga kodukootud närukaeltega tuleb meil veel jagelemist. Ainult ära looda, et nad sind haletsevad.»

«Mina neid ka ei haletse.» Antons maadles köhaga. «Ja sellepärast polegi mul rõõmu Vidienasse tagasipöördumisest, kus mõned mind veel tunnevad ja võibolla katsuvad seda ära kasutada. Aga ükspuha, parem ärgu katsugu. Olgu või oma vend!»

«Kas ta elab seal?»

«Küllap vist. Ja tal on perekond.»

«On tal suur koht?»

«Mida sa suureks kohaks pead . . . Kakskümmend hektarit.»

«Keskmik. Keskmikutega me ei sõdi.»

«Aga kui nemad sõdivad meiega?»

«Mnjaa,» krimpsutas Kaprāns nägu, mõtlikult pead vangutades. «Oled sa midagi kuulnud?»

Antons jagas ära ülejäänud viina, valas sekretäri osa kruusi, oma osa aga jättis pudelisse.

«Ma pole midagi kuulnud,» ütles ta tusaselt. «Mitte midagi, ei head ega halba. Ma ei tea isegi, kas ta on elus. Ja üldse . . .»

Akna taga pidurdas järsult auto. Eesruumis mürtsusid rasked sammud.

«Sekretär, ae, sekretär!»

Kaprāns pistis tühjaks joodud viinapudeli laualaekasse ja tõusis püsti.

«Me tõime bandiidi, kuhu me ta paneme?» Mees poolsõdurlikus rõivastuses, automaat kaenlas, jalad harkis, nõjatus vastu uksepiita.

«Mis bandiidi?» Kaprāns astus tugevasti longates ukse poole.

«Hariliku bandiidi. Tahtis poele tule otsa panna. Seina äärde, eks ole?»

Sekretär seisatas, tõmbas käega üle otsmiku ja tundis, kuidas põselihased hakkasid tõmblema.

«Nii et ongi algus käes. Hea küll!»

«Maha kõmmutada?» Mees automaadiga laksutas väljendusrikkalt keelt.

Kaprāns surus ennast vastu teist piita ja ütles aeglaselt, üksikuid sõnu rõhutades:

«Partei maakonnakomitee surmanuhtlusi ei määra. Kinni panna! Kui ma oleksin ise selle närukaela kinni püüdnud, siis vist ei kärsiks, aga nüüd ei või. Keldrisse!»

Bandiidi kohaletooja kummardas pead ja läks rahulolematult uksest välja.

«Oota!» Kaprāns oli viimasel minutil ümber mõelnud. «Too sisse, tahaks korra ta peale vaadata. Esimesele ahvenale annab õngemees suud.»

Süütaja oli kidurat kasvu keskealine mees hallis maavillases pintsakus, ilma mütsita, halliseguse turris juuksepahmakaga. Tabajad olid tal jäameda nööriga käed kinni sidunud, aga mitte seljal, vaid ees, ja mühkliku karvase tutiga köieots rippus põlvist saati.

Antons silmitses tuppatoodud mehe kõrgeid saapaid ning märkas, et need on tolmused, ammu viksimata, viltu tallatud kontsadega. Võib-olla kõnnib vendki praegu samasuguste saabastega ringi ja võib-olla on temalgi oma tõde, mida tuleb tõestada vere ja punase kukega. Tekkis vastupandamatu tahe suitsu teha, Antons võttis paberossi, torkas selle hambusse ja tõmbas närviliselt tikust tuld.

«Sihuke ta siis on, mis?» Kaprāns oli samal ajal tattnina üles tõstnud ja lähendanud valguse kinniseotud

mehele, et temale näkku vaadata. Nägu oli niisama hall nagu kalevist pintsak, silmad olid kissis ja nendest ei saanud midagi välja lugeda. See kõle, arusaamatu tühjus viis Kaprānsi hämmeldusse. «Nii.» Ta laskis tattnina alla. «Ma vist peaksin nüüd küsima, kuidas su nimi on, kes sa oled ja miks sa tahtsid kaupluse maha põletada, aga olgu. Kõik on niigi selge. Vii minema!»

«Marss!» Poolsõjaväelane viipas automaaditoruga. Põletaja tahtis väljuda, aga lävel ei pidanud vastu ja pöördus tagasi.

«Komissar, kas mind lastakse maha?»

«Sa lootsid, et sind kostitatakse pannkookidega?» hakkas Kaprāns karjuma. «Lootsid, et ma annan sulle ordeni, mis?»

Mehike läks vankudes toast välja, nagu oleks teda löödud, automaadiga mees järgnes talle, tuppa jäid ainult Antons laua taga ja Kaprāns oma täies pikkuses. Akna kõrval seinal õõtsus kummituslik kõverakskistud vari.

«Sa nägid,» kiristas sekretär hambaid, «nägid lurjust?»

«Rahune, Ernests.» Antons ulatas talle paberossikarbi. «Sa teadsid ju, et tuleb võitlus.»

«Teadsin, aga ma ei teadnud, et meie vastu tõuseb isegi niisugune kääbus.»

«Ootasid vaenlast omakaitse mundris või? Paksu kõhuga, nagu raamatutes?»

«Õiged raamatud kirjutatakse hiljem,» pomises Kaprāns ning laskus raskelt laua taha istuli. «Nüüd peaks veidi tukastama, aga voodit mul sulle pakkuda ei ole, isegi olen ilma. Heidame põrandale.»

Magamisest ei tulnud ikkagi midagi välja: äsja parandatud raudteed mööda tulid vastu kesköö jaama sisse ehitusmaterjalidega laaditud vagunid. Materjali polnud esialgu veel kuigi hädasti tarvis, selle-eest oli aga tarvis vaguneid, ja need tuli kähku tühjaks laadida. Hirmunud linnaelanikud olid end luku taha pannud ja ükski jõud poleks neid sundinud ööpimeduses jaama tulema. Sõjaväeosa läheduses ei olnud.

Viimseni äravaevatud jaamatöötajatele meenus äkki, et eilsest alates on linnas partei maakonnakomitee, niisiis Osītis ärataski Kaprānsi, Kaprāns omakorda

Vidiena partorgi Antons Paipala, ja võtnud kaasa veel paar meest, ruttasid nad vagunite juurde.

Järgmisel hommikul, kui rongi koosseis oli juba läinud, teadsid naised linnas rääkida, et öösel olevat kommunistid mingid salapärased asjad maha laadinud, tühjendatud vagunites aga hakatavat lätlasi Siberisse saatma. Kui hulk uudishimulikke oli oma silmaga üle vaadanud rööbastee äärde mahalaaditud tellised ja plangud, võttis jutt teise suuna.

Midagi salapärast pole seal olnudki, aga Kaprāns tahab lihtsalt silma paista — ise vigane, aga töötas öö läbi, et pärast saaks veel rohkem teisi taga sundida. Seal oli veel keegi, lookas nagu käänispeaga nuga, aga mõlemad haisesid juba eemalt viina järgi.

Kõige tõsisemaid uudiseid räägiti tasakesi ja mitte igaühele: läinud ööl arreteeriti tänaval Bērziņš, aus lätlane linases maamehe pintsakus. Nüüd vaevleb ta keldris, kui pole veel liivamägedele viidud.

Kaprāns ei teadnud sest kõigest midagi. Hommikusöögini ta magas, aga ärgates leidis laualt ajaleheriba kalligraafiliselt kirjutatud tähtedega:

«Sõitsin Vidienasse. Antons.»

2

Antons Paipala polnud tol ööl üldse magama heitnud. Pärast seda, kui ta oli koos Kaprānsiga pool liitrit hinge alla võtnud ja vagunid tühjaks laadinud, oli ta kõvasti higistanud ja parteikomiteesse tagasi jõudes tundnud ennast täiesti kurnatuna.

Kaprāns viskas kohe põrandale pikali, mähkis enese sinelisse ja magas norsates kõva sõjameheund, aga Paipala istus laua äärde, tõmbas ära viimased suitsud ja mõtles, et ega magamajäämisest nagunii midagi välja ei tule, aga kui ta vastu hommikut siiski uinub, siis ei saa enam lõunani maast lahti.

Köha teda praegu ei vaevanud, ainult õhust oli puudu. Ruum tundus kitsas ja umbne.

Paipala tegi koti lahti, võttis sealt pläru keeramiseks alleshoitud ajalehe, kirjutas peale, et läheb ära, ja lahkus kikivarvul. Eesruumis, lageda laua taga, tukkus Osītis, automaat rinnal. Antons Paipala viipas, et kõik

on korras, ja astus õue. Idas joonistusid taevaäärele esimesed valgusviirud ja õhetav pilv moodustas laotuses kentsaka allavajunud sakiliste purjedega paadi.

«Võib veel sadama hakata,» mõtles Antons, arutamata, kas see on hea või halb.

Tänaval oli vaikne, inimesi polnud näha. Antons Paipala oli läbi sõitnud paljudest vabastatud linnadest, talle meenusid põlenud ja purustatud majad, peavarjuta jäänud inimesed, kes seisid tänava ääres, väsinud, tühjal pilgul jälgides möödamarssivaid sõjaväeosi või majandusväe autokolonne. Sisse hingates teravat kõrbelõhna, oli Antons Paipala noil kordadel kujutlenud, missugune saab olema tema tagasitulek Lätimaale, kui ta näeb seal suitsevaid ahervaremeid ja tee ääres seisvaid inimesi.

Näis, et sellest linnakesest on sõda üle läinud kuidagi ebatõsiselt, nagu naljatades: polnud ei tuleasemeid ega varemeid, ainult laialipillatud paberid, klaasikillud ja suletud luukidega aknad. Aga rohekashallide tolmuste luukide taga elasid inimesed, kelle südames ja peas arvatavasti möllasid omad tulekahjud ja hõõgusid söed, oodates tuult, mis leegid uuesti lõkkele puhuks.

Antonsile meenus eile kinnipüütud diversant, kellel olid hirmunud lapsesilmad ja takune nöörijupp põlvede vahel rippumas. Linnas võis olla umbes kolm või neli tuhat elanikku, aga kes ütleb, kui palju on nende hulgas vaenlasi. Paipala püüdis neid üles lugeda — omakaitsemehed, majaomanikud, kaupmehed, ametnikud, ainult et selline arvestus võis kergesti osutuda ekslikuks. Suurem osa vaenlasi on tõenäoliselt põgenenud, aga mõned varjavad endid siinsamas, istuvad luukide ja riivitatud uste taga, oodates võimalust välja ilmuda.

Paipala teadis, kuidas toimivad nõukogude võimu vastased, ta oli sellest lugenud, kuulnud ja omal nahal tunda saanud. Tõsi küll, see oli kolmekümnendail aastail, tolleaegses Läti poliitilises politseis ja Kalnciemsi kivimurdudes, aga aastatega on ju muutunud ainult võitluse vormid — koer heidab karva, kuid ei jäta oma kombeid.

Juhtivad töötajad, kes olid instrueerinud vabastatud valdade partorge, polnud neile ilmaaegu südamele

pannud mitte unustada klassivaenlase olemasolu. Pärast kolme sõja-aastat oli igaühel võimalus varustada ennast relvaga ning väljendada oma poliitilisi veendumusi kõige lihtsamal, kõige drastilisemal kujul. Latgales lasti juba esimestel päevadel maha mitu nõukogude aktivisti, maarahva hulka oli ilmunud uus ähvardav jõud — bandiitlus.

Kas ei või selles väikelinnaski olla bandiite, kas nad varjavad endid alati ja igal pool ainult metsades? Kui praegu kostaks üksik lask ja halli kompsuga kõndiv inimene variseks sillutisel kokku, ei ruttaks vist keegi kohale, aga pärast oleks hilja, ja süüdlane jõuaks ära kaduda.

Polnud ehk kuigi mõistlik tund aega enne päikesetõusu kõndida üksipäini tühjadel tänavatel, aga peitupugemine ja saatja otsimine tundunuks Antons Paipalale äärmiselt solvav. Kui inimene on tulnud tagasi oma isade maale, oma linna, kus ta koolis käis, kus ta esimest korda suudles tütarlast ja esimest korda mõistis, et elada tähendab võidelda, siis tahab ta käia püstipäi, vabalt, relvata.

«Kui ma nüüd kartma löön, kui ma hakkan värisema iga kobina pärast, mis organiseerija minust siis saab, mida ma oskan siis teistele ütelda?» Paipala surus jonnakalt huuled kokku. «Las närukaelad ja lurjused kardavad. Neile ärgu olgu halastust, kui nad katsuvad pead tõsta.»

Sillutatud tänav läks üle auklikuks maanteeks, viimased ühekorruselised linnamajad jäid seljataha. Paipala seisatas ja tuhnis taskutes suitsu järele, edasi minna polnud mõtet, sest valda oli oma kakskümmend kilomeetrit maad. Ilmselt oli õigem ootama jääda mõnda lääne suunas, Vidiena poole sõitvat autot.

Antons istus tolmusele kraavipervele ja läitis suitsu. Esimene mahorkamahv tundus kole kibe, aga järgmised panid pea ringi käima ja tal hakkas halb.

«Ma olen siiski kaunis põhjalikult omadega läbi.» Antons viskas koni maha ja nühkis seda kaua saapakontsaga. «Pärast sõda peab ennast natuke tohterdama, tõepoolest.»

Pärast sõda . . . Kui imelikult see kõlas, lausa ebausutavalt! Miljonid inimesed olid selle kõige suurema, kõige hirmsama õnnetusega juba niivõrd harjunud, et

nad ei suutnud enam üldse kujutleda, kuidas see on, kui ei lange mürske, kui võib õhtuti istuda pimendamata akende ees ja kauplustest saab jälle osta kõike, mida vaja. Uskumatu, ja ometi see ükskord tuleb.

«Selleks ei kulu enam palju aega.» Antons noppis kuivanud kasteheina ja hakkas seda närima. Kastehein oli kibe ja pani iiveldama, nagu ennist mahorkagi. Kõrgel õhus surises vihaselt lennuk, ilmselt luuraja. Seniitkahurid vaikisid, ju vist oli must täpp meie oma.

Värskemad Informatsioonibüroo teated rääkisid edukatest pealetungilahingutest Poolas ja Nõukogude Liidus, rindejoon lähenes kiiresti Ida-Preisimaale, aga Lätimaal kõmas võitlus kuskil Ērgļi kandis.

Isegi pealiskaudsel vaatlemisel oli selge, et Liivimaa lahingud pole kaugeltki need kõige vihasemad ja kogu tohutus sõja masinavärgis omandavad nad üha rohkem teisejärgulise tähtsuse. Muidugi, tankid ja suurtükivägi paugutasid, õhus mürisesid pommitajate eskadrillid ja väikesed reipad hävitajad, jalaväeosad läksid rünnakule, mehed langesid ja majad põlesid, lausa puupeal aga võis tekkida narr kujutlus, et siin on kokku põrganud kaks enam-vähem ühetugevust armeed ja sakslaste jaoks pole hoopiski veel kõik kadunud. Viimased kirjutasid usinasti kuuriseintele, et nad tulevad tagasi ja võidavad, nad püüdsid hoida enese käes iga jõge ja iga kõrgendikku, nagu nad ei tunneks ega teaks, et tohutud pihid suruvad üha rohkem koomale ja nendest välja ei rabele, nendest pole enam pääsu.

Hitler oli sõja kaotanud, ja kuigi Antons Paipalale oleks meeldinud, et just siin, tema sünnikohas, tehtaks fašistlikud hordid pihuks ja põrmuks, mõistis ta, et kunagi hiljem, aastate pärast, meenutavad inimesed tänuga neid, kes pealöögi olid andnud mujal. On ju märksa kergem alustada elu uuesti ainult osaliselt laastatud paigas kui seal, kuhu on jäänud suurte lahingute jäljed — rusud ja varemed.

Millest alustada, kuidas taastama hakata — sellest oli Vidiena valla partorgil alles üpris ähmane ettekujutus. Ta oleks meelsamini linna läinud, tegutsenud mõnes vabrikus või muus tööstusettevõttes, sest töölistega leiab alati ühise keele, aga läti talupoja hinge pole veel keegi suutnud sisse vaadata. Antons Paipala isegi kartis seda talupoega ja tema võimalikke mõist-

matuid tegusid, aga kui partei saadab, siis peab minema.

«Eks näeb.» Ta tõmbas sügavasti hinge. «Maailmas pole midagi võimatut, ja kas mina olen siis viletsam kui teised?»

Künka taga urahtas mootor, teekühmule roomas veomasin, Antons tõusis ja tõstis käe, aga autojuht andis märku, et ta keerab kohe kõrvale.

Kaks järgmist masinat olid sõiduautod, aga kolmas, poordini kotte täis laotud, jäi seisma. Kabiinist astus maanteele noor leitnant kaitsevärvi õlakutega ja tuhmilt läikivate tärnidega.

Antons teretas ja ütles, et ta peab sõitma Vidienasse; leitnant võttis välitaskust kõvasti luitunud kaardi, uuris seda natuke aega, aga Vidienat ilmselt leidmata pani selle tagasi ja heitis hoopiski pilgu seisja kirsasaabastele ja pintsaku alt paistvale pleekinud sõduripluusile. Näis, et ta hakkab kohe dokumente nõudma, kuid ta ei küsinud siiski midagi, vaid osutas kabiinile:

«Istu!»

Antons heitis koti õlale:

«Kui tohib, läheksin parema meelega üles.»

«Roni üles!» Noor ohvitser noogutas pead. «Ainult ettevaatlikult, meil on seal jahukotid.»

Kergelt nagu poisikeseaastail viskas Antons jalad üle poordi ja sõit algas.

«Nüüd ta kindlasti kardab, et ma puistan endale jahu tuutu sisse,» mõtles Antons. Aga võib-olla leitnant ei kartnud, võib-olla ta siiski usaldas, sest usaldamata ei saa elada isegi sõja ajal, kuigi vaenlastest pole puudust. Küllap on kõige tähtsam osata teha vahet sõbra ja vaenlase vahel.

Auto sööstis künklikku, käänulist teed mööda edasi, kord üles, kord jälle alla. Tuult ei olnud, aga sõidust tekkinud õhuvoolud peksid vastu nägu ja mõjusid ergutavalt pärast magamata ööd.

Mööda libises puudesalusid, rukkihakke, niidetud heinamaid, vahtrate ja pärnade rohelusse peidetud maju. Inimesed olid siin elanud sel ajal, kui Antons Paipala ära oli, ja küllap nad elaksid ja töötaksid ka siis, kui Antons poleks tagasi tulnud. Aga kuidas ta võis mitte tagasi tulla? Ehkki süda vahetevahel kiskus mujale, ehkki kusagile väga sügavale oli kogunenud

kibedust kitsa tarataguse õue ja pimedate saunaakende vastu, oli siin ikkagi sünnipaik, siin oli ta käinud lehmakarjas, siin oli ta õppinud niitmist. Siinsamas ligidal pidid olema ka isamaja ja vana saarepuiestee. Mitu sugupõlve on käinud mööda seda teed. Õhtuvidevikus tulid niitjad heinamaalt ja kündjad põldudelt, inimesed sõitsid siin oma pulma- ja matusesõite.

Jüripäeval loivasid neil küngastel ja maanteekõverustel sulastepered, lapsed käekõrval ja riidepamp kraavipervelt lõigatud kepi otsas. Siit läksid poisid soldatiks, aga nõdrad vanaätid viidi vaestemajja. Viha täis põikpead, vikatid vartpidi seljas ja tulelukuga püssid õlal, läksid viiendal aastal mõisaid põletama. Nüüd laastatakse maad ja kihutab sõjavanker, aga Antons Paipala teab: iga inimene vajab niisugust puudega palistatud puiesteed.

«Oma puiesteed mööda ma lahkusin isamajast,» meenutab ta. «Siis tuli põrandaalune töö, vanglad ja jälle töö. Nüüd tulen ma jälle tagasi, aga missugused on inimesed minu koduvallas, ja kas nad võtavad omaks minu tõe? Pole kerge leida õigeid sõnu ning veenda, et teisiti enam elada ei saa, et meie tee on ainuõige.

Ja Kārlis? Kuidas ta tuli läbi okupatsiooniaastate sopa, kas ta pääses kiusatustest, mis segastel aegadel nii mõndagi ahvatlema kippusid?»

Antons tundis üha selgemini, et just Kārlisest sõltub praegu suurel määral, kuidas teda, Antonsit, vallas vastu võetakse. Kui Kārlis Paipala on ennast millegagi määrinud või on hoopis põgenenud, siis ei usu keegi Antons Paipalat, siis ei saa ta siin töötada, sest nemad on ikkagi ühe puu õunad.

Aga kui Kārlis on kõigest auga välja tulnud, mida teevad siis tuttavad ja naabrid, kas nad ei püüa ära kasutada tutvust, et kindlustada endale teistsugust lähenemist ja teistsuguseid tingimusi uues sõjajärgses elus?

Antons võttis mütsi peast, lastes tuulel ikka veel kaharaid hallikarva juukseid sasida. Ei tasunud enneaegselt pead murda, sest maailm on kord sedasi seatud, et küsimusi on alati märksa rohkem kui vastuseid. Lõppude lõpuks ei sõida ta ei külla ega peole, vaid läheb sinna kui nõukogude võimu esindaja, keda ei saa igas asjas aidata ei kõrvalt ega ülevalt. Tuleb

endal otsustada ja tegutseda, ja lõppeks ka endal vastutada.

Masin aeglustas käiku, püsti tõustes märkas Antons, et teeristil paistavad uppilöödud suurtüki esirattad. Hobused olid sealsamas pikali, kuhu nad olid kukkunud, kohutavalt tursunud kõhtude ja ülespidi kerkinud jalgadega, aga kraavis lebas kaks laipa — rohekates mundrites sakslased. Niisiis mehed tõmmati kõrvale, aga hobustest ja vankritest sõitsid kõik kaares mööda.

Antonsi nägu tõmbles, ta surus mütsi pähe. Ilm oli palav, juba nüüd oli tunda iiveldamapanevat lääget lehka, laibad olid hakanud roiskuma. Aga mööda teed käisid ju inimesed, ka naised ja lapsed. Kas kellelgi polnud seda pähe tulnud? Sõjaväed ei jõudnud ju kõiki surnuid matta, siin peavad ikka rahulikud elanikud kaasa aitama. Võib-olla tuleb Vidienaski alustada sõjajärgset elu just sakslaste matmisega.

Auto sõitis tee servale ning peatus. Autojuht ronis välja ja läks pangega jõest vett tooma. Leitnant hüppas maha teiselt poolt, võttis taskurätiku ja pühkis kaua higist laupa.

«Kuum.» Ta astus poordi juurde. «Te olete parteitöötaja?»

«Seda küll,» kinnitas Antons. «Kuidas te taipasite?»

«On näha.» Leitnant naeratas. «Te olete teatud mõttes kõik ühesugused: pooleldi sõjamehed, pooleldi invaliidid.»

«Ega keegi hea meelega invaliidiks ei hakka,» ütles Antons.

«Eks ta ole, eks ta ole,» nõustus leitnant. «Ma võib-olla ei väljendunud küllalt delikaatselt, aga mulle on see andestatav: ma olen arst. Meie läheme nüüd teist teed, aga ärge muretsege, me viime teid kohale! Töötage aga rõõmsalt, ainult kopsudega ei maksa naljatada. See on teil vist vana viga.»

Antons noogutas ja otsis välja mahorka.

«Võtke paberossi,» ulatas leitnant alustatud paki. «Elate ehk kolm päeva kauem.»

«Aitäh,» tänas Antons. «Kolm päeva pole sugugi vähe.»

«Belomor» tundus rõske, võib-olla isegi veidi hallitanud, aga võrdlemisi kange. Ainult et edasisõidul kustus pabeross pea.

«Kunagi ma viskan sihukese koni maha,» mõtles Paipala. «Aga nüüd tuleb alles hoida, egas iga kord satu su teele tohtrit «Belomoriga».»

Tee keeras järsult paremale ja lookles edasi piki järvekallast. Antons Paipala tõusis põlvili, silmitsedes tuttavat pilti. Lepad kasvasid võib-olla teises kohas, kõrkjad olid veidi tihedamad, aga muidu oleks nagu kõik jäänud vana viisi. Metsasalu taga oli Sepa, natuke kaugemal pidi olema Nutuküla. Aga teisel pool järve asus Paemäe.

Kui Riia poolt Vidienasse tulla, siis tuleks sõita mööda saarepuiesteed. Nüüd jäi puiestee mäe taha, ainult hoonete katused paistsid. Talu näis terve olevat, Paemäel elavad inimesed sees, küllap Kārlis Marija ja lastega. Ja küllap neil pole ka midagi halba karta, kindlasti on vend osanud terve nahaga välja tulla.

«Ta on alati leidnud sobivaid ettekäändeid ja õigustusi.» Antonsile meenusid vanad ajad, kui vennaksed aeg-ajalt vaidlesid ühiskondlike nähtuste üle. «Tema meelest olin ma alati ainult üks lobamokk ja siidivedaja. Miks peaksid Kārlise vaated nüüd muutunud olema?»

Auto kaldus külili, vasakpoolsed rattad kõikusid otse kraavi serval. Keset teed paistis mürsuauk. Natuke kaugemal, söödil, oli neid auke rohkem. Eespool märkas Antons mustendavat kirikutorni tõmpi otsa.

«Siin on põhjalikku tööd tehtud,» mõtles Antons, ja samas pidurdas auto apteegi vastas.

«Noh, partorg, kas oleme kohal?» Leitnant ronis välja ja astus autokasti juurde.

«Kohal!» Antons ulatas talle oma seljakoti, hüppas ise üle poordi ja ajas enese sirgu. «Aitäh!»

«Noh, ole terve!» ulatas leitnant käe. «Ja pea vastu!»

«Katsume,» lubas Antons. «Kõike head, doktor!»

Masin keeras ringi ja sõitis sedasama teed mööda tagasi, aga Antons Paipala jäi seisma, kott jalge ees. Hetke ta kõhkles, kuhu poole minna. Apteegimajas polnud inimesi näha, aias ka kedagi ei olnud, aga kokkuvarisenud kirikutorni ümber sekeldas oma pooltosinat meest. Otsustanud, et tema õige koht on praegu seal, kus on kõige rohkem rahvast, võttis Antons oma

koti ja astus mööda krigisevat kruusast teed kiriku poole.

Torni ülemine pool oli purustatud ja tahmunud, plahvatus oli heitnud rusud igasse kaarde laiali. Otse müüri ääres kaalusid mehed pika puuga kivikamakaid, katsudes neid eemale nihutada.

«Tere päevast!» ütles Antons.

Mehed tõstsid pea, vaatasid, aga ei paistnud ei üllatunud ega imestunud olevat.

«Minu nimi on Paipala,» ütles Antons. «Ma olen Vidiena partorg.»

«Nojah,» venitas keegi. See võis tähendada «viimaks ometi», aga samuti võis selles varjul olla «kuidas siis ikka ilma asjameesteta».

«Töötate?» Antons viskas koti maha ja kummardus puu juurde.

«Siin all on keegi. Tuleb välja tõmmata.»

«Elus?»

«Kus nüüd enam! Lamab juba üleeilsest ööst saadik.»

Antons Paipala noogutas vaikides. Kivid olid rasked, nad olid üksteise küljes mördiga kinni, meestel andis kõvasti pingutada. Kõigepealt tulid välja inimese jalad. Need olid viltutallatud nöörsaabastes, hallides jalarättides ja punaarmeelase pükstes. Pärast seda vabastati kõik muu.

«Tuleb maha matta,» ütles kõhetu vanaätt üleni kortsus, närtsinud näoga. Ise vaatas ta kõrvale.

«Laperguseks litsunud,» imestas teine. «Näe, mida inimesest teha võib!»

Püüdes mitte vaadata langenud sõjamehe kollakasse, verega määrdunud näkku, kummardus Antons ja nöö-pis tema pluusi lahti. Dokumente ei tohtinud jätta, need tuli üle anda sõjakomissarile.

«Venelane?» küsis keegi.

«Venelane.» Antons pühkis punaarmeelase raamatu peoga puhtaks ja peitis rinnataskusse.

«Stabulnieks, mine too labidas,» kordas vana, ja Stabulnieks läks sõnagi lausumata postkontori poole.

«Ega risti vist vaja ei ole?»

«Ei,» raputas Antons pead. Hukkunu nägu kaeti pluusisiiluga, mehed läksid laiali, ainult vanamees jäi kohale.

«Sina oled vist Antons?» ta tegi juttu. «Mina vaatan, et nagu oleks tuttav. Ega sa mind küll enam ei mäleta.»

Paipala vaatas uurivalt kortsulisse näkku, miski tundus tolles varem nähtud ja tuttav.

«Šustiņš,» aitas vana meelde tuletada. «Elame sealsamas naabertalus.» Ning lisas: «Matame soldati maha, aga siis tuleb vallamajja minna.»

3

Šustiņši Pēteris oli sel ajal juba peaaegu kuuskümmend täis. Pärast esimest sõda mõõdeti talle Vidiena keskuse ligidale asunikukrunt, aga küllaltki viletsas kohas, otse järve ääres. Sellepärast pandigi talule nimeks Järve. Krunt osutus niiskeks, madalamad nõod ujutas vesi tihti üle, vili ja kartulid ei tahtnud niisugusel maal hästi kasvada, see-eest heina üle ei võinud nuriseda. Järvepilliroost sai pealegi ülihäid katuseid küll elumajale, küll laudale ja saunale.

Nii nagu teisedki asunikud, võttis ka Šustiņš pangast laenu, hakkas ehitama, tõi nooriku majja. Aja jooksul sündisid lapsed ja kasvasid võlad. Kõige suuremat tulu sai piimast, paar talve tegi Šustiņš katset teenida lisa palgiveoga, aga millegipärast oli Järvel alati hobustel mingi viga küljes — kas neil olid jalad tõbised või vaevas neid puuslak, ja nii tuli inimestel rohkem loota oma jõule.

Kui kunagi kirjutataks läti asunike ajalugu, siis tuleks sellest sünge ja masendav raamat. Igipõlised unistused oma maast, mis tollal paistsid olevat täide läinud, tegid inimestest orjad. Orjati valda, orjati rikkamaid naabreid, kaupmehi, Maapanka, orjati oma hobuseid ja lehmi. Põllule mindi ja koju tuldi päikest nägemata, polnud vahet pühapäeva ega argipäeva vahel, ja peremeheau sarnanes petliku medaliga, mis vahel küll särab ja rõõmustab südant, aga mis ikkagi ei taga mingit küllust, teistest hüvedest rääkimata.

Ja siiski ei kaevanud Šustiņš millegi üle, ainult siis, kui liiga raskeks läks, tegi ta oma tropid ja laskis laulu lahti. Nii tegid kõik asunikud või peaaegu kõik, tema polnud mingi erand. Nägid nad vaeva, mis nad nägid,

aga päris paljad ka ei olnud; võitlesid puudusega, aga lausa nälga ei surnud.

Ainult perekonnaasjades erines Šustiņši Pēteris paljudest teistest. Mõnel sündisid lapsed nagu tellimise peale: esimene poiss, siis tüdruk, ja siis jälle see, keda parajasti kõige rohkem vaja oli. Nii sai korra majja ja abilised kasvasid muudkui peale. Järvel poisse ei olnud, oli ainult kolm tütart. Nad kergendasid aja jooksul ema jalavaeva, aga peremehel polnud neist mingit abi. Ja nii möödusid aastad.

Neljakümnendal aastal, kui varises kokku Ulmanise ja kogu tema kaitseliitlastejõugu võim ja vägi, mõtles suurem jagu asunikke äraootavalt: pole ei minu siga ega minu nurm. Mõni, kellel jätkus pealehakkamist ja usku uude aega, rühkis ülesmäge, aga Šustiņš hoidus kõrvale. Vanem tütar, kes oskas nagu mees vikatiga niita, kartulipõllul vagusid ajada ja vahel napsu viinagi võtta, läks samal aastal ülejärve mehele, aga muidu kulges kõik vanaviisi. Ajastu kired, mis kõvasti tuuseldasid kõige jõukamaid ja kõige vaesemaid, tormasid Järvelt pooleldi mööda.

«Tuleb elada,» vastas Šustiņši Pēteris, kui temalt küsiti, kuidas tal läheb, aga tema meel oli rõõmsam, sest rahvavalitsus likvideeris Maapanga võlad.

«Eks me vaata.» Natukesehaaval sigines uus elutarkus. «Võib-olla polegi see asi nii hull.»

Täitevkomitee mehed püüdsid tol ajal värvata Šustiņšit aktivistiks, aga Pēteris keeldus: tema oma nelja klassiga ei ihalda mingeid ameteid ega ole võimeline mingeid «Kapitale» lugema.

Selge, et mida hõlpsamaks muutus tol aastal töömehe elu, seda rohkem jäi üle vaba aega, ja Šustiņš leidis rohkem mahti pudelisse vaadata. Siis läks elu veel lõbusamaks, ja laul kostis üle poole valla. Nii mõnigi mees tegi ennast sõbraks ja lõi agaralt kaasa, kas või seesama Stabulnieks, kelle naine töötas apteekrina.

Saksa aastad vajusid peale nagu äikesepilv, aga Šustiņšile ei toonud need jälle midagi eriti uut. Kümnehektarimehed kaotasid äsja ülesküntud põllulapi, mõni viidi koguni maakonnalinna, vanad peremehed pruulisid rõõmuõlut ja pühitsesid vana jaanipäeva, aga mis oli ühel asunikul eriti rõõmustada või kurvastada?

Paljud tarkpead teadsid rääkida, et sakslane võtab

kõik ära, aga Pēteris ainult naeris niisuguse jutu peale; lauda taga kasvab sul tubakas, järvest õngitsed mõne ahvena — tuldagu ja katsutagu seda kõike kokku lugeda ja ära võtta!

Neljakümne teisel aastal tabas nende peret ebameeldivus: keskmisel türel Elgal sündis niisama muidu, ilma meheta, laps. Hea veel, et see juhtus segastel aegadel. Harilikus olukorras oleks vald kisa täis olnud, poleks tohtinud enam inimeste ees nägugi näidata. Nüüd — mine tea — äkki on mõne suure ülemuse laps, ole parem vait. Ja siiski südames kripeldas — midagi nii sündsusetut polnud Šustiņšitel varem ette tulnud.

Sel ajal, kui Šustiņši Pēterist vaevas mure, mida oli raske isegi samakaga maha loputada, jõudis kätte neljakümne neljas aasta. Augusti esimestel päevadel, kui rinne oli juba kõrvaga kuulda, andis vallavalitsus käsu kõigil minema kolida. Kas Riiga ja sealt edasi Saksamaale, või siiasamasse Kuramaale. Kuhu keegi tahab. Šustiņš ei tahtnud kuhugi minna — temal oli siinsamas Järvelgi hea. Kõik raskused, kõik totrused olid korrapealt meelest pühitud, aga see hea, mida paistis elus nii vähe olevat, kasvas kahekordseks ja sidus katkematute sidemetega kodu külge. Šustiņš oleks pigem nõustunud surema, kui ära sõitma, aga käsk on käsk ja pimesi surma otsida polnud ka mingit mõtet. Raskelt ohates ja iga tühise asja kallal pikalt aega viites rakendas ta hobuse ette, võttis naise, tütred ja pooleteiseaastase lapse, võttis loomad ja mõned tarbeasjad, ohkas veel korra ja keeras maanteele. Hobusel oli raske, vastumeelne samm, loomad ammusid ja ruigasid, aga naised nutsid suure häälega. Ainult peremees ise oli vakka, tema oli kõik otsustanud, talle oli asi selge — mitte kaugemale kui Suurde laande.

Suures laanes kohtus noil päevil nagu vanasti aastalaadal peaaegu pool valda. Seal olid Vīganti Ošiņš, Ķibilds, oli ka Stabulnieks, ainult miskipärast ilma naiseta, viimastena tulid Paipalad Paemäelt, ja õhtul, kui juba hämardus, hakkas Voldis Rutale külge kleepima. Naabrite asi, naabritega peab hästi läbi saama, aga Šustiņš ütles ikkagi poisile ära, et kerigu minema. Elgal isegi pahandus käes, noorema tüdrukul oli vaja silma peal hoida. Sihuke pahandus tuleb alati vaikselt,

ilma kisata, aga Paipala Voldisest pole ju võtjat, poisil ei kasva veel õieti habetki.

Pēteris pidas veel kindluse mõttes mõnda aega vahti, viskas siis pikali ja vajus sügavasse unne. Öö möödus rahulikult, aga hommikune koit tõi kaasa ehmatuse. Olid nad siis ära eksinud või hoidusid meelega suurest teest kõrvale, aga laande ilmusid sakslased. Nad sebisid vankrite vahel, võtsid oma osa toidukraamist ja tegid katset naistega nalja visata, aga naised ei võtnud vedu — aeg oli liiga hirmus, keegi ei teadnud, kuidas sõda lõpeb ja mis pärast tuleb.

Tedretähniline sakslane, peaaegu poisike, andis kätele voli, aga sai vastu vahtimist. Võib-olla polnud see kuigi tark tegu, võib-olla poleks maksnud neid meelega pahandada, aga või sa niisugusel hetkel kuigivõrd kaalud ja ennast talitsed.

Ohvitser tõmbus süngeks. Tema meestele ei tahetud vastata, keegi julges isegi kõrvakiilu anda. Kust need maainimesed üldse siia metsa said ja mis neil õieti mõttes oli? Põõsa varju pugemine ei ole mingi lojaalsuseavaldus. Sõjaaja seaduste järgi võis neid inimesi bandiitideks lugeda. Kuidas bandiitidega ümber käiakse, see oli ohvitseril teada, aga tol hommikul polnud tal õnneks tuju puhastusaktsiooni läbi viia.

«Hakake minema!» ütles ta saksa keeles küllaltki rahulikult ja vaatas kella. «Ma annan teile kakskümmend minutit aega, siis olgu mets puhas. Sõitke siit ära!»

Paipala Voldis tõlkis selle käsu ära, inimesed said aru küll, aga keegi ei hakanud vankrit seadma. Ohvitser plaksutas käega närviliselt vastu vöörihma, nähtavasti oli talle selge, et siin heaga midagi ära ei tee. Sõdurid aimasid kokkupõrget ja koondusid ühtekokku. Kuskil lagedal väljal kõmisesid suurtükid.

«Ma ütlesin, kakskümmend minutit!» kordas ohvitser kangekaelselt, pöördus siis Voldise poole: «Miks sa hobust ette ei rakenda?»

Voldis kehitas õlgu, ta ei teadnud tõepoolest, mida vastata.

«Noh!» Sakslane andis jälle plaksu vastu rihma.

«Ma pole üksi » kõhmas Voldis nõutult. «Ja mina pole siin kellegi käskija.»

«Nii?» Ohvitser keeras kannal ringi ning saatuse

tahtel juhtus ta sel hetkel just Pēteris Šustiņšiga vastamisi.

«Sina,» kahmas ohvitser vanamehel kuuesiilust kinni. «Sedamaid anna käsk hobused ette rakendada, mõistad?»

Sakslane oli pikka kasvu ja Šustiņš pidi talle otsa vaatama alt üles. Sakslasel oli seljas säravate eraldusmärkidega munder, raudristi lint nööpaugus. Tema huuled olid sinakad, õhukesed, aga nina sirge ja pikk nagu linnu nokk. Kabuuris külje peal oli sakslasel püstol.

Šustiņšil oli seljas hall kodukootud pintsak, vana mehe kipras nägu oli tardumuseni tõsine, nina all turritas nagu imestunult hall vurrutuust. Šustiņšil oli piits käes.

Nii nad seisid seal vaikides teineteise vastas. Viimaks ei pidanud ohvitser enam vastu. «Kas hakkad sõitma?» karjus ta saksa keeli.

«Mitte kuhugi ma ei sõida!» vastas Šustiņš läti keeli.

«Sõidad?»

«Ei sõida!»

Ohvitseril hakkasid silmalaud tukslema.

«Ma olen omadega läbi,» sähvatas Šustiņšil läbi pea, kuid imelik: tal polnud mitte millestki kahju — ei endast, ei lastest, ei elust.

«Vana ahv, ma käskisin sul koos oma jõuguga minema kasida!» kordas sakslane veel kord, aga oma imestuseks ei tundnud Šustiņš enam mingit hirmu.

«Jäta rahule!» kõmas tema hääl kumedalt nagu kirikus, ja ohvitser, sõnadest aru saamata, mõistis nende mõtet ning langetas pilgu. Küllap ta taipas, et praegusel hetkel ei tasu kaklema hakata, praegu oli kõige tähtsam katsuda terve nahaga pääseda, mitte aga laskuda avantüüridesse ja püüda põõsastest talumehi.

Kui sakslased olid läinud, jäi Šustiņši Pēteris seisma, piits käes. See juhtum oli teda äkki tõstnud teistest peajao kõrgemale.

Keegi midagi ei pärinud ega seletanud, aga kõigile sai nagu selgeks, et nüüd on põgenikel laanes oma juht, kelle taiplikkus ja kindlameelsus äratas usaldust.

Seepärast hiljemgi, kui võitluskära ümberringi oli vaibunud, kogunesid mehed Šustiņši ümber ja küsisid,

kas poleks aeg koduteele asuda. Paipala Janka ütles teadvat, et õhk on puhas, ja Šustiņš leidiski, et võib sõitma hakata. Pärast Järvele tagasijõudmist tuli Stabulnieks jooksuga ja teatas, et kirikutorni rusude all olevat üks vene sõdur, apteegiteenija teadnud rääkida. Sõdur on vististi surnud, aga inimene on inimene, ja kui ta otsa sai, siis tuleb ta ka maha matta. Šustiņš võttis mütsi peast, ütles naistele: «Ma tulen kohe tagasi,» ja läks.

Kuni selle ajani, millal ilmus Paipala Antons, oli Šustiņš ainuke võimu esindaja, ja kuigi ta ise ei teadnud, mis võim see oli, ei tulnud tal hetkekski mõttesse, et niisugune olukord oleks kuidagi väär või ebaloomulik. Ta lihtsalt tegi, mida oli vaja teha, ilma pikalt arutamata, mis edasi saab.

Paipala tulek lahendas olukorra. Paipala saadeti sinna maakonnast, võib-olla isegi valitsuse enda poolt, niisiis võis Šustiņši Pēteris koju minna ja treida rukkihakke — vili põllul ei võinud enam kauem oodata.

Ja ometi keeras kõik jälle teisiti. Nad matsid langenud punaarmeelase kiriku juurde, panid hauale tahvli nime ja kuupäevaga, siis läksid kõik karjas vallamajja. Uks oli lahti murtud, rahakapp samuti, aga kirjutuslaua laekad olid lukus. Kui Stabulnieks need taskunoaga lahti muukis, leiti sealt ümmargune pitsat ja igasugust tühja-tähja paberikraami.

Antons Paipala torkas pitsati taskusse, seda polnud enam tarvis: vallavalitsuse asemele pidi nüüd astuma täitevkomitee. Pabereid ta esialgu suurt ei uurinud, need kogus ta ühtekokku, et hiljem mõnel vabamal minutil läbi sorida. Seinal rippus telefoniaparaat; Antons võttis toru ja keeras paar korda vänta. Keegi ei vastanud, nähtavasti oli liin rikkis.

Antons istus vallavanema kohale akna lähedale nurka ja vaatas kaua õue, seejärel silmitses ta oma suuri valgeid peopesi. Mehed seisid vastaspoolel ja ootasid kannatlikult. Parteiseltsimeeste järele küsida polnud mõtet. Kui Vidienas olekski mõned olnud, siis oleksid okupatsioonivõimud nad ammu likvideerinud.

«Vallavanem on arvatavasti ära läinud,» tähendas Antons lõpuks.

«Sõitis ära, oot, millal see oligi, ah jah, juba juulikuus,» vastas keegi.

«Noh, jumal temaga!» heitis Antons käega. «Aga kirjutaja?»

«Kirjutaja peaks kohal olema, tema ennast siin suurt millegagi ei määrinud.»

«Mis ta nimi on?»

«Seesama Plūme.»

Antons noogutas.

«Plūme tuleks siia kutsuda, vaadaku järele, mis siin veel alles on.»

Natuke aega valitses jälle vaikus, siis võttis partorg välja «Belomori» paki ja pani lauale.

«Teeme suitsu!»

Neli kätt sirutus paberossi järele, välgumihkel sähvis. Kui üksikud suitsujoad olid õhus ühinenud helesiniseks läbipaistvaks pilveks, ütles Antons Paipala:

«Vanad ajad enam tagasi ei tule, ja nõukogude võimul pole vanu ülemusi enam vaja.»

«Ju see nii on.»

«Ulmanise ja sakslaste sabarakke me usaldada ei või, peame ise peremeheks hakkama ja toimetama. Ja sellepärast, Šustiņš, tuleb sinul esialgu hakata esimeheks.»

See oli ootamatu — Pēteris Šustiņšile, kellel oli neli klassi haridust ja tasane iseloom, kellel oli kolm tütart, ühel neist väljaspool abielu sündinud laps, sellele Šustiņšile tehti äkki niisugune ettepanek, mida ei tehtud ühelegi teisele, kellel oli rohkem haridust, rohkem maad ja korralikumad, eeskujulikumad perekonnad. Aga veel ootamatum, veel üllatavam oli Šustiņši Pēterise vastus. Ta surus huuled halli vurrututi all kentsakalt kokku ja ütles rahulikult, pikalt mõtlemata:

«Kui vaja, siis vaja . . .»

Nii ütleb tavaliselt sulane, kui peremees käsib kesa künda või linu leotada. Kas Šustiņš mõtles sel hetkel ka Järvele, kas ta üldse andis endale aru, mis ta enda peale võtab?

Antons Paipala oli suitsetamise lõpetanud, mudis koni sõrmede vahel katki ja viskas paberikorvi. Võib-olla üllatas ka partorgi vana talumehe kohene nõustumine.

«Nii, esimees,» alustas ta. «Käskjalg tuleb leida, ilma käskjalata ei saa. Ja tuleb järele uurida, kes on tagasi tulnud ja kes mitte. Need, kes tahtsid koju tulla, on nüüd juba kindlasti päral.»

4

Kui Suurde laande pakku läinud hakkasid asutama kojuminekut ja Šustiņš oli teatavaks teinud, et võib juba sõita, oli Paemäe rahval sellega kõige suurem kiire. Neil oli vähem kraami kui teistel ja sellega ka vähem kohmitsemist, kuid üksnes neil oli peremees koju jäänud, ja see, et nad midagi ei teadnud tema saatusest, ei andnud neile rahu.

Korraks tundus perenaisele, et pojad kipuvad liiga vara metsast välja, Janka aga uuris asja lähemalt ning kinnitas: teel on kõik rahulik ja ühes vene veoautos, mida ta oli juhtunud nägema, sõitsid inimesed hoopiski ilma relvadeta.

«Isa juurde, isa juurde,» kordas Mārīte ühtvalu, ja perenaise enda süda kiskus ka kodu poole.

Nad sõitsid metsast välja koidikul, kui saja-aastaste kuuskede okste vahele langesid juba esimesed päikesehelgid, aga tihnikus varitsesid ikka veel varjud. Kuskil üleval puude kohal kraaksusid kaarnad, allpool toimuvast inimeste liikumisest sellega nagu teateid andes. Hobused astusid reipalt, nagu alati siis, kui koju pöördutakse, rakmed nagisesid ja pidi hoolega vaatama, et puujuurte vahel laveerides mitte vankrit lõhkuda või koormat ümber ajada.

Esimesena hakkas liikuma Šustiņš, aga juba õige pea jõudsid Paipalad temast ette. Janka kõndis ja silmitses teed, Voldis vedas kõrbi päitseidpidi, aga ema ja Mārīte ajasid lehmi, kes miskipärast äkki enam ei tahtnud metsast välja tulla.

Pead pöörates nägi Voldis Ruta valget rätikut ja tumedaid kissitõmbunud silmi.

«Temaga ei saa mitte kunagi tõsiselt rääkida,» vihastas poiss endamisi. «Paistab, et nüüdsama saab asja joonde, aga siis ta muudkui jälle küsib: kas sa võtad mu ära? Nagu peaks äravõtmisest rääkima . . .»

Pilk langes madalamale — Rutal olid tugevad päevitanud sääred.

«Olgu!» katsus Voldis mõtteid mujale juhtida. «Mina nagunii Paemäele ei jää. Ma lähen sõjaväkke, ja pärast merekooli või tehnikumi. Siis oleks tore küll aasta või kahe pärast puhkusele tulla.»

«Hullpea, vaata, kuhu sa sõidad!» kutsus Janka vanema venna tõelisusse tagasi. «Palju ei puudunud, et oleksid vankri uppi ajanud.»

Voldis keeras kõrvi ringi, hobune tammus paigal ja tiris koorma üle kraavi maanteele. Siin algas jälle avar maailm söötide, heinamaalappide ja majadega.

«Peab ootama, kuni kõik metsast välja tulevad.» Voldis pidas hobuse kinni, viskas kõrvile oheliku üle selja, silitas mära ettesirutatud koonu ja läks raskel sammul tagasi sinna, kust nad tulema hakkasid. Šustiņš oli seal Ķibildsi vankrile õla alla pannud, aga hobused ei tahtnud üle kraavi minna.

«Kuidas sa magasid?» Ruta võttis rätiku peast ja kohendas oma patse.

«Nägin sind unes, saatanahing,» torises Voldis.

«Aa! Ja mina arvasin, et sa ei jäänudki magama.»

«Miks?»

«Sellepärast, et isa ajas su minema. Temale armuasjad ei meeldi.»

«No oled sa aga tola,» ütles Voldis.

Ruta pahvatas naerma.

«Ma olen vähe koolis käinud. Aga lehmi lüpsta oskan ja lapsed kasvatan ka üles. Miks sa hüüad mind saatanahingeks?»

«Sellepärast, et oled mustaverd.»

«Ise oled mustaverd.» Ruta põrutas poolsaapaga vastu maad. «Janka meeldib mulle palju rohkem. Kui ta veel tantsima õpib . . .»

«No näed, siin ta nüüd on,» mõtles Voldis, keeras ringi ja läks tagasi. Koormad seisid siledal tolmusel maanteel üksteise järel reas.

«Kas kõik on kohal?» küsis Šustiņš veel kord.

«Kõik, ainult Ķibildienel on põrsas kadunud.»

«Küllap sakslased vehkisid sisse.»

«Või veel! Ise läks hulkuma.»

«Mis seal enam otsida, mis läinud, see läinud!» kostsid hääled läbisegi. Ka Ķibildiene jäi viimaks nõusse,

et ei maksa aega viita. Põrsas oli sihuke tõbine, nagunii poleks temast õiget elulooma saanud.

«Noh, siis jumala nimel!» Šustiņš viipas Voldisele ja vankrite rodu hakkas paigast liikuma. Esimesed olid juba Nukamäel, aga viimased alles venisid mööda laane äärt. Vidiena rahvas tuli koju tagasi.

Hea tunni aja pärast keeras kuskilt sõitjaterivi keskpaigast kolm vankrit Vīganti ja Ķibildi poole, veel natukese aja pärast hakkas paistma Paemäe saarepuiestee. Otse maantee äärde oli sööstnud särgiväel mees, kes seal midagi kummargil õiendas.

«Isa!» Mārīte viskas vitsa minema ja pistis jooksu. Tolmupilve mattunud, aeglaselt ja pidulikult nagu matustel või jüripäeval, liikusid vankrid mööda teed, aga nende ees jooksis väike tüdruk. Heledate juustega, kireva lillelise kleidiga.

Paipala Kārlis ei kuulnud Mārīte hüüdu, aga ta nägi tütarlast jooksmas, pani kirve pika sae kõrvale maha ja hakkas astuma maantee poole. Kogu voori läbis otsemaid teade, et Paemäe peremees on elus ja terve, et ta tuleb omadele vastu.

Kārlis tõstis Mārīte üles, tüdruk põimis käed isal ümber kaela ja rääkis midagi, aga Kārlis ei kuulanud teda, sest ta otsis silmadega ülejäänuid — Marijat, Voldist ja Jankat. Ta pani tüdruku jälle maha, astus vaikides vankri juurde ja andis naisele suud. Siis võttis ta Voldisel ohjad käest, keeras kõrvi saarepuiesteele, pidas kinni ja läks ise naabritele tere ütlema.

Ümberkukkunud saar lebas sealsamas maantee ligidal maas. Kārlis Paipala oli oksad maha laasinud ja katsunud saagida mõhnalist tüve, kuid saag oli tihkesse, sitkesse saarepuu süüsse kinni jäänud.

«Hakkame pihta!» Janka viskas pintsaku isa pintsaku kõrvale oksahunnikule. «Muidu nagunii sisse sõita ei saa.»

«Oota!» Voldis viivitas. Mustade patsidega tüdruk vaatas nagu kogemata sinnapoole ja näitas punast keeleotsa.

«Kevadel, kui ma käisin Järvelt jahusõela toomas, suudles ta mind eestoas.» Poisil tõusis veri pähe. «Tookord paistis, et tuleb ei tea mis kõik, aga pärast Ruta ainult aasis suvi läbi. Kust see Šustiņš küll sihukese tütre välja võttis?»

«Kurat temaga!» ütles Voldis valjusti, võttis saepidemest ja katsus tõmmata, aga saag ei nihkunud paigast, saar oli selle nagu pihtide vahele surunud.

«Siin me jändame temaga õhtuni.» Janka laskis esimesena käepidemest lahti. «Võib-olla sõidame ringi?»

Lõpuks sõidetigi ringi, ja saag jäi saja-aastase tüve sisse. Paipala Kārlis võttis pintsaku ja astus mäkke omadele järele.

«Lapsed on suureks kasvanud,» mõistis ta korraga. «Vähemasti Voldis, kes lõpetab keskkooli ja läheb arvatavasti laia maailma. Paipalatel on alati olnud nii, et üks poeg läheb kodunt ära ja teine peab järelikult kohale jääma. Jääb Janka, temal on kolm kooliaastat alles ees. Ja Mārītelgi tuleb tänavu koolitee jalge alla võtta. Võib-olla jääb temagi kauaks Paemäele. Jäägu, siin jätkub leiba kõigile ja ruumi ka. Nüüd võib jälle rahulikult elada, enam ei sõdita. Pärast niisugust sõda lähevad inimestel harilikult silmad lahti ja selge mõistus tuleb tagasi. Ainult ei või teada, missugune tuleb see uus kord ja mida ta maainimestelt nõuab. Kui sind rahule ei jäeta, kui sul ei lasta vana viisi töötada, siis võib talu hukka minna ja perekond laguneda, igaüks hakkab ise kanti kippuma. Ainult mina üksi jään ja võib-olla Marija ka.»

Marija. Alles täna märkas Kārlis Paipala, kui noor ja tugev naine veel oli. Kui ta tema huuli puutus, siis need paotusid, aga ei vastanud: maainimestel pole kombeks keset teed suud anda ja teiste ees oma armastust välja näidata.

Aga kas see oli armastus, kas ta võis kindel olla, et midagi ei muutu? Marija oli siiski alles neljakümnene, aga Kārlis oli temast kolmteist aastat vanem. Aeg möödub ja Marija õitseb ikka veel omas küpse naise ilus, kuna tema ise on juba vana mees, samasugune nagu Šustiņš praegu.

Vanker liikus mäkke, selle taga astusid koogutades lehmad, Mārīte ja Janka ergutasid neid vitsaga tagant, aga Kārlis nägi ainult naise laia selga ja veel päris tumedaid juukseid. Kui laseks neid läbi sõrmede nagu vanasti, siis ehk märkaks ka mõnda heledamat niiti, aga kes sihukest asja ette võtab? Paemäe peremehel pole ju mitte kunagi aega.

«Võib-olla pole ma siiski õigesti elanud.» Kārlis lisas sammu. «Oleksin pidanud Marijat rohkem säästma rasketes majapidamistöödes, oleks pidanud õrnem olema neil vähestel tundidel, kui mees ja naine jäävad kahekesi, aga meiesugused inimesed ju sellele ei mõtle. Eriti, kui su ümber möllab sõda ja sa pead kogu oma mõistusenatukest pingutama, et sellest terve nahaga pääseda ja oma peret, kodu ja majapidamist säilitada. Nüüd tuleb lõpuks rahu, inimesed ei tapa ega põleta enam, see on õnn, mida on korraga isegi raske mõista. Kõik muutub teiseks küll töös, küll inimlikes suhetes — pärast sõda algab ju alati uus elu.»

Vahepeal oli õues alanud suur virvarr. Voldis ajas vankri treppi, aga lehmad ja lambad tormasid otsemaid lauda poole. Lauda uks oli kinni, seal tekkis rüsin ja Marija ei saanud enam üksi hakkama, Kārlisel tuli appi minna. Ta lükkas tihkelt käiva riivi eest, astus ise kõrvale ning laskis niiskete koonude ja suurte tardunud silmadega loomakarjal umbsesse poolpimedasse lauta tormata.

Marija õiendas kettide kallal, Kārlis seisis uksepiida najal ja vaatas pealt. Ja kui naine hakkas laudast välja tulema, haaras Kārlis tal ootamatult ja täiesti arusaamatul põhjusel õlgade ümbert kinni, jäädes niimoodi seisma, ise temast kõvasti pool pead pikem. Marija võpatas, muutus häbelikuks, aga Kārlise käed hoidsid teda üha tugevamini ja rõhuvamalt.

«Ma lähen keedan kartuleid,» lausus naine lõpuks üsna tasa. Mees noogutas ja tema käed vallandusid sedamaid. Väljas paistis hommikune päike, pojad asusid mahalangenud puid eest ära koristama, aga Mārīte hõikus Kāravsit.

«Isa, kus ta küll olla võiks?»

«Miks ta seda just minult küsib?» Kārlis heitis pilgu mustsõstrapõõsaste poole. Auk oli osavasti kinni tallatud ja see polnud kellegi asi, mida peremees sinna matnud oli. Egas iga pisiasja jõua ära rääkida.

«Ju ta on kuhugi hulkuma läinud,» lausus ta.

«Uu, uu, uu!» Vīganti poolt kostis pikaleveninud huige. Järvel haukus ägedalt koer. Inimesed olid jälle kodus. Ainult teisel pool järve ei paistnud enam lopsakate vahtrate vahelt valget kirikutorni ja vahtrad ise olid kolletama löönud. Nii võivad inimesedki ühe ööga halliks minna, kui läbielatu käib neil üle jõu.

5

Õhtu laskus tasa ja pehmelt nagu suur hall lind. Hämarus tihenes kõigepealt puude all, siis levis see kõrgemale ja laiemale. Suurtükimürin lõunas ja lääneserval meenutas kauget, eemalduvat äikest.

«Ei tea, kas Punaarmee on juba Riias?» tähendas Janka vankri kõrval käies, millega Voldis katkiraiutud saarepakke koju vedas.

«Mis sa veel ei mõtle!» Voldis hüppas maha ja heitis ohjad mustale märale üle läikiva selja. «Kas sina läheksid kahe päevaga Riiga?»

«Noh, mina . . .»

«Sakslane paneb vastu nii mis kole.»

«Kas sa arvad, et nad võivad veel tagasi tulla?»

«Kalkun arvab. Sakslane tagasi ei tule, aga mida oleme meie teinud selleks, et teda puruks peksta? Ma läheksin läti diviisi, kui võetaks. Aiviekste all oli olnud lahing.»

«Sina?» Jankal jäi imestusest suu lahti. «Tead, see oleks maru! Ega mind küll vist ei võeta . . .»

«Nendel lastepataljone ei ole,» muigas Voldis. «Sina võid Paemäel tööd vehkida. Läti talupojad on alati tööd vehkinud, kui teised sõdivad. Nende isamaa ulatab laudast koplinurgani.»

«Ja sinu oma mitte?»

«Minu oma ka.» Vanem vend haaras palgiotsast kinni. «Tule, talupoeg, aita!»

Vanker vajus küljeli, ja saarepakk langes saepukile.

«Kas saeme tükkideks ka?» Janka nägi isa toast tulevat.

Paipala Kārlis astus ligi ja lükkas noorema poja kõrvale.

«Oled sa kunagi näinud, et saari halgudeks saetakse?» Hääl kõlas sootu kurjalt. «Veeretame sisse, pärast viime saekaatrisse. Kui saar on hukas, siis tehakse temast tarbepuud.»

«Kuulsid?» müksas Voldis Jankat. «Siit saab sulle riiul või laud, võid panna oma voodipeatsi otsa.»

«Parem saagu paat.»

«Rakenda mära eest lahti!» käskis isa. «Õhtusöök saab varsti valmis, vaja magama heita, et homme saaks hakata vilja kokku panema.»

«Seal on juba suurtükid oma töö teinud,» tähendas Voldis. «Ma ennist vaatasin.»

«Hernepõllul,» vastas isa. «Nisul pole häda midagi. Vii Maiga talli.»

Harilik hilissuvine õhtu taluõues. Paljasjalgne ja üleskääritud pükstega poiss astub ees, aga tema järel tuleb oheliku otsas pead koogutades hobune. Teine hobune, kes ei olnud tööl, vaid on ädalal kõies, ajab mokad õieli ja hirnatab tasa. Kivi kopsatab tara ääres ja nüüd on ädalal kaks hobust, näksides kastest märga heina.

Toa poolt kandub toidulõhna ja uksest lööb vastu soe aurupilv. Pliidi all põleb tuli, korsten suitseb, nii nagu naabrite korstnadki, kellele samuti videvikutund ja inimeste hool on elu andnud.

Janka tuli tuppa ja läks hiilides oma sängi poole. Sinna ta siis istus ja kohendas hoolega midagi padja all, aga Märite kummardus tema kohale ja küsis:

«Mis asi see sul on, see kollane?»

«Mitte midagi.»

«Kust sa said? Anna mulle ka!»

«See pole tüdrukute mänguasi,» ütles vend. «See on tool, mõistad?»

«Tahad maja õhku lasta?» Isa astus tuppa ja tõstis padja üles. Selle all lebasid ilusad kollased kangikesed. Kümme tükki, võib-olla rohkem.

«Vii heinamaale ja mata maha, et ma sihukesi asju enam ei näeks. Meile aitab juba sõdadest niigi.»

Janka kogus oma leiud vastumeelselt kokku, polnud mõtet vastu punnida.

«Tool ju iseendast ei plahvata,» venitas ta nagu enese õigustuseks, aga isa ei kuulanud, vaid osutas uksele:

«Mine! Ja tee, et sa otsemaid tagasi tuled.»

«On sul nüüd hea?» heitis vend mööda minnes Märitele. Esimene õhtu kodus oli tema jaoks rikutud.

Egas iga päev tooli leita. Homme lõuna paiku peaks siinsamas maja ümber ringi vaatama, ehk satub veel millegi otsa. Ei või olla, et sakslased kõik kaasa võtsid, mõni padrun, püss või koguni automaat lebab kindlasti kuskil mahavisatuna aias või kraavi ääres. Sõda on ainult ükskord elus, kõige rohkem kaks korda, ja pärast seda tuleb ikka ringi vaadata, kas ei leia kuskil midagi kõlblikku.

Õhtust söödi Paemäel vaikides, igaühel olid omad mõtted. Märitele lubati, et hommepäev vaadatakse kuskilt mõni kutsikas, sest Kāravs oli ilmselt võõraste põgenikkudega kaasa kõmpinud ja kes teab, kas tulebki enam tagasi, aga ilma koerata nüüdsel ajal ei saa. Maailm pole veel rahunenud, sügisõhtud on pimedad ja väljas hulgub igat sorti inimesi. Mõni võib päris märkamatult õue hiilida.

Keegi koputas uksele. Algul oli kõigil tunne, et see neile ainult kuuldus, aga koputus kordus, seekord juba valjemini ja nõudlikumalt. Perenaine pühkis käed põlle sisse puhtaks.

«Oota!» peatas teda Kārlis ja läks ise ust avama. Tulija trampis esikus kõvasti jalgu.

«See on keegi siitsamast naabrite juurest,» mõtles Kārlis. «Lausa võõras inimene ei hakka teiste kodus jalgu trampima, nii teevad ainult tuttavad.»

Ukse taga seisis pikk kõhetu mees, üle läve astudes laskus ta kummargile, ehkki oleks võinud niigi sisse astuda. Just sellest kummardamisest tundis Kārlis kohe Antonsi ära. Vend oli muutunud, oli veel aeglasem ja kuivetunum, aga näolt ja liigutustelt meenutas ta paljus seda venda, kes oli jäänud meelde ammustest aastatest.

«Tervist!» Antons võttis nokatsmütsi peast ja riputas ukse taha varna. «Ei oodanud?»

«Ei.» Kārlis ei suutnud ikka veel toibuda. Korraks tekkis tunne, et nüüd peaks teineteist embama, võib-olla isegi suud andma, aga mingi hääl hoidis tagasi: te pole kunagi olnud eriti lähedased, te olete alati käinud kumbki oma teed ja ainult harva teineteisega kokku saanud, milleks siis teatrit teha, milleks teeselda? Ja endamisi oli ta vennale tänulik, et too ei võtnud tal õlgade ümbert kinni ega tormanud vastu, vaid lihtsalt ulatas käe. See käsi ütles Kārlisele, et

Antonsil jõudu jätkub, aga ta pole teinud rasket füüsilist tööd.

«Saimegi kokku.» Antons naeratas ja suu ümber süvenes vagu, mis oli sügav, aga niisama meeldiv ja kooskõlaline, nagu nägu tervikuna.

«Me ju ei teadnud, kas sa üldse veel elus oled,» ütles Kārlis.

«Nüüd ei ole paljusid enam elavate hulgas ja paljude kohta ei tea, kas neid veel on või ei ole,» sõnas Antons. Tema hääl kõlas mahedalt ja natuke kähedalt. «Aga minul vedas, näed. Kas need on sinu omad?»

«Jah, tule istu!»

Naine ja lapsed polnud veel kunagi Antonsit näinud, aga kõik, väljaarvatud ehk Mārīte, teadsid, et niisugune Antons elab kuskil või vähemalt on elanud. Ja see Antons oli igaühe kujutluses isemoodi. Marija arvas, et ta on inimene, kes läks isaga riidu ja lahkus kodunt, kuna ei tahtnud teha talutööd. Voldise jaoks oli ta revolutsionäär, kahjuks mitte kõige silmapaistvamaid, aga ta oli ikkagi vangis istunud, võib-olla koguni üksikkambris, kus on kõige raskem, pärast võitles ta kindlasti sakslastega ja sai hulga ordeneid. Janka kujutles isa venda peaaegu legendaarse röövlipealikuna, kes võtab rikastelt raha ära ja jagab vaestele. Nüüd istus see Antons pikal pingil Voldise ja Janka vahel, ja nad nägid, et ta on samasugune inimene nagu kõik teised, ilma mingite silmatorkavate erinevuste või iseärasusteta. Hallikad sakris juuksed olid otsmikul kaugele nihkunud, aga valguselaigud Antons Paipala meeldival näol rõhutasid veelgi tugevaid jooni, mis muutsid näo karmimaks.

«Petrool.» Antons puudutas nagu imeks pannes sõrmega lampi. «Nüüd näeb ju sihukest asja haruharva.»

«Meil ehk liiter on veel alles.» Kārlis istus oma kohale.

«Poolteist!» ei läbenud Janka.

«Õige.» Antons vaatas vennapojale tõsiselt otsa. «Liiter või poolteist, see pole sugugi üks ja seesama.»

«Sa pole kindlasti veel õhtust söönud?» küsis Kārlis.

«Veel ei ole,» vastas Antons, võttis Marija ulatatud taldriku ja tõstis puulusikaga endale kausist kartuleid. Kārlisel on tubli naine, seda on esimesest pilgust

näha. Peale selle on tal terased pojad ja see naljakas heledate patsikestega tüdrukuke. Kaks nooremat on nähtavasti isasse läinud — samasugused laiavõitu näod ja sinised silmad, aga vanem on tõmmu, natuke mustlase moega. Õun, mis on langenud üsna emapuu ligidale.

Antons teadis, et maamehel pole kombeks elada ilma naise ja lasteta, seda ei saagi teha, sest majapidamises on hulga suuri ja väikesi töid, mis ootavad tegijat, aga kui vend oli osanud nii hästi ja nii õigesti seada oma perekonnaelu ja kui ta praegu istus lauas oma perega koos, siis peab arvama, et kõik on korras, et vend polnud himustanud võimu ega võõrast vara, vaid oli enam-vähem ausalt veetnud okupatsiooniaja ja pole põhjust temast eemale hoida.

Esialgu keegi midagi ei rääkinud. Antons sõi mõnuga ja ammu unustatud kodusustundega. Pärast kõndi sügiseselt jahedal õhtul tundus toas palav, ta nööpis pintsaku lahti ja vend ütles sedamaid:

«Anna siia, ma riputan varna.»

Antons ulatas pintsaku, aga revolver jäi püksitaskusse ja ta tundis seda puusal.

Punaarmeelase särgis muutus Antons kohe pererahvale võõramaks; ta oli tulnud majja nagu hingus teisest maailmast, mis õhutas küll uudishimu, aga ühtlasi ajas hirmujudinad peale. Ta erines maainimestest nii välimuselt kui ka selle poolest, et ta süües veidralt ning mõistetamatult muheles.

«Ma kallan veel hapupiima.» Marija kallutas kruusi ja Antons ei ütelnud ära.

«Aitäh!» Antons vaatas vennanaisele otsa, leides peaaegu häbematu kadedusega, et too on õige nägus ja küllap Kārlise jaoks liigagi hea, võib-olla ka liiga noor. Kārlis ise paistis kühmus, kohmakas ja väsinud, võib-olla veel erutatud venna ootamatust ilmumisest.

«Mārītel on aeg magama minna.» Kārlis pani tähele, et tüdruk võitleb unega. «Ja Jankal samuti.»

«Pole midagi, ma ei taha veel sugugi magada,» vastas poiss kähku. «Ma istun veel natuke.»

Mārīte tõusis, kavatsedes emaga kaasa minna, läks siis aga äkitselt võõra, tõsise onu juurde ja küsis:

«Ütelge, palun, ega te ei tea mõnda kutsikat?»

«Ei tea,» tunnistas Antons.

«Ja mina arvasin . . .»

«Kas sul on vaja kutsikat?» Onu läks veelgi tõsisemaks.

«Oleks vaja küll, Kāravs läks ära.»

«Ah nii!» sai Antons aru. «Oleks kohe öelnud. Ma muretsen sulle kutsika, kuidas siis ilma koerata saab.»

«Ausõna?»

«Ausõna!» lubas onu.

Siis läksid ema ja Mārīte ära, mehed jäid laua äärde istuma.

«Nüüd nad ootavad, et ma hakkaksin rääkima,» taipas Antons, aga temal polnud selleks himu. Niisama oli hea. Teda ümbritses soojalt kodune hubasus, surudes kontidesse meeldivat roidumust. See oli ikkagi isamaja, ja ükski kadunud poeg pole kunagi ega kuskil pöördunud tagasi ilma erutuse ja mälestusteta. Seinal närbus jaanipärg, aknal õitsesid pelargooniumid, aga avatud köögiuksest paistis pliidi alt tulekuma.

«Kas sa jääd nüüd siia?» ei suutnud Kārlis kauem vait olla.

«Jään,» vastas vend ja purskas naerma. Kārlis ilmselt kartis, et tulija on otsustanud jääda päriselt Paemäele, võtta endale naine ja osa majapidamisest. Kārlise seisukohalt oleks see katastroof. «Ainult homseni,» selgitas Antons. «Sul laudapealsel ikka heinu on?»

«Ja homme?»

«Homme lähen jälle minema.»

«Linna?»

Antons vaatas vennale otsa, aga maamehe näost ei loe keegi kunagi välja, mis vastust ta sinult ootab. Mõnikord paistab näost paljalt ükskõiksust, aga tegelikult on selle varjus midagi hoopis muud.

«Ei maksa teda kauem piinata,» otsustas Antons ja jutustas, et ta on tulnud Vidienasse partorgiks ja kavatseb esialgu elada endises vallamajas, teisel korrusel, seal, kus varem oli asunud sekretäri abi.

«Preili Verners,» ütles Janka, aga Voldis andis talle müksu:

«Nagu totakas! Mis preilisid nüüd enam on.»

Antons pilgutas Jankale kavalalt silma.

«Ära ütle midagi, preilid jäävad ikka preilideks, alati ja igal ajal.»

«Jah,» oli Janka nõus. «Nii see vist on.»

Kārlise noorem poeg hakkas Antonsile üha rohkem meeldima: poiss ei suutnud rahulikult paigal püsida, niheles pingil edasi-tagasi ja ihkas ilmselt teada, mida täna õhtul veel räägitakse.

«Kui kunagi leiab vabama silmapilgu, peab temaga sõprust tegema, siit võib tulla hea tarbepuu.»

Teine, vanem, tundus endassesulgunud, aga võibolla oli see lihtsalt ujedus, sest tõmmu hakkas juba neisse aastatesse jõudma, millal habe kasvab, ja selles vanuses noorukid palju ei lobise.

«Kas sa rohkem ei söögi?» küsis Kārlis, nähes, et vend pühib käsi taskurätikusse.

«Tänan, ei!» vastas Antons, siis tuli talle midagi meelde ja ta küsis: «Kas sa napsu ei paku ka? Kokkusaamise puhul . . .»

Kārlis kehitas nõutult õlgu.

«Mul kodus ei ole,» ütles ta viivitades. «Aga kui sa just tahad . . .»

«Ma jooksen toon!» pakkus Janka.

«Kust?» imestas Antons.

«Šustiņši juurest.»

«Kas Šustiņšil on siis pood?»

«Ei, aga ta ajab puskarit.»

«Šustiņš?»

«Meil on seal nagu rändkõrts,» noogutas Kārlis. «Minge Voldisega kahekesi!»

Vanem poeg hüppas otsemaid püsti ja tõmbas reipalt vöö koomale, Janka tõi vahepeal oma mütsi.

«Ei, pole vaja,» katkestas neid Antons. «Ei maksa Šustiņšite juurde minna. Ja üldse, öisel ajal . . .»

«Paljukest sinna maad on!» heitis Janka käega. «Kilomeetritki ei saa. Poole tunni pärast oleme tagasi.»

«Öösel mitte,» ütles Antons kindlalt. «Pole tarvis, ma niisama muidu ütlesin, tegelikult pole midagi vaja. Ajad on rahutud, ja öö on öö.»

«Nii nagu päev, nii ka öö,» segas Kārlis jutusse ja ütles Jankale: «Pane müts ära, pole vaja minna! Onu teab paremini, mida võib, mida ei või.»

«Onu, see olen mina,» taipas Antons, aga see sõna tundus talle ikkagi veider, peaaegu nagu põrandaalune hüüdnimi. Janka pani rahulolematult mütsi ära. See

käik pimedas rahutul ajal olnuks talle tegelikult üpris meeltmööda.

«Kas te sõjas ka olite?» küsis Voldis, lõuga käele toetades; ta ei teadnud veel õieti, kas isa venda peab hüüdma onuks või kuidagi teisiti. Esialgu tundus mõistlikum piirduda sellesama «teiega», millega pöördutakse iga vähetuttava inimese poole.

«Ei, sõjas ma ei olnud.» Antons tundis tahtmist suitsu teha. Ta otsis taskust välja äramuditud «Belomori» paki, võttis sealt ühe suitsu ja märkas, et teine jäi veel üle.

«Sina ei suitseta?» pöördus ta venna poole.

«Ei,» raputas Kārlis pead. «Meil keegi ei suitseta.»

«Jah,» Antons koputas suitsuotsaga vastu lauaserva ja pistis paberossi rinnataskusse.

«Tõmba aga!» taipas Kārlis. «See polnud nii mõeldud.»

«Pole viga,» ütles Antons. «Tõtt-öelda ma ei tohikski suitsetada, aga mis sa teed. Ma lähen pärast õue.»

«Tõmba!» Kārlis läks kapi juurde ja tuli alustassiga tagasi.

«Tõmba, kui sulle öeldakse! Sakslane tuli sisse, ei küsinud luba ega midagi, ajas kõik kohad toas suitsu täis nagu rehe, aga oma vend ei tohi tõmmata!»

«Kas sakslased käisid meil toas?» küsis Janka.

«Tulid ja läksid. Sõda on lõppenud.»

Antons pani suitsu põlema, tõmbas paar mahvi ja kuulas teiste juttu pealt. Miski venna hääles ärritas teda, oli tahtmine vastu vaielda.

«Sa ütled — sõda on lõppenud, aga kuidas saab lõppenud olla, kui Riias on veel sakslased, kui Berliin on alles vallutamata?»

«Meie majast on sõda möödas, järelikult on lõppenud.» Kārlis rääkis tasa, iga sõna kaaludes. «Meie oleme maainimesed, ja suvivili ei oota, kuni Berliin vallutatakse. Talvel on kõigil süüa vaja.»

«On vaja küll,» nõustus Antons. «Eriti rindel. Aga sõda lõpeb alles siis, kui viimane Hitleri soldat viskab automaadi põõsasse. Teised sõdivad, aga sina tahad elada rahus.»

«Mina tahan tööd teha.»

«Kas need, kes rünnakule lähevad, ei taha tööd

teha? Või need, keda nädal aega tagasi Vietalvas Aiviekste all maha maeti?»

Antons ei tahtnud häält tõsta, aga siiski laskis ta ennast kaasa kiskuda, rääkis valjusti nagu miitingul, taibates isegi, et nii ei maksaks, et see on rumal.

«Antons on närviline, tal pole olnud vist kerge,» mõtles Kārlis.

«See on kohutav sõda, ja see sõda nõuab veel palju ohvreid!» Antons sirutas, nagu tahaks tõusta. Suits ja valjuhäälne jutt panid teda köhima, köha tuli sügavalt rinnust, nii et hing pidi kinni jääma.

«Noh, näed nüüd,» vangutas Kārlis pead, «seal see nüüd on! Voldis, too onule vett!»

Vesi oli jahe.

«Pole viga.» Antons naeratas ebameeldivast köhast võitu saades. «Eks igaühel ole oma häda. Sellesama pärast ei võetudki mind armeesse, aga teiega sõdida jõuan küll veel. Te ei usu?»

Kārlis vaikis.

«Ei tea, kas nüüd tuleb mobilisatsioon?» küsis Voldis.

«Mitte ei tea.» Antons jõi veel paar sõõmu. «Eks siis kindlasti mobiliseeritakse, kui läheb vaja.»

«Ja vabatahtlikult võetakse ka?»

«Kui vana sa oled?»

«Saan kaheksateist.»

«Noorevõitu alles. Aga üldiselt mina seda ei tea, see pole minu asi.»

«Kipud sõtta?» muigas Kārlis. «Naeru ajab peale!»

«Selles pole midagi naljakat.» Voldis solvus nagu täiskasvanu ja läks laua juurest minema.

«Sõdurileival on jäme koorik, poeg,» ütles isa nagu lepitust otsides. «Olen ise maitsnud.»

«Ja nüüd maitsevad seda miljonid inimesed,» ütles Voldis. «Mille poolest mina neist parem olen?»

Antons kuulas, ja miski selles sõneluses tundus talle lõpmata tuttav. Tema oli ju oma isaga niisamuti tülitsenud, kui ta linna kippus, ta oli samuti püüdnud isa ümber veenda tookord, viimati, kui isa juba päris põdurana haigevoodis kiratses, Antonsi kohta aga vallas räägiti, et noor Paipala olevat kommunistidega kampa löönud.

«Sul ei saa kerge olema, vennas,» kargas Antonsile

mõte pähe, aga ta ei tundnud haletsust. Antons seisis kogu südamega Voldise poolel. Kindlasti vaevles poiss maaelu ühetoonilisuses ning piiratuses ja otsis sellest väljapääsu, ihkas sangaritegusid, kaunist elu täis ohte. Tõenäoliselt sõda kaheksateistkümneaastasi enam ei ähvardanud, nii kaua Hitler vastu ei pea, aga see rahutus ja tahtmine olla otse sündmuste keskel tõendasid, et Voldisest on kujunemas tõeline inimene. Saagu vaid oma jalgadele.

«Sõdimisest ära mõlguta!» Kārlis laksas peopesaga vastu lauda.

«Janka, lähme magama!» Vanem vend sikutas nooremat käisest.

«Ta tahab vältida tüli,» taipas Antons. «Aga kui ei taha tülitseda, siis pole rumal.»

«Magage toas,» tähendas isa. «Ööd on külmad.»

«Ema viis voodiriided lauda peale.» Poisid vahetasid pilke ning väljusid. Ilmselt oli neil omavahel veel üht kui teist arutada.

«Ei kuula,» noogutas Kārlis vennale, siis ütles nagu lepitavalt: «Aga kas meiegi olime teistsugused?»

«Sina olid võrdlemisi kuulekas.»

«Kõik ei saa maailmarevolutsiooni teha.»

«Ei saa, sellepärast lähme natukeseks õue. Ma ei taha tuba täis suitsetada, nagu sinu sakslane.»

Õues oli pime, pilved varjasid tähti ja kuud.

«Ehk hakkab viimaks sadama.» Kārlis uuris taevast. Tulekahjukuma ei paistnud kuskilt, suurtükke polnud kuulda.

«Niisugusel ööl võiks arvata, et mingit sõda ei ole ega ole olnudki, et kõik on nagu vanasti.» Antons võttis trepiastmel istet. «Ja ometi on elu muutunud: see, mis oli, ei tule enam tagasi, niisama nagu meie ei muutu enam nooreks, vaid hakkame kokku kuivama nagu sinu saared.»

«Räägi, kuidas sul vahepeal käsi on käinud,» õhutas Kārlis.

Antons ei vastanud kohe, ta hingas sisse sünnimaa karget õhku, tundes iga rakuga, et ta on kodus, et ta on katkematute sidemetega seotud selle trepiga, selle katusega seal kusagil pimedas, selle tasa krigiseva kaevuvinna ja valjuhäälsete öiste rohutirtsudega, inimeste sooja hingeõhu ja üksteisele järgnevate sugupõlvedega, kõigega, aga samal ajal on ta vaba, ta pole surutud taraga ümbritsetud ühe õue piiridesse, pole suletud ühele laudapealsele, kust võib alla ronida üksnes poolpehkinud redelit mööda. Kõikjal tema ümber tuikas elu, vahel nähtamatu, aga ikkagi suur, lähedane, nõudlik.

«Kuidas mul käsi on käinud?» katsus Antons meelde tuletada. «See on pikem jutt, aga võib teha kokkuvõtlikult. Oli parteitöö, siis vangla. Neljakümnendal aastal tahtsin vaatama tulla, kuidas te elate, aga ei jõudnud. Siis algas sõda. Armeesse ei võetud, õppisin. Siia tulla ei tahtnud, aga partei saatis. See oleks peaaegu kõik.»

«Oled sa abielus?»

«Vististi mitte,» kehitas Antons ebalevalt õlgu. «Sõja ajal asusin ühe naisega kokku elama, tookord oli sihuke mood, ja aitas, et sellest teadis ainult kaks inimest. Tema minuga kaasa ei tulnud, iseloomud ei sobivat. Nii et olen jälle vallaline. See paneb sind imestama?»

«Ei pane. Ma ainult tõepoolest ei tea, kas niisuguse moraaliga saab ehitada uut maailma.»

«Mina ka ei tea, aga kas teie toimite teistmoodi? Tookord oli sul Riias naine, sa armastasid teda, aga ikkagi abiellusid teisega, sest Paemäele oli tarvis perenaist. Kas see moraal on õilsam kui meie oma?»

«Meil on lapsed,» ütles Kārlis.

«Kassil on ka pojad. Kas sa arvad, et kõik, kellel on lapsed, teineteist armastavad?»

«See on demagoogia. Pole aparaati, millega armastust mõõta. Olen püüdnud olla hea mees ja isa. Võid uskuda.»

Antons noogutas.

«Usun. Sa oled alati olnud püüdlik, mõistlik, peaaegu et eeskujulik. Käigu su käsi ka edaspidi hästi. Pojad hakkavad karvu turri ajama, ja jumala eest, neil on omajagu õigust. Vaata, et sa lõppeks üksi ei jää. Üksindus on raske koorem, vennas.»

«Mind heidutab rohkem miski muu. Mis saab edasi, kuidas meie elu läheb? Sina oled näinud sealset elu, sina tead, kuhu need sündmused võivad viia. Ütle, kas meil jääb kõik vana viisi. Kas me jääme oma koju?»

«Kuidas siis muidu?»

«Sakslased hirmutasid, et venelased hakkavat kolhoose asutama. Kas see on tõsi?»

«Ma ei tea,» vastas Antons. «Aga üleüldse — mis on sinul sest kolhoosist karta. Sina ei ole ju suurtalupidaja, rabad niisamagi hullupööra.»

«Ma vähemalt tean, mille nimel ma raban, aga edaspidi . . .»

«Väevõimuga kedagi kolhoosi ei aeta.» Antons kõrgendas jälle tahtmatult häält. «Kui elu nõuab, asutatakse ka kolhoosid, aga kui vajadust ei teki, siis ei hakka keegi ilmaaegu rabelema. See on dialektika.»

«Inimesed nimetavad tihti omaenda tahtmisi elu nõudeks. Minu süda sellest kergemaks ei lähe, sõnadesse võib panna erinevat sisu.»

«Nüüd vajusid sa küll oma teooriaga rappa,» naeris Antons. «Inimesed võivad eksida, vennas, aga pealiin on eksimatu.»

«Väga võimalik. Ainult et see, mis ühele sobib, võib teisele mitte sobida.»

«Kas sa arvad, et sinu jaoks luuakse eri teooria ja mõeldakse välja teistsuguseid seadusi? Kardan, et mitte.»

«Minagi kardan seda,» lausus Kārlis. «Läti talupojal on omad iseärasused, ja teie pole alati suutnud neisse süveneda.»

Antonsi nägu tõmbles. Laia selja ja käte närvilikest liigutustest järeldas Kārlis, et kõnelus oli venda puudutanud.

«Jäta see «meie» ja «teie»!» Antons püüdis ennast vaos hoida. «Ja üldse — sina pole mingi tüüpiline läti talupoeg, sina oled endine kooliõpetaja, haritlane, kellest juhuslikult sai maamees. Nüüd sa piinled ja filosofeerid kokku teab mida. Nõukogude võim ei tulnud tagasi selleks, et talupoegadele liiga teha, vaid selleks, et neid aidata. Sa oled ise raamatuid lugenud, tead küll, et suurmajapidamine on kasulikum.»

«Niisiis ikkagi kolhoosid?»

«Vaat selle üle mina ei otsusta. Seda teevad teised.»

«Kes siis? Stalin?»

«Jäta Stalin rahule, tema juhatab vägesid ja tegeleb diplomaatiaga, seda meie pead ei jaga. Leidsid, mille pärast ennast ärritada — kolhooside pärast.»

«Eks igaüks ärrita ennast selle pärast, mis tal kõige rohkem valutab,» ütles Kārlis. «Miks sa vihastad?»

«Ma ei vihasta.»

Kõnelus siirdus jälle rahulikumatele radadele, kas tasub vennastel pärast nii kauast lahusolekut pikka tüli pidada.

«Aga ütle, Antons,» alustas Kārlis veidi aja pärast uuesti. «Sina oled kolhoosides käinud. Kuidas seal inimesed elavad?»

«Mitut moodi. Praegu on sõjaaeg.»

«Seda küll, aga üldse?»

«Mis sa pärid . . .»

«Ega see vist mingi kullaauk ei ole.»

«Ja sinul siin Paemäel on kullaauk? Ja Ķibildil, võib-olla Järvel? On vaja ettepoole vaadata.»

«Eks me siis vaata,» ütles Kārlis raske südamega. «Aitäh siis, nõnda-ütelda, sellesamase eest.»

«Mille eest?» ei taibanud Antons.

«Kolhoosi eest.»

«Võta heaks!» Ta sirutas oma laia selga ja nõjatus vastu trepiposti. «Ma ei saa ainult aru, kuidas sa küll ei mõista, et see pole peamine, mille pärast maksaks praegu pead murda. Vallas tuleb kehtestada nõukogude võim, pealegi tõeline, mitte ainult paberil. Rinne ja linnad vajavad leiba, ümberringi käib üks igavene madin. Mine või hulluks, aga mida ma üksipäini jõuan? Kas sina ei ole ennast saksa ajal millegagi määrinud?»

«Ei,» raputas Kārlis pead.

«Heakene küll, aga täitevkomitee esimeheks sind ikkagi ei saa panna, kuna me oleme vennad. Üldiselt sellel tähtsust ei ole, aga seekord siiski on. Šustiņš pidavat puskarit ajama. See on patutegu, selle eest võib vangi panna, aga kuradile — ilma selle neetud viinata ka läbi ei saa. Ega ta sakslastega ei sekeldanud?»

«Šustiņš? Ta pole sakslast õieti näinudki,» ütles Kārlis ja mõtles samas: nüüd on niisugune aeg, et parem mitte rääkida. Ajasime niisama seda puskarijuttu ega tulnud mõttelegi, et inimesel võib sellest ebameeldivusi tulla. Hea seegi, et tegu on Antonsiga, tema ei hakka norima.

«Nii et puhas poiss?» kordas vend küsimust. «Näed sa, tema on tänasest päevast esimees.»

«Ei või olla!» ei tahtnud Kārlis uskuda. «Šustiņš ei sega ennast üldse kuhugi, ta ei saa õieti sõnagi suust.»

«Võib-olla,» oli Antons päri. «Aga näed sa, inimesed muutuvad. Kündis, külvas, ei pistnud ninagi kodunt välja, naabritega ei sekeldanud, aga täna tuleb ja ütleb: «Olgu, hakkan esimeheks!» Kas sa arvad, et tal oli kerge murda oma talupojaloomust?»

Kārlis kuulas öö hääli. Kuskil järve ääres ulus koer. Suurte harvade piiskadena hakkas sadama vihma.

«Mina arvan, et Šustiņš ei mõelnud midagi ega murdnud endas midagi.» Kārlis tõusis ja aitas ka Antonsil ennast püsti ajada.

«Miks ta siis võttis selle enda peale?» küsis vend.

«Võib-olla oli see temale kasulik.»

Vihm sai hoogu juurde, nagu oleksid avanenud kauasuletud lüüsid, ja vesi voolas sorinal, pestes maha kogu tolmu ja mustuse.

«Homme niita ei saa,» pomises Kārlis ust avades ja vennaga koos tuppa astudes.

6

Peaaegu koiduni sadas vihma, siis tõusis tuul, mis pilved laiali ajas. Antons lahkus Paemäelt varakult, ta kõndis vallamaja poole ja umbes poolel teel leidis Šustiņši. Vana mees lamas, suu vastu maad, käed laiali, aga valget pead uhtis veeoja. Vihmavesi oli siinkohal põrganud tõkkele, jagunedes kaheks nireks, mis voolasid ümber kukkunu keha.

«Esimees, hei, esimees!» hüüdis Antons, kummardus ja raputas lamajat õlast. Šustiņš ei liigatanud. Partorg hüüdis teda veel kord nimepidi, aga ei lootnud enam, et see midagi aitaks, kuna asi oli selge: nii ei lama inimene, vaid sedasi võib lebada ainult laip.

Teadmata, mida teha, viskus Antons põlvili ja pööras Šustiņši selili. Näole oli kleepunud niisket kruusa, pärani silmad vaatasid klaasistunud pilgul, paokil suust immitses heledat vahust verd.

Antons vahtis abitult ringi, aga kuna läheduses polnud kedagi näha, võttis ta Šustiņši sülle ja kandis

Järve poole. Vana oli jõudnud juba kangestuda, aga tundus veidralt kerge, ta oli nagu kehatu. Veidi hiljem taipas Antons, et haav on seljas, seal oli tunda kleepuvat verd.

«Võib-olla oli see talle kasulik,» toksis keegi meelekohtades nagu tõmbi kiviga, ja iseendast kerkis koletu viha venna, selle kiretu poolharitlasest talupoja vastu.

Õues kohtas Antons läikivate mustade patsidega noort naist. Naine märkas tulijat, pani käe suule, seisis viivu tummalt, siis karjatas, ja veidi hiljem karjus Järvel juba kolm naist ja kuskil majas nuttis laps.

Antons kandis Šustiņši aita ja asetas laudpõrandale maha, siis sirutas selga ja kuivatas taskurätikuga higi. Tal oli õhust puudus. Naised nutsid ikka veel ja murdsid käsi, aga Antonsil oli säärane tunne, nagu toimuks kõik väljaspool tema tundmuste piire. Tema ei tajunud esialgu ei muret ega erutust, samuti polnud ta võimeline kedagi rahustama. Öelnud naistele, et surnut ei tohi puutuda, sest tõenäoliselt hakatakse asja uurima, läks ta jälle maanteele, ja kedagi kohtamata jõudis peagi vallamajja. Seal oli kohal apteekriemanda mees Stabulnieks, kes oli võtnud enda peale käskjala kohused, aga too ei teadnud veel midagi.

Imekombel oli telefoniliin juba korras. Antons Paipalal õnnestus saada ühendust maakonnalinnaga ja sekretäri kabinetiga. Sekretäri ennast polnud kohal, aga miilitsas vastas nooreohtu, veidi ennasttäis hääl. Antons teatas mõrvast, hääl vastas, et nemad ei saa midagi teha, aga kui Antons seletas, et mõrvatu oli olnud samahästi kui täitevkomitee esimees, lubati miilitsast kohale sõita. Antons riputas telefonitoru hargile ja tema pilk kohtus Stabulnieksi silmadega: käskjalg oli kõike kuulnud.

Antons istus pingile, käed põlvede vahel rippu, aga Stabulnieks küsis kohmetult paigal tammudes:

«Kas te viisite ta koju, seltsimees partorg? Seda poleks maksnud teha. Poleks tohtinud puutuda, mitte poleks tohtinud, oleks pidanud jätma sinnasamasse, las miilitsad tulevad kohale ja uurivad. Nüüd on kõik jäljed kadunud.»

See oli ehk tõsi küll, aga nagunii oli vihm jäljed ära uhtunud, laipa ei tohtinud jätta keset teed, ja Antonsil polnud erilist usku mingisse uurimisse. Ajad

olid liiga keerulised, see oli alles algus, ei jätkunud töötajaid, ja need vähesed, kellele oli usaldatud igasuguseid ameteid, ei tundnud veel kuigi hästi oma kohustusi ega võimeid.

Maakonnalinnast saabus «Dodge» tunni-poolteise pärast, niisiis olid miilitsamehed õige kärmed. Autojuhi kõrval istus nahkpalitus noormees, toosama, kellega Paipala oli rääkinud telefoniteel. Tagaistmel losutasid automaatur ja arst ohvitseri pagunitega.

«Spandegs!» Nahkpalitus mees viskas käe mütsi äärde. «Ronige sisse, ja sõidame!»

Järvele sõideti sisse tuututades, et majaelanikud kuuleksid ja poleks vaja otsimisega asjata aega viita. Spandegs astus esimesena aita, ta heitis pilgu kõhetule nõdrale inimkehale, mis oli kirju tekiga kaetud, nagu võiks surnu veel külmetada, tõmbas teki ära ja viipas ohvitserile. «Palun!»

Arst kummardus ja hakkas riideid lahti nööpima. Šustiņši naine, kuivetanud, salkus ja halli peaga, hakkas jälle valjusti nutma, kuna tütred seisid läve taga, jälgides toimuvat mingi õudusega. Nahkmantlis mees krimpsutas nägu, ütles naisele, et ärgu karjugu, pöördus siis järsult ja pilklikult partorgi poole:

«Leidsite ka esimehe!»

Arst oli vahepeal jõudnud seljahaavani: abaluude vahel paistis tume korbatanud veertega auk, mis oli ilmselt löödud suure pussiga või koguni täägiga. Surm oli järgnenud silmapilkselt, õnnetu oli langenud hääletult.

«Nojah!» Arst pesi kaua õues käsi ja Šustiņši noorem tütar, mustapatsiline kaunitar, valas talle pangest vett.

Uurija vaatas veel korra tapetut, ütles, et teda võib korda seada ja maha matta, astus õue keskele, andis autojuhile vilega märku ja pöördus veel kord Paipala poole:

«Viige meid sinna, kust te ta leidsite!»

Sündmuskohal ei võinud parimal tahtmiselgi näha muud, kui Paipala tehtud jälgi. Noor uurija kehitas õlgu ja käskis sõita vallamajja. Ta astus tagatuppa, võttis istet ja palus, et neid jäetaks partorgiga kahekesi. Uurija oli kaua vait ja trummeldas sõrmeotstega vastu lauaserva.

«Algus oli tore küll, pole midagi öelda.» Viimaks tõstis ta pea ja vaatas Antonsile silmi pilutades otsa.

«Kuidas seda mõista?»

«Nii. Üks korjus teil juba on.»

«Loodetavasti ei taha te tõendada, et mina olen mõrtsukas?» küsis Antons süngelt.

Uurija pahvatas naerma, aga ilma lõbususeta.

«Ta täidab oma ametikohustusi.» Antons püüdis end rahule sundida. «Ta ei tohi pimedast peast kedagi uskuda, ta peab kahtlustama kõiki.»

«Teil on selles asjas kindlasti tekkinud omad mõtted, seltsimees Spandegs?» küsis Antons.

«Arvasite ära! Ma ei tea ainult, kuidas neid mõtteid paremini väljendada. Nagu näha, on tegemist mõrvaga, selles pole kahtlust, nagu on selge ka see, et mõrtsukat ei õnnestu leida. Öö, vihm, teie kaunis läbimõtlemata vahelesegamine, asutuste ülekoormatus ja ajapuudus, saate isegi aru. Kõik on selge, ja mitte midagi ei ole selge, nõus?»

Antons kehitas õlgu.

«Ma oletan, et te hakkate aru saama. Sündmust me olematuks teha ei saa, surnule me elu tagasi ei anna. Meil on praegu teistsugune ülesanne: täpsustada, kes siis õieti tapeti — kas Järve talu peremees Pēteris Šustiņš või Vidiena valla täitevkomitee esimees seltsimees Šustiņš.»

«Mis seal vahet on?»

«Vahe on tohutu. Harilikke mõrvu on alati esinenud ja neid tuleb ka edaspidi ette. Kättemaks, romantilised põhjused, armukadedus, omandihimu ja nii edasi. Kui antud juhul tapeti peremees Pēteris Šustiņš, siis on põhjuseks üks eelpoolnimetatud ajendeid, ja me võtame selle teatavaks. Olgu muld talle kerge! Kui aga tapeti hoopiski täitevkomitee esimees, mida ma ei tahaks uskuda, siis on meil tegemist poliitilise mõrvaga, ja see lõhnab juba millegi muu järele. Mis ajast oli kodanik Šustiņš Vidiena valla täitevkomitee esimees?»

«Eilsest saati.»

Uurija laskis hammaste vahelt vilet ja küsis:

«Selge, nii et te ei jõudnud teda veel kinnitada?»

«Mis tähtsust sellel on?»

«Tähtsus seisab selles, et kui pole veel kinnitatud, siis ei saa lugeda esimeheks.»

«Mõistan!» Antons surus hambad kokku. «Te tahate lihtsalt vastutuse eest kõrvale põigelda. Uurimisest.»

«Mis uurimisest saab siin juttu olla!» Spandegs lõi põlglikult käega. «Näed ise,» — ta läks äkki sina peale üle —, «siin ei leia mitte midagi, ei selgita mitte kui midagi. Ja lõppude lõpuks, milleks seda vaja on? Nagu ma juba ütlesin, inimesega on kõik läbi, teda enam keegi aidata ei saa. Tuleb mõelda elavatele. Kes pussitas? Mine võta kinni, aga hoop on antud saksa mustertäägiga. Arst arvab, et see võis olla ka nuga, aga mina olen kindel, et see oli tääk. See on ju päevselge: meie omad kihutasid sakslased minema, tapsid neid, ajasid laiali. Kõik ei anna ennast kunagi vangi, mõni hulgub ikka veel ringi ja katsub omade juurde jõuda. Tuleb sihukesele kaabakale vana mees vastu — ja tääk selga! Mis siin uurida? Kas sa arvad, et rindel koostatakse iga langenu kohta uurimisakt?»

«Šustiņšit ei tapnud sakslane!» Paipala tõusis ähvardavalt püsti. «Sina, seltsimees Spandegs, ära aja mulle puru silma! Šustiņš tapeti pärast seda, kui ta oli võtnud vastu esimehe koha, ja tappis see, kellele see asi ei meeldinud. Väike lapski saab sellest aru, ainult sina ei taha aru saada!»

«Kõigepealt ära karju!» Spandegs viibutas hoiatavalt sõrme. «Ma pole sulle kellegi poisike, oled unustanud, kellega sa räägid? Mul pole aega kolm päeva sinu vallaga jännata, ja kui ma asja uurima hakkan, siis võtan su enese kaasa.»

Antons Paipala ei suutnud ennast kauem talitseda.

«Sa peaksid praegu rindel sõdima, aga mitte siin sekeldama!»

«See pole sinu asi.» Ka Spandegs oli püsti karanud. «Ja sina ärritad ennast ilmaaegu.»

«Mida ma inimestele ütlen?»

Uurija tõstis sõrme tähendusrikkalt oimukoha juurde.

«Sa oled siiski tola, ausõna! Tahad vallas ringi joosta ja karjuda, et bandiidid on vanamehe maha koksanud? On sul aga pea otsas! See ajab ju kõigile hirmu nahka, kust sa siis järgmise esimehe võtad? Arvad, et keegi veel nõustub? Võta näpust! Sulle

endale on minu variant kasulik. See on lihtne, täiesti veenev, usutav ja poliitiliselt õige. Ei maksa ennast ise kuskile toppida, praegusel ajal käib igal pool üks laskmine ja pussitamine, vaata, et mul ei tuleks siia sõita, kui sind teise ilma saadetakse! Pehme oled alles, seltsimees partorg. Noh, võta viis!»

Ta ulatas käe, kohendas püstoli kabuuri ja läks mürtsuval sammul toast välja. Õues kukkus kohe põrisema «Dodge'i» mootor ja veelompe laiali pritsides sõitis auto minema. Antons Paipala keeras endale mahorkapläru, suitsetas, tõmbas selle pooleni, siis viskas koni vihaselt põrandale, kõige rohkem vihastades just selle üle, et polnud mõtet vihastada.

Vahepeal oli mõni mees sealsamas vallamajas välja uurinud, kellel seisab saunapealsel valmis kirst, see toodi välja ja saadeti küüdimehega Järvele. Šustiņš oli väikest kasvu ja tema viimse elupaigaga ei tekkinud mingit segadust.

Õhtupoolikul läksid Stabulnieks, Ķibilds ja Paipala Kārlis surnuaiale, labidad õlal. Paemäelt oli alguses tahtnud minna Voldis, aga isa ütles, et see pole poisi töö, ja läks ise.

Vidiena surnuaed asus nõlvakul, vanade puude all, sealsamas kiriku ligidal. Ķibildsit peeti asjatundjaks hauakaevamisel, aga Kārlis teadis Šustiņši krunti. Kaks poolpehkinud kasepuust risti toetasid siin teineteist nagu ustavad elukaaslased. Nii olid omal ajal kokku hoidnud vanad Šustiņšid, Pēterise isa ja ema. Ķibilds võttis mütsi peast ja luges kuuldavalt issameiet, siis mõõtis Kārlis välja Pēterise koha ja nad hakkasid pihta.

Tegelikult kaevasid nad ainult kahekesi, sest Ķibilds, kes ligines juba seitsmekümnele, aitas rohkem nõuga kaasa. Suvel pole ju kuigi raske kaevata, ainult lauad tuleb õigesti paika panna.

«Tuleb välja sedasi, et Järve peremees lahkub esimesena.» Kui haud oli parajalt sügav, võttis Ķibilds uuesti mütsi peast ja ohkas. «Oleks võinud veel elada, aga igavene tüli inimeste vahel ajas inimese hauda. Eks näeb, kes siis järgmine on.»

«Missugune järgmine?» Stabulnieks oli kindlustanud haua ääred, toetus nüüd labidale ja upitas enda välja.

«Kas metsavennad siis sellega lepivad . . .»

«Missugused metsavennad?» Stabulnieks ajas kõrvad kikki.

«Noh, samasugused nagu üheksateistkümnendal aastal.» Ķibilds rääkis vaikselt, nagu kartes, et veel keegi kuuleb. «Tookord oli kah niisama: see, kes enamlasi toetas, sellele tehti ots peale.»

«Ära räägi tobedusi!» sülitas Stabulnieks. «Mis metsavennad sul siin Vidienas on!?»

«Ära ütle midagi. Jumala veskid jahvatavad pikkamööda, aga hästi.»

«Jah.» Kārlis pööras pea ära. «Ega Pēteris endale ise nuga selga torganud. Võib-olla on see tõepoolest terror.»

«Kes teadis Šustiņši ametisse panemisest?» Stabulnieks tõmbas otsaesise kipra. «Meie — ainult paar inimest. Kas sina teadsid?»

«Vend ütles.»

«Kunas?»

«Läinud öösel.»

«Öösel?»

«Ja mis siis?»

«Imelik . . .» venitas Stabulnieks.

«Mis seal imelikku?»

«Vend oli sinu juures? Nii et ta läks kaks korda Järve talust mööda.»

«Võeh!» Ķibilds pani nagu midagi taibates kähku peopesa suule. «Nüüd tuleb küll pahandus! Kui juba ülemused hakkavad üksteist maha nottima.»

«Kas sa oled peast lolliks läinud või?» kargas Kārlis püsti. «Mõtle ka, mida sa räägid! Jumala eest, Ķibilds, ma pidasin sind arukamaks.»

«Päris peast põrunud!» Nüüd sai ka Stabulnieks aru, et asi hakkas viltu kiskuma. «Kes see partorgi süüdistab? Lähme!»

Kolm meest võtsid oma labidad ja läksid. Jäi lahtine haud, mis ootas neljandat. See oli esimene kõnelus Šustiņši salapärase mõrvamise asjus, aga hiljem rääkisid sellest kõik ja igal pool. Seda ei saanud kellelegi keelata ega ette heita, sest niisuguseid asju ei juhtu vallas iga päev. Sündis kurje kahtlusi, pahatahtlikke oletusi ja muud juttu, mis ajuti hoogustus ja siis jälle mõningal määral vaibus. Keegi ei osanud nimetada süüdlast nimepidi, see oli nagu kaevu kukkunud, aga leiti, et targem on mitte minna matustele: mine tea, satud veel õnnetuse sisse. Toosama Ķibilds ajas veel mõnele naabrile niisugust jubedat juttu kõrva sisse, et ega see asi hästi ei lõpe — uus valitsus olevat alustanud oma tegevust metsalise märgiga, ja partorgil olnud juba teisel siiatuleku päeval kogu antsuht verega koos. Ja egas see kiriku õhkulaskminegi head ei tähenda, seda poleks venelastel küll maksnud teha.

Loba kiriku kohta ulatus vallamaja eesruumist Antons Paipala kõrvu. Kuum laine valgus talle põskedesse, ta jooksis oma toast välja ja kahmas Ķibildsil õlast:

«Vana, mis lora sa jälle ajad? Kas venelased lasksid kiriku puruks, kas jah? Suurtükiga?»

«Me ju nägime oma silmaga.» Ķibilds laiutas käsi, nagu öeldes — mis mina sinna teha saan?

«Kui minul oleks praegu suurtükk,» — Antons rõhutas suures pahameeles iga sõna — «siis ma, jumala eest, paneksin sinusuguse narri üht torni puruks laskma. Kas sa, lobamokk, tead ka, et selline asi pole üldse võimalik? Nii pole üldse võimalik tabada!»

«Võib-olla, võib-olla, ma pole sõjas käinud,» õigustas ennast Ķibilds.

«Ja milleks oli venelastel vaja torni õhku lasta? Seal üleval istus ju nende oma luuraja. Ise olid juures, kui välja kaevasime.»

«Seda'nd küll, aga kes seal aru saab . . .»

«Kui ei saa aru, ei maksa ladrata!»

«Aga sina ära karju minu peale, partorg. Mina olen vana koolitamata inimene, võib-olla ma vahel ka eksin, aga sina ära karju!» Ķibilds võttis kepi ja läks minema.

«Mina üldse ei karjunud!» hüüdis Paipala talle järele, viipas siis Stabulnieksile, et astugu sisse.

«Tahtsin midagi rääkida,» ütles Antons. «Šustiņšiga läks meil asi sootuks pahasti. Kuidas oleks, kui sina prooviksid esimehe ametit.»

Stabulnieks ei olnud palava leeme lürpijaid, ta ei lausunud sellé peale «jaa» ega «ei», ainult vangutas mõtlikult pead.

«Kardad?»

«Seda mitte. Aga see poleks õige samm, partorg.»

«Miks mitte?»

«Mina pole kunagi olnud põlluharija, ainult niisama paljukest, kui ma siin naise aias tuhnin. Valla etteotsa on praegu vaja sihukest, et kõik korraga näeksid: see on meie mees. Käskjalaks ma võin olla küll, aga esimeest minust ei saa. Tuleb otsida mujalt.»

«Kust teda ikka võtta?» sai Antons pahaseks. «Kesse sul enam siia tuleb?»

«Ilma puiklemiseta keegi ei tule küll,» nõustus Stabulnieks. «Aga kui järele mõelda, siis võiks leida nii mõnegi.»

«Elavad kaugel.»

«Ansonsil maja rahvast täis, tema võiks tulla.»

«Suur talu?»

«Umbes kolmkümmend hektarit.»

«Ei kõlba. Tuleb otsida kehvemate hulgast.»

«Võiks võtta Purinši Dāvise.»

«Kas too elab veel?»

«Kas teatan?» küsis Stabulnieks asjalikult.

«Ütle, et tulgu siia.»

Natukese aja pärast tuli juttu ka matustest. Antons Paipala tahtis, et Šustiņš maetaks ilma õpetajata, aga ta ei teadnud, kas Järve naised sellega nõusse jäävad. Stabulnieks arvas, et küll jäävad, pealegi õpetaja nagunii ei tuleks, siia on ju segatud poliitika.

«Küll ma talle näitan poliitikat!» urises Antons, aga sai aru, et poleks mõistlik ärplema hakata, ja lisas juba taltsamalt: «Kuradile kõik need õpetajad, vana tuleb igal juhul auga mulda sängitada.»

Stabulnieks tähendas, et kõnelejatest puudust ei tule, ära saata võib Kārlis, lahkunu hea tuttav ja koolitatud inimene; partorgki võiks mõne sõna ütelda, aga tema, Stabulnieks, paneb pärja naabrite ja lähemate sõprade poolt.

«Ja kuidas jääb muusikaga?»

«Vaja vaadata, ehk poisid saavad mõne looga maha. Koolis on pasunad alles.»

Paipala palus, et Stabulnieks koguks pillimehed kokku ja räägiks läbi, ise läks ta üles oma tuppa, teisele korrusele. Kõva roidumus murdis konte, süda oli samuti raske.

«Ma peaksin õhutama sügistöödele, kuid tegelen Šustiņši matustega.» Antons heitis niisama riietes

sängi ja pani silmad kinni. «Ja üldse — ma ei tea, mida on vaja, ma ei taipa, kust otsast peale hakata. Kõik läheb omaenda rada, kus on siin organiseerimine ja juhtimine? Aga võib-olla nii ongi õige — las elu ise näitab, kuhu tuleb käed külge panna ja mis edasi teha.»

Uni vajus peale nagu raske pilv, partorg riputas pintsaku voodiotsa peale, pani revolvri peatsisse ja sulges seekord silmad kindla otsusega ükskord ometi välja magada, tulgu mis tuleb.

7

Ehkki matused olid määratud pühapäeva õhtupoolikule, hakkasid naabrid ja tuttavad Järvele kokku tulema juba pärast hommikueinet. Hoolitsevad käed olid äärestanud sissesõidutee väikeste kuuskedega, otsmiste puude külge olid seotud mustad lindid.

Ennelõuna hingas raskelt, kuid rahulikult — nagu keskeas naine pärast pikka kõndi. Päikesel polnud ilmselt kavatsust välja tulla, aga pilved seisid kõrgel ja olid peaaegu liikumatud, tuuletu ilm hoidis neid paigal. Vaadates roostekarva haabu ja vahtrate pidulikku kollendust, oli tunne, et nüüd kohe hakkavad järve teisel kaldal kirikukellad helisema, kuulutades pühapäeva ja kutsudes inimesi jumalasõnale. Aga kellad ei helisenud, kell oli ühes torniga alla kukkunud, ja inimesed, kes tulid jalgsi või hobusega leinamajja, astusid kõigepealt tasakesi ja vaikides sinna tuppa, kus Šustiņiete ja tema tütred peatult ringi askeldasid, nii et kõigil oli selge, et sellel askeldamisel pole mingit mõtet, et sellest pole kellelgi tulu.

Sinnasamasse toa ette oli üles löödud laud, millele matuselised panid korvis kaasa toodud saiad ja pirukad, samuti ka viinapudelid. Sõda oli röövinud kõigilt jõukuse, aga tühjade kätega ei tulnud siiski keegi. Šustiņiete korrutas aeg-ajalt:

«Aitäh, aitäh! Meie pole selle õnnetusega ise midagi korraldanudki, nagu on, nii ta on.»

Öelnud mõned viisakad ja rahustavad sõnad, läksid tulijad edasi aita, kus lihtsas kuusepuust kirstus lamas

Pēteris Šustiņš, valmis seatud oma viimseks teekonnaks.

Mehed võtsid mütsid peast, silusid peoga üle juuste ja noogutasid üksteisele tervituseks, naised ohkasid sügavalt, panid puusärgi jalutsisse pohlavartest pärjad või lillekimbud, poetasid mõne pisara.

Alguses paistis, et rahvas hoiab matustest eemale ja tulevad ainult kõige lähemad, aga inimesi tuli aina rohkem ja rohkem, tulid mitte ainult oma küla inimesed, vaid oli isegi naabervalla rahvast, ja juba lõunaks oli selge, et vaenlase puss polnud sedapuhku inimesi lahutanud, vaid oli neid just kokku viinud.

Aida nurga taha kogunes meeste kamp, et suitsu tõmmata. Üksikud sõnad ja poolikud ütlemised otsisid toimunus selgust.

«Seal see Pēteris nüüd lamab.»

«Eks me kõik ükskord lama sedasi.»

«Tema asemel oleks võinud olla ka keegi teine.»

«Ei tea.»

«Küll näed.»

«Siis ei tohi ju enam sammugi astuda.»

«Arvad, et õnnetus koju ei tule, et seal on julgem?»

«Hakkame siis üksteist maha tapma või?»

«Jätkub tapjaid sinutagi.»

«Rukis pudeneb maha . . .»

«Ei tea, kes hakkab nüüd Järvel vilja lõikama?»

«Mõtle endale, vaata, et ise kirstu ei heida.»

«Kas nood siis rahule ei jäägi?»

«Kes nüüdsel ajal enam millestki aru saab.»

«Purviņš pidavat esimeheks hakkama.»

«Mina küll ei hakkaks mitte miski hinna eest.»

«Kas teie kandis pole midagi kuulda olnud?»

«Ära kutsu õnnetust kaela.»

«Jah, seal see Pēteris nüüd lamab . . .»

Jutuajamine katkes, sest Šustiņši vanem tütar Elga kutsus lauda. Siin hakkas jälle silma, et polnud õiget korda: kokkutoodud toidukraam oli läbisegi üksteise otsas, taldrikuid jätkus heal juhul igale kolmandale, klaase polnud niigi palju. Naised ja lapsed haarasid magusamate palade järele, kuna mehed valasid mõtlikult viina sisse, jälgides, et kõik saaksid enam-vähem ühepalju ja et keegi ei läheks joomata minema.

Viina oli igasugust — küll saksa aastate kolmekümnekraadist, küll omaaetut, millele oli maitseks lisatud köömneid või kõrvetatud leivakoorikuid. Keegi oli toonud isegi Ulmanise-aegse piiritusekortli. Jook kõrvetas kõri, nõrgemad võttis köhima ja tõi neile pisarad silma, aga joogist ei keeldunud keegi, et Šustiņši Pēterisel oleks rahulik uni.

Paemäelt olid tulnud matusele Kārlis ja mõlemad pojad, aga naine ja tütar olid jäänud kodu hoidma. Janka lõi otsemaid kampa noorukitega, kes arutasid möödunud põgenikuelu ja ühtlasi hooplesid oma osavuse ja südidusega, aga Voldis istus meeste seas. Ta oli võtnud esimese matusenapsi ja edaspidi klaasist keeldunud. Nagunii valitses peas suur segadus. Poiss elas Šustiņši õnnetut surma üle raskemini kui mõni täiskasvanu. Nad olid üheskoos metsas olnud, Voldisel oli hästi meeles, kuidas Šustiņš oli ohvitseriga karvupidi kokku läinud, koos tulid nad tagasi, ja nüüd istus üks laua ääres, piduülikond seljas, teine lamas aidas puusärgis. See, kes seal lamas, oli nelja päeva eest öelnud, et laua ääres istuja mingu oma vankri juurde ja ärgu ajagu tüdrukul pead segamini, sest midagi head sellest välja ei tule.

Polnudki midagi head tulnud, ja Voldis murdis kogu aeg pead selle üle, kas tappis Šustiņši kogemata mõni ringihulkuv saksa sõdur või on tõesti Vidienasse ilmunud niisugused nõukogude võimu vastased, kes on valmis silma pilgutamata saatma teise ilma igaühe, kes toetab uut korda.

«Ükskõik, mina ei karda,» kinnitas endale Voldis. «Ja kui mind oleks keegi esimeheks pannud, siis ma oleksin läinud ka, ainult ma nõuaksin endale püstolit. Aga nüüd ma lähen Järvele appi, tulgu mis tuleb. Neil pole ju enam meest majas.»

Šustiņiete käis paar korda lauast mööda. Ta oli nagu Elgagi üleni mustas riides, ainult Ruta kõndis ringi valges pluusis. Voldis pani tähele, et Rutal olid silmade ümber peened kortsud — võib-olla nutmisest —, mis tegid tüdruku vanemaks ja võõramaks.

«Peaks Rutale mõne hea sõna ütlema,» mõtles Voldis juba teab mitmendat korda, aga õiged sõnad ei tulnud pähe ja nii ta jäigi meeste hulka istuma, tõsine, kulm kipras, liiga morn oma aastate kohta.

Hääled kõlasid juba valjemini, kui õue astusid Paipala Antons ja Stabulnieks. Partorg oli harilikes riietes, aga käskjalg oli mustas pidurõivas. Inimesed jäid korrapealt vait, sest nende tulek oli märgiks, et on aeg seada surnuaiale minekut; naised ajasid endid püsti ja mehedki kõmpisid nende järel nagu vastu tahtmist aida poole.

«Kas sina räägid?» sirutas Antons vennale käe. Kārlis noogutas vaikides.

«Ütle, et meie teda ei unusta, aga üldse — eks sa ise tea . . .»

Pillimehed aida juures alustasid mängu. Viis venis ebalevalt ja kaeblikult. Ķibilds sidus hobuse lasipuu küljest lahti ja surnuvanker sõitis ette. Vankri ja rahvasumma vahele tekkis vaba ruum, sinna astusid kadunu omaksed. Kārlis toetus vastu vankriserva ja heitis pilgu aitā. Puusärgi ümber põlesid küünlad, nende ebaloomulik helk tegi Šustiņši näo veel kollasemaks, kuna naine ja tütred paistsid hallid nagu viirastused udus.

Muusika vaikis, kostis ainult ohkeid ja mõne mehe ähkimist. Kārlis taipas — on kätte jõudnud aeg rääkida, aga pea oli äkki imelikult tühi, tal oli kõik meelest läinud, mis varem valmis mõeldud, ta nägi ainult, et paljud silmad vaatavad tema poole peaaegu häbematu, halastamatu uudishimuga.

«Meil siin on sõjatee,» alustas ta võõral häälel, iseendale pahane, et ta ei suuda ennast kokku võtta. «Kogu meie maa on palju kordi verest läbi imbunud, aga siin on meie töö, siin on kallid inimesed, siin on meie kodu. Siin me oleme sündinud, ja õnnelik on see inimene, kes võib pärast surma magada oma isamaa mullas . . .»

«Mida ta räägib?» tõmbas Antons pahameeles kulmu kipra, aga inimesed seisid pidulikult ja hardunult nagu müür. «Eh, ükstaskõik!» pomises partorg. «Võib-olla ongi nii vaja.»

Kārlis rääkis, aga kuskilt kerkis tunne, et ta ei räägi mitte kellegi teise, mitte Šustiņši matusel, vaid omaenese matusel, sest see, kes praegu kirstus lamas, oleks niisama hästi võinud olla ka tema, Paipala Kārlis, ja siis oleks võib-olla Šustiņš kõnelnud Paemäe aida juures. Vana haruline vaher koolutas kollaseid

oksi aida kohal, kus surnu lamas, aga lehed ei langenud, veel oli aega.

«Inimene jääb püsima ja elab edasi teiste inimeste mälestuses,» ütles Kārlis ja talle turgatas jälle pähe: missugune mälestus oleks jäänud minust, kui ma oleksin langenud tollel ööl, kui sakslased meie majas peremeest mängisid? Mida oleks Šustiņš rääkinud minu kohta, ju vist sedasama, mida mina praegu temale ütlen.

«Puhka rahus oma valla kalmumäel, me ei unusta sind ega sinu omakseid.»

Muusika hakkas mürisema, seekord kooskõlalisemalt ja vägevamalt. Stabulnieks ja Vīgants olid üles tõstnud kirstu kaane ja seadsid seda kaua, lõpmata hoolikalt Šustiņši Pēterise kohale. Summutatult, nagu vaiba alt, oiatas Šustiņiete, aga Kārlisele tundus, et ta oigab ainult sellepärast, et nii on sellistel puhkudel kombeks. Tütred tõmbasid ema eemale, mehed proovisid puusärki üles tõsta, aga ei jõudnud, poisid jooksid ligi, nende hulgas silmas Kārlis oma poegi.

See oli demonstratsioon — noored viisid kirstu välja ja paigutasid vankrile. Mida nad tahtsid sellega näidata või tõestada?

Ķibilds keeras vankrit õue keskel ringi, ootas, kuni saatjad oma vankritele ronisid, siis võis rongkäik liikuma hakata.

Matusemuusika — oskamatult, valesti mängitud leinamarsid. Kui tihti kõlas see nendel kuudel Lätimaa teedel, saates mehi ja noorukeid, kes olid saanud surma vaenlase kuulist, silmusest või noast. Ja kui tihti mõrtsukad ise astusid sealsamas matuserongis, manades näole tõsidust ja pühalikku karmust.

Šustiņšiga jätsid viimast korda hüvasti ka need, kes kaasa ei sõitnud. Nad seisid teeristil, seisid oma majade ees, olid kogunenud keskusesse purustatud kiriku juurde. Osa ootas veel surnuaial.

Venna vankris istudes vaatas Antons Paipala inimesi ja veendus üha rohkem, et siin maetakse mitte lihtsalt Järve peremeest, vaid kedagi tähtsamat. Kui mitte just täitevkomitee esimeest, siis igatahes meest, kes otsustaval momendil selgesti ja vaieldamatult tõestas, kelle poolel ta seisab. Ja kui paljud saatjad veel ei tunnistanud, et nad on lõpuni nõukogude

võimu poolt, siis nad vähemalt tunnistasid, et nad on tapmise vastu, et nad on nende vastu, kes pimedas, tagaselja relva pruugivad.

Vend oli ärasaatmiskõnes maininud isamaad, kõige pühamat, kõige kallimat, mis inimesele antud. Aga kui venivaks, kui ähmaseks oli muutunud see mõiste! Šustiņši Pēterisel oli isamaa, ta haris seda maad nagu oskas ja pani pea maha isamaa eest. Need, kes olid Šustiņši tapnud, tegutsesid samuti isamaa nimel, aga kõige hirmsam oli see, et polnud tegemist kahe isamaaga, vaid isamaa oli üks nii mõrtsuka kui ka mõrvatu jaoks. Inimesed, kellele see oli kasulik, olid teinud isamaast katte, mille taha võis varjata kõike — küll oma au, küll ahnust ja loomalikku viha. Seda oli vaja inimestele ütelda, aga kuidas leida sõnu, lihtsaid, arusaadavaid, inimlikke, niisuguseid, mis suudaksid veenda, mitte ainult selgitada?

Puudesalu tagant paistis vallamaja. Antons hüppas kähku vankrilt maha ja astus ettepoole. Ta haaras Ķibildsi hobuse päitserihmast kinni, käskis peatuda ja võttis mütsi peast. Majal rippus väsinult pooles vardas punane lipp.

«Ta oli siiski esimees.» Antons vaatas üle hobuse selja puusärgi poole. «Ja kui ta polnud ka veel kinnitatud, kui ta ei jõudnud veel tegutseda, siis ta vähemalt suri kui esimees.»

Vaikusehetk venis pikale, mõni ei saanud aru, arvates, et esimesel vankril oli ette tulnud mingi takistus. Pillimeestele omakorda tundus, et on aeg mängima hakata, nad lehitsesid käsitsi kirjutatud noodivihikuid, aga sobiv pala jäigi leidmata.

«Sõitke edasi!» Partorg lasi hobuse lahti ja astus kõrvale. Pillimehed polnud ikka veel toibunud, nad kõndisid tummalt ja alles üsna surnuaia ligidal alustasid sedasama viisi, mida nad olid mänginud Järvelt välja sõites. Surnuvankri ümber kogunes ootajaid.

Antons Paipala tegi suitsu, siis tahtis ta matuserongkäigule järgneda, aga samal hetkel pidas teda kinni Kaprāns.

«Tere, partorg!»

«Sina?» imestas Paipala. «Kas sa kukkusid taevast alla?»

«Tulin vaatama. Aga selle seisakuga tegid sa hästi.

Tuleb tõele silma vaadata. See polnud juhus. Mõrv, mis muud. Ma juba tegin miilitsale säru.»

«Mis seal enam!» heitis Paipala käega. «Ei osanud teda hoida.»

«Teisi tuleb hoida, järgmisi! Lähme!» Kaprāns võttis Paipalal käealt kinni. «Kui oli esimees, siis tuleb ka matta kui esimeest. Las bandiidid näevad, et meie ei poe põõsasse.»

Samal ajal pidas Stabulnieks lahtise haua ees kõnet. Šustiņši Pēteris oli hea naaber ja seltsiv inimene, kes ei teinud kellelegi kurja. Igaühel tuleb kord surra, hinga rahus!

Pillimehed mängisid, puusärk lasti käterätikute abil hauda, siis visati mullapeotäisi, muld labidatelt langes mütsudes hauda.

«Mine nüüd!» müksas Kaprāns Paipalat, kui kääbas oli valmis ja saatjad asetasid sellele pärgi.

Antons trügis ette ja leidis ennast korraga otse haua äärest. Teisel pool seisid kadunu naine ja tütred, Kārlis poegadega, Ķibilds, Vīgants ja Stabulnieks, nende taga rahvasumm. Inimesed surusid ka seljatagant peale, kõik ootasid, mida ütleb partorg, uue võimu esindaja ja kõige tähtsam isik vallas, aga Antons ei teadnud äkki enam isegi, mida ütelda, ta võttis pintsakutaskust revolvri, surus päästiku alla ja laskis kolm korda õhku. Lasud kostsid teravalt ja ootamatult nagu piitsalöögid, inimesed tõmbusid kühmu, aga Antons pistis revolvri jälle taskusse tagasi, pöördus ringi ja läks minema.

«Jumal, hoidku!» ohkas keegi.

«See oli saluut,» ütles Paipala Janka nii, et kõik kuulsid. «Niimoodi maetakse sõjamehi!» Aga sealsamas kõrval pomises üks vanainimese hääl:

«Sa oled rumal. Partorg tahtis näidata, et tal on laskeriist ja teda palja käega ei võta.»

Antons ei kuulanud, ta viipas Kaprānsile ja hakkas värava poole astuma. Surnuaia ees, vankrite juures jõudis Stabulnieks neile järele.

«Seltsimees Paipala, kas te poleks nõnda lahke? Meie, lähemad naabrid ja sõbrad, oleme siin vankrite juures natuke aega koos. Vana kombe kohaselt. Kas te ei tahaks meie seltsi tulla?»

Antons vaatas Kaprānsile otsa.

«Sellest ei tule vist midagi välja. Meil on vaja rääkida.»

«Mõistan.» Stabulnieks ei käinud kauem peale. «Aga niisugusel juhul, kui teil pole midagi selle vastu, võtke täitevkomitees seltsimehega koos üks naps, et muld oleks talle kerge. Palun!» Käsi tiris püksitaskust välja pudeli.

«Noh, pagan võtku, anna siis pealegi siia see kõrihöövel!» Paipalal tekkis äkki tahtmine tunda viina põletavat magusavõitu maitset.

«Ma saadan mõne naise pirukatega sinna.»

«Pole tarvis,» lausus nüüd Kapräns. «Ajame läbi minu leivakotiga.»

Leivakott oli tal autos. Kapräns võttis portfelli, ütles autojuhile, et oodaku ja läks Paipalale järele.

«Mis asjamees see sul oli?» küsis ta.

«Käskjalg.»

«Riides nagu linnahärra.»

«Matused, ja üldse — ega riie meest ei riku!» Antons uuris pudelit vastu valgust, pani lauale ja tõi klaasi. «Ajame ühega läbi.»

«Pole viga!» Kapräns lõikas kokkupandud leivakäärud taskunoaga pooleks. «Ütle parem, mida sa kavatsed nüüd ette võtta?»

«Ma ei tea,» tunnistas Antons.

«Kas leiad esimehe? Või saadame maakonnast?»

Partorg kehitas õlgu, valas siis hoolega, nagu mõõtes, klaasi sogast, vängelõhnalist vedelikku ja lükkas selle külalise ette.

«Maakonnast ei maksa saata, see poleks õige, las me leiame ise.»

Kapräns võttis klaasi pihku, nuusutas ja kirtsutas umbusklikult nina.

«Mine tea, ehk tahavad meid mürgitada? Nüüdsel ajal võib kõike oodata, selge?»

«Viinasurma pole veel keegi surnud,» muigas Antons.

«Loodame.» Kapräns jõi klaasi põhjani ja tõmbas sügavalt hinge. «Solk. Kust nad selle küll võtavad?»

«Uus Euroopa. Sakslaste kolmekümnekraadiline on veel vastikum, sellepärast pruulivad ise.»

Kuskilt väljast kostis valjuhäälne laul, kolm-neli

mehehäält jorutasid ühte ja sedasama «Kui ma lähen sõjateele . . .»

«Mis sõtta nad lähevad?» kortsutas Kapräns kulmu. «Pregu on kaks leeri ja see laul kõlbab mõlemale, aga meile mõlemad kokku ei kõlba, selge?»

«Mulle on see selge.» Antons valas viina klaasi ja jõi ahnelt, hakates selle peale köhima ja läkastama. «Aga . . . kas neile . . . on selge, vaat seda ma ei tea. Tahad teada, mine küsi! Aga ma ei usu, et sa tõtt kuuled. Nagu sa ütlesid, nüüdsel ajal võib kõike oodata . . . ainult mitte otsekohesust. Ja miks peaksid inimesed otsekohesed olema? Kas neid pole küllalt tüssatud neil segastel aegadel? Must tehti valgeks ja valge mustaks. Noh, sa lähed näiteks sinna ja ütled neile «seltsimehed», kas nemad hakkavad sind sellepärast kui sõpra usaldama? Looda sa!»

«Sa õigustad neid?»

«Näed sa,» — Antons otsis pingsalt sõnu. «Vist olen hakanud õigustama. Kui keegi vastab minule kohe, viivitamata, siis ma tõepoolest ei usu teda enam, aga kui keegi hakkab arutama, et «ei tea, mis saab», siis ma mõtlen, et me võime ehk hakata teineteist mõistma. Võib-olla on seegi dialektika.»

«Oled sina aga üks Feuerbach.» Kapräns vangutas pead. «Räägid vanameestele kokku teab mida.»

«Ei räägi. Nii ma räägin ainult sinuga. Sina oled maakonnakomitee sekretär ja ülepea . . .»

«Ülepea, kes saab sul uueks esimeheks?»

«Puriņš,» vastas Antons.

«Vana?»

«Viiendal aastal oli noor.»

«Tuleb täitevkomiteesse elama?»

«Kuidas muidu.»

«Kui tuleb elama, siis tähendab, et ei karda,» ütles Kapräns, heites pilgu viinapudelile. «Sul valla rahvas ka suurt ei karda — surnuaed oli täis, ja mis peaasi — kõik läks rahulikult.»

«Matusel on alati rahulik,» naeratas Antons. «Vähemalt surnul. Mis elavatest saab, eks seda näe. Puriņšit katsume hoida.»

«Peab hoidma!» toetas Kapräns. «See on poliitiline küsimus, ja lepime sedasi kokku: kui bandiite märkad,

teata maakonda. Ega nad igas vallas ei mölla, aga kui sinu juures hakkavad, siis anname abi.»

«Oma miilitsamehed?»

«Ei meeldi?»

«Need on ninakad noorsandid, aga mängivad suuri asjamehi.»

«Kõik ei või olla viienda aasta veteranid,» naeris Kapräns kõlatult. «Aga sulle ma soovitan: ära rutta hinnangut andma. Võib-olla pole meie ka need kõige õigemad.»

«Ernests, see piinab mind kõige rohkem,» hakkas Antons rääkima. «Kui mind siia saadeti, siis ma veel kahtlesin, aga nüüd ma enam ei kahtle, nüüd ma tean, et mina pole see õige, ei ole, löö või maha! Partorg peab olema niisugune inimene, kes näeb kõik ja saab kõigest aru, inimene, kelle juurde tullakse nõu küsima, ta peab olema niisugune, et igaüks tunneks: see on partei esindaja, meie vajame teda, temata me ei oska õigesti elada. Aga minu juurde ei tulda, mina ei oska millegagi aidata, mina tean ja suudan vähem kui nemad. Ma peaksin tegutsema, peaksin juhtima, aga tuleb välja, et nemad mõtlevad ja otsustavad ise, aga mina olen üks täidetud lahter staadis, mitte valla hing ja südametunnistus. Ja kas tead, mis on veel kõige totram?»

«Noh?» ergutas Kapräns.

«Eile ma võtsin kirjutajalt vana konversatsioonileksikoni ja lugesin sealt välja, et Lätimaal on 519 valda. Igasse valda on vaja partorgi, aga kas sa tõesti usud, et praegu saab kokku viissada inimest, kes sellesse ametisse sobivad? Ei aita, et oled kommunist, Ernests! Ei saa juhtida, kui sulle enesele pole viimseni kõik selge — küll tööasjad, küll inimeste kombed ja iseärasused.»

«Nüüd sa lähed küll hirmsasti liiale.» Kapräns kummardus ja katsus põlve, mis oli jälle hakanud väljakannatamatult valutama. «Sa, Antons, liialdad. Siin pole juttu kitsast erialast, vaid parteitööst.»

«Valla partorg peab olema põllumajanduse spetsialist, muidu ma ei usu, et ta saavutab autoriteeti.»

«Mul on andmeid, et kohalikud elanikud sellegipoolest peavad partorgidest lugu.»

«Pigem kardavad. Nad ju ei teagi õieti, mis üleseanded ja õigused meil on, ainult näevad, et suuremat tegelast parasjagu vallas ei ole. Kas sulle aitab niisugusest lugupidamisest?»

Kapränsi moonutatud põsk tõmbles mitu korda järjest, ta vaatas Antonsile mornilt, kuid uudishimulikult otsa, ähkis korra ja valas endale sisse tubli sõõmu. Puskar tundus seekord veel kibedam ja vastikum, maakonnakomitee sekretär võttis pooleksjagatud leivakääru ja hakkas sööma.

Antons valas endale ka, aga ei joonud. Vidienas veedetud päevad olid temas tekitanud ängistava üksindustunde, tal oli tahtmine rääkida, ütelda ära kõik, mis ei andnud rahu juba siiatuleku hommikust saadik.

«Me oleme üleminekuaja töötajad, Ernests. Sõda ei kesta igavesti, ka sõjajärgsed raskused lähevad mööda. Inimesed hakkavad inimese moodi elama, ja palju nii head kui halba läheb meelest ära. Ei lähe meelest ainult need esimesed, kes tulid ja ütlesid: «Meie oleme partorgid.» Neid meenutatakse, meenutatakse kõigi vigadega, inimlike nõrkustega. Ja nende järgi otsustatakse veel kaua nõukogude võimu üle, partei üle. Igaühel on omad vead, selle pärast ma ennast ei ärrita, ma ei karda ka eksida, aga mul pole õigust toimida nii, et minu juhuslikke vääratusi, minu mõistmatust pandaks partei arvele. Seda kardangi.»

«Tahad lahkumisavaldust esitada?» Kapräns kägardas kokku paberi, millesse oli mähitud võileib, ja toppis taskusse. «Paberitega teen ma vaat nõnda!»

«Lahkumisavaldust ma ei esita,» ütles Paipala. «Olen kümneid kordi iga mõtet nagu läbi sõela lasknud. Võib-olla mina ei ole see õige, aga ausõna, ma ei arva, et ülejäänud 518 oleksid palju paremad. Nii et tuleb jääda.»

«Ainult ei maksa asju liiga keeruliseks ajada.» Kapräns ei kärsinud kauem istuda ja ajas enese püsti. «Elu on elu, küll see juba õpetab, aga sihukest enese vaevamist nimetan ma kõikumiseks, mõistad?»

«Võib-olla on see vastutustunne.»

«Sind juba surnuks ei räägi,» torises külaline. «Tuleb sõita. Aita trepist alla ronida.»

Antons Paipala ei püüdnud Kapränsi tagasi hoida, neil kummalgi olid omad tegemised. Paipala saatis külalise auto juurde, aitas sisse ronida.

«Feuerbach!» ähvardas Kapräns sõrmega, ulatas käe, tuletas veel korra meelde: «Bandiitidega ärge peitust mängige! Kui kuskil märkad, teata. Võiks neid ju püüda sõjaväe abil, aga parem oleks oma jõuga toime tulla. Loome rahva omakaitse. Ma muretsen püssid.»

«Head teed!» Antons viipas hüvastijätuks ja Kapräns sõitis minema. Antons ei tahtnud veel tuppa minna, õhtu oli soe ja tuuletu. Puskar oli pannud pea kergelt ringi käima, aga kuskil sügaval näris mõte, et ehk poleks tõepoolest maksnud niimoodi rääkida, isegi mitte Kapränsiga, see kukkus välja natuke rumalasti ja poisikeselikult.

«Narrus,» püüdis Antons ebameeldivat tunnet lämmatada. «Ma ju tunnen Ernestsit, ja tema tunneb mind. Tema saab aru.»

Ja siiski hiilis samal momendil äravõitmatult ligi teine tundmus, eelmisest veelgi halvem: aga kui Kapräns pole ka see õige mees, kui temagi on ainult täidetud lahter kõrgemate instantside staadipaberites?

«Mul on närvid läbi.» Antons katsus ennast kokku võtta. «Kindlasti on kõik korras ja läheb just nii, nagu minema peab, ainult mina ei tea, mida ma tahan. Ei maksa ennast nii kangesti piinata, mis peaasi — ei maksa sellest rääkida!»

Partorg viskas alustatud paberossi vihaga maha ning otsustas: peab ennast sundima!

Kuigi Antonsil polnud põrmugi tahtmist veel kellegagi rääkida, toimus selsamal õhtul siiski veel üks kõnelus. Videvikus hakkasid viimased Šustiņši matuselised surnuaialt ära tulema, igaüks tahtis enne pimedat koju jõuda. Algul sõideti ilma liigse kärata, aga juba vallamaja ees läksid hääled valjemaks, joodud viin võttis laulu lahti. Kui süda ajab üle ääre, siis tuleb ikka kange tahtmine laulda, sellest hakkab nagu kergem, ja süda ajas kõigil üle ääre. Ka Stabulnieksil, kui ta ronis maha Ķibildsi vedruvankrilt ja küllaltki kärarikkalt astus üles Paipala juurde, kes äsja oli oma tuppa tagasi jõudnud.

Stabulnieks koputas ja pärast vastamist tegi ukse lahti.

«Ma ainult natukeseks,» ütles ta vabandades. «Vaatan — autot enam ei ole, nii et külaline on läinud.»

«Sõitis ära.» Antons lükkas taburetі jalaga külalise poole ja viipas, et istugu.

«Ma tahtsin rääkida.» Stabulnieks valis hoolega sõnu, nagu teevad inimesed, kes on natuke võtnud, aga püüavad seda varjata.

«Lõpetasite surnuaial?»

«Jah, igaüks läks oma koju.» Stabulnieks kompas sõrmeotstega musta pintsaku käänist, mille külge oli miskit moodi jäänud üks kuuseoks. «Võtsime oma tropid, ja valmis. Las Šustiņš puhkab, polnud tal, vanamehel, õnne. Aga ega seda tea keegi, mis teda ootab.»

«Teid küll keegi tapma ei hakka,» tähendas Antons. «Pole, mille eest.»

«Tapma võib-olla ei hakata, aga oma õnnetuse eest ei pääse keegi. Mina ei ütle midagi, mina ei kaeba, aga kes see ikka tahab, et inimest peetaks selleks, kes ta ei ole. See on see kõige valusam.» Stabulnieks haaras endal rinnust kinni, naeratas nagu piinlikkust tundes. «Võtsime mõne napsi ja vaatad — kohe, mis südamel, see keelel.»

«Millest te seal siis?» ei saanud partorg aru.

«Eh, mis seal rääkida! Asju võib vaadata nii või naa. Eks varem või hiljem hakatakse uurima, mida keegi sakslaste ajal tegi. Minu hingel pattu ei ole, aga eks mõni ikka sosista: näe, apteekri mees võttis ohvitseridega viina. Mitte just tihti, aga vahel juhtus.»

«Riigiviina jõite või puskarit?»

Stabulnieks vaatas Paipala otsa ja vangutas pead.

«Teile meeldib nalja teha, partorg! Aga mis ma siis pidin tegema? Naine töötab apteegis, sakslaste vägi ja võim, nemad ajavad apteegiga asju, toovad pudeli lauale, ütlevad, *Herr Apotheker, bitte*, palun! Kas ma tohtisin ära ütelda, kas ma võisin ütelda, et mina olen vastu? Mind oleks maha lastud või Salaspilsi aetud. Viin on viin, viina võib lakkuda kas või koeraga ühest kausist, aga vihanud olen ma neid alati. Sakslase vastu on meil viha emaihust kaasa antud, aga näed, kuidas vahel juhtub.»

Paipala vaatas avatud aknast välja. All metsatuka juures oli videvik juba üsna tihe, sellest eraldusid sihvakad kasetüved nagu valged püstjooned.

«Pole kuulda olnud, et sakslased oleksid kellegi mittejoomise pärast maha lasknud,» ütles Paipala vii-

maks, võideldes väsimusega, mis oli teda korraga vallanud ja tahtis vägisi maadligi vajutada. «Te liialdate, ehkki on tõsi, et keeldumist oleks tol ajal tõlgendatud kui vastumeelsust nendega ühes lauas istumise vastu, ja sellel oleksid võinud olla halvad tagajärjed. Aga see on südametunnistuse asi, Stabulnieks. Mina ei istuks Hitleri ohvitseriga ühe pudeli juures.»

«Nüüd oleksin mina ka targem,» noogutas Stabulnieks nõusolevalt. «Tookord ma ju ainult kalli rahu nimel ja naise pärast . . .»

«Kas teie naine on linnas?» küsis Antons niisama muidu, haigutust tagasi tõrjudes.

«Linnas. Mis tal siin teha on? Rohtusid pole, aga seal on haigla, tööd on küllalt. Mina pidin siia jääma, et maja järele vaadata. Kas teil on veel mõni küsimus, seltsimees partorg? Ma vastan puhtast südamest.»

«Jätke rahule!» ütles Paipala valjusti. «Mina teid üle kuulama ei hakanud, te ise alustasite.»

Stabulnieksi sõrmed kompisid ikka veel pintsakusiilu.

«Mina seda asja niimoodi ei mõelnud, partorg. Mina lihtsalt ei taha, et keegi hakkaks teile mingisuguseid rumalusi kokku rääkima, ma tahan, et minust saadaks aru ega hakataks arveid klaarima.»

«Keegi ei kavatse teiega arveid klaarida, ja mina saan aru niipalju, et teil oleks praegu kõige õigem välja magada.»

Stabulnieks tõstis pea ja vaatas Paipalale otsa, tema silmad olid elutud ja tuimad, pilgus oli midagi hädist, tundus, et ta hakkab nüüd kohe nutma ja tunnistab ennast süüdi mõnes patus, võib-olla pakub sinna juurde veel viinagi, aga käskjalg sundis ennast rahule, tõi välja taskurätiku, nuuskas kärarikkalt ja ajas enese lõpuks püsti.

«Noh, siis jumalaga, ainult ärge pange pahaks.»

Millegipärast oli Paipala alguses arvanud, et Stabulnieks tuli millegi üle kurtma või kellegi peale kaebama, aga see oletus ei läinud niisiis täide.

«Mina ei oska inimestele õiget hinnangut anda,» otsustas Antons. «Mina nende sisse ei näe. Aga ometi ma pean andma hinnangu, ma pean neid nägema, see kuulub parteitöö juurde, nagu ütleks Kapräns. Stabulnieks on purjus ja ajab jama, tema pärast ei tasu

ennast ärritada. Homme peab minema Järvele ja vaatama, kuidas saaks neid aidata.»

Antons Paipala pani akna kinni, võttis riidest lahti ja heitis sängi. Tal oli tunne, nagu mühaks ja kohaks ümberringi sinine vesi, kus ta peab ujuma, ja tema ujubki, pärast heidab selili puhkama, nii et vool teda kannaks. Ja kõik tema ümber õõtsus ja kiikus, muutudes aina ühtlasemaks, aina rahulikumaks. Lõpuks oli ainult veel vesi, nüüd juba kerge, värvitu ja läbipaistev.

8

Augusti lõpuks oli Punaarmee Liivimaal tublisti edasi liikunud, olid jäänud seljataha Cesvaine, Piebalga, Ērgļi, ja ehkki rünnaku tempot eriti ei forsseeritud, oli rindelõigu teravik jõudnud välja Sigulda juurde. Luure kompas kohaliku tähtsusega lahingute abil nõrku punkte vaenlase kaitseliinides, mida viimastel lõpuks siiski oli õnnestunud enam-vähem korda seada. Vähemalt ei luusinud saksa väeosad enam ringi erinevates suundades, vaid olid koondunud kindlatele positsioonidele. Lennukid, mil oli must rist tiibadel, jätkasid ikka veel kangekaelselt lendlehtede loopimist, mis sisaldasid lubadusi ja ähvardusi tagasi tulla, ehkki ükski natukegi arukam inimene enam seilist võimalust ei uskunud.

Rinne hingas oma erilaadset tulist hingust: tulistasid suurtükid ja kuulipildujad, aeg-ajalt tärisesid automaadid, iga päev langes mehi, aga sealsamas kõrval, mõnikümmend kilomeetrit eemal tagalas, niitsid talupojad vilja, ilma et oleksid vaadanud paremale või vasakule. Kui maainimene läheb rukist või nisu lõikama, siis pole tema jaoks enam olemas ei sõda ega muid hädasid; ta ei säästa ei ennast ega teisi, tal on ainult üks jumal ja üks käskija — kokkupanemata põld, mis tuleb ära koristada ja katuse alla viia. Nii on see olnud isaisade ajast saati ja nii oli see ka praegu.

Kui Vidiena partorg oli kartnud, et vili maha pudeneb, siis osutus see kartus hoopiski asjatuks, sest põllule tulid välja nii need, kellele nõukogude võim oli meelepärane, kui ka need, kes olid ükskõiksed või

koguni vastased. Leiba oli kõigil vaja, iseasi, mis tuleb pärast, kui vili on pekstud ja kottidesse puistatud. Sellest räägiti palju kodudes, räägiti naabritega kokku saades, ja mõtteid oli igasuguseid, keegi ei osanud kindlasti ütelda, missuguse pöörde elu võtab.

«Nüüd peaks ikka endale jääma,» arvas mõni. «Nüüd on ju tööliste ja talupoegade riik.»

«Aga sõjavägi?» väitis teine sedamaid. «Kes teab, kui palju mehi on praegu sõjaväes? Küllap paar miljonit.»

«Nii see on, aga oota, kuni Riia vabaks saab, siis saame niisuguse vatsa kaela, mida me eales ei suuda täis sööta.»

«Riia, see pole midagi,» sosistati salaja nurga taga. «Kogu Venemaa siinsamas kõrval. Jõua aga anda.»

Inimesed kuulasid, vangutasid pead ja ohkasid raskelt, mõnel vajusid ajutiseks käed alla, aga enamus mõtles siiski, et nii palju nüüd ikka enam ei võeta, nagu sakslane võttis.

«Oota aga!» kuuldus jälle vastuhääli. «Eks ole nähtud igasuguseid. Mida kõike on võetud, miks siis nüüd ei peaks võetama? Peab aga vaatama, kuidas mõnda asja kõrvale panna. Ausa meelega üksi kaugele ei jõua, aga kui pea jagab, siis elad nagu härrapoeg.»

Vidiena uus täitevkomitee esimees Puriņš oli üle kuuekümne mees, aga veel üsna kõbus ja hästi säilinud. Vähemalt osalt võis seda seletada elutingimustega: Puriņš polnud kuigi palju teinud rasket talutööd, mis inimese enneaegu looka vajutab. Puriņš oli käsitööline, noorelt oli ta parandanud jalanõusid, aga pärast läks üle peitli ja höövli juurde. Lapsi oli tal palju, kõik juba täiskasvanud ja abielus, lapsed elasid oma elu, naine oli eelmisel talvel surnud. Okupatsiooniaja algusest peale Puriņš enam tisleritööd ei teinud, täitis ainult vahetevahel lähemate naabrite tellimusi, seetõttu teda õieti miski kodus kinni ei pidanud, ja uus esimees asus ilma erilise pealekäimiseta vallamajja elama. Sekretär oma perega tõmbus koomale ning vabastas alumisel korrusel ühe toa, kuhu Puriņš kolis oma vana, koidest puretud sängi, kahe tooli ja omaenda kokkulöödud lauaga. Omal ajal oli Puriņš tuntud kapimeister, aga endale jäigi kapp tegemata, — ta lõi seina kolm naela, kuhu võis riputada nii pintsaku,

mütsi kui ka liigsed püksid, aga talvel küllap ka poolkasuka, kui nii kaua üldse vastu peab. Puriņš ei hellitanud erilist lootust terveks jääda: ta sai aru küll, et tema on nüüd tulejoonel märklauaks, aga kas teda tabatakse või mitte, see polnud märklaua enda teha, vaid sõltus ainuüksi laskja edust ja ettevõtlikkusest.

«Mul üks kama kõik,» oli Puriņš öelnud partorg Paipalale. «Kui notivad maha, siis nottigu pealegi, aga esimehetööd ma siiski proovin. Eks näe, mis sest välja tuleb.»

Esimesel pilgul jättis niisugune vastus Paipalale säärase mulje, et uus esimees ei saa mõnest asjast päris hästi aru või, mis veelgi hullem, pole võimeline aru saama, kuid üsna pea selgus, et Puriņš on vaimselt täiesti tasemel, see-eest on ta aga ebatavaliselt kangekaelne ja isemeelne inimene.

Viiendal aastal oli Puriņš üks nendest, kes heiskasid lippu, andsid koosolekutel igasuguseid teateid edasi ja olid üldse igal pool juures nagu raudnael; karistusekspeditsiooni ajal oli Puriņš osanud kõrvale jääda ja pääseda isegi ilma hoopideta. Ilmselt nägid aktiivsemad revolutsioonivõitlejad selles teatud reetmist, seepärast üheksateistkümnendal aastal Puriņšit enam ei meenutatud ega kutsutud kuhugi ametisse. Seks ajaks oli Puriņš enese juba üles töötanud lugupeetud tislermeistriks ja ka edaspidi, kodanluse aastail, ta muudkui tahus, lõi kokku, hööveldas, tundmata muret selle pärast, et teda vahetevahel punaseks Dāviseks hüüti. Siiski oli tema hinge kogunenud teatud kibedust; Puriņš palju ei rääkinud, aga endamisi suhtus ta paljudesse oma jõukatesse tellijatesse ja naabritesse sallimatult.

Täitevkomitee esimeheks saanud, ei püüdnud Dāvis Puriņš hoopiski mitte õiendada vanu isiklikke arveid, ainult et kunagine ülekohus ja solvamised tegid tema veelgi okkalisemaks ja kärsitumaks.

Kõigepealt keeldus Puriņš koostööst Stabulnieksiga. Just nimelt «koostööst» — nii ta ütles, ehkki täitevkomitee esimees ei ole just valla käskjalaga ühe pulga peal ja lausa koostööks pole neil mingit vajadust.

«Stabulnieks käigu kuradile!» nõudis Puriņš. «Või sõitku naise juurde. Mina teda ei usalda.»

Paipala katsus vastu vaielda, aga esimees kõrgendas häält:

«Kas tema või mina!»

Stabulnieks ei tahtnud tüli, ta tõmbas partorgi kõrvale ja tuletas meelde:

«Kas ma ei öelnud? Näete, mis välja tuli. Hea küll, ma võin minna ka, ega mul häda ei ole. Ma tahtsin aidata, aga kui ei, siis ei! Ega väevõimuga armsaks ei saa.»

Stabulnieks läks vallamajast minema, elas apteegis, üht-teist kohendades ja parandades. Antons Paipalal oli tunne, et käskjalale on liiga tehtud, eriti, kuna Stabulnieks ise oli soovitanud Puriņši Dāvise esimeheks; aga vahele segada poleks kuigi tark: kui täitevkomitee ei võinud ise otsustada isegi käskjala küsimust, siis polnud tal üldse mingit mõtet.

Puriņš otsis ja kuulas, aga lõikuse ajal polnud käskjalga kuskilt võtta, ja lõpuks pidi Paipala võtma endale vahetalitaja osa, minema apteeki ja ütlema, et Stabulnieks tuleks ajutiselt tagasi. Sõna «ajutiselt» Antons Stabulnieksile muidugi ei ütelnud, ja nii läks lõpuks korda solvunut veenda.

Niisiis alustas esimees sellest, et ei usaldanud käskjalga. Peagi selgus, et Puriņš ei usalda peaaegu mitte kedagi. Puriņši Dāvis polnud kunagi olnud sõjaväeteenistuses, sõdadest ja strateegiast ei taibanud ta mitte mõhkugi ega tundnud ka selle vastu huvi, see-eest tundis ta hästi Vidiena inimesi ja need olid tema ütlemist mööda valdavas enamuses maidad ja sulid, keda nõukogude võim ei või usaldada küünevõrdki. Lõikuse ajal ja viljapeksmisel tuleb neid rangelt silmas pidada, muidu ei anna nad valitsusele paljast ivagi.

Paipala katsus esimeest pidurdada, ütles, et vallal pole mingeid kontrolöre, et on sõda ja et partei usaldab maarahvast. Küll maakonnast teatatakse, kui palju tuleb anda.

Kui nimetati sõda ja parteid, jäi Puriņš vakka. Ta vangutas ainult uskmatult oma halli harjaspead, heitis siis käega:

«Tee, kuidas ise heaks arvad, ainult ära pärast sõrmi näri.»

Vallas käis kibe viljalõikus. Kes niitis masinaga, kes niisama — ja neid oli enamus — rautsi või vikatiga.

Põllule läksid ka naised ja lapsed; oli vaja vihke siduda, vili hakkidesse panna ja õlgi riibuda — tööd jätkus kõigile.

Paemäe pere viis kõigepealt küüni juba varem lõigatud rukki, siis asusid isa ja pojad hernepõllu kallale. Suurtükimürsud olid ühe osa maha rullinud ja herneterad välja poetanud; kohati aga olid varred küll tublisti lamandunud, kuid siiski sai neid veel koristada. Taevaserval liikusid sünged pilvelahmakad ja Kārlis heitis aeg-ajalt pilgu sinnapoole.

Vaikides raius Voldis lamandunud varsi, alahuul ette sirutatud, jämedad higipiisad üle lauba veeremas. Janka tõstis põhku virna.

«Too vett!» viipas vanem vend selga sirutades nooremale.

«Kas sa ise ei või?» pomises Janka, aga läks siiski õlekuhja juurde, võttis kruusi, jõi kõigepealt ise ja viis siis kiirustamata vennale. «Vaat kus härra!»

«Härrad sõitsid Kuramaale.» Voldis haaras kruusi ja vaatas põhja — jooki oli jäänud üsna napilt.

«Sinule aitab,» ütles Janka.

«Kas isa ei joo?»

«Hei, taat!» Janka pöördus ning nägi samal momendil, et majast tuleb läbi õunaaia onu Antons.

«Jõudu!» teretas Antons.

«Asu aga kallale!» Kārlis jättis niitmise katki.

«Ei asu, minul meelest läinud ja teie isegi kolmekesi. Tulen praegu Järvelt, seal pole ühtegi meest. Keegi peaks nendele appi minema.»

«Jah.» Kārlis tõmbas peoga üle lauba, nagu oleks tal midagi meelde tulnud.

«Tuleb hommepäev Janka sinna saata.»

«Mina võin ka minna,» pakkus ennast Voldis. «Mis see Janka seal ikka ära teeb?»

«Vaat kus tuli tegija välja!» Janka kõõritas vanema venna poole, aga rohkem midagi ei öelnud, nähtavasti kartis ta olukorda paljastada, sest see, mida näevad venna silmad, pole mitte kogu maailmale määratud.

«Las poisid lõpetavad,» ütles Antons Kārlisele. «Tule, räägime natuke!»

«Mis sul seal lahti on?» Kārlis pani rautsi ja reha sao najale maha.

«Kas rindel on midagi juhtunud?» ajas Janka kõrvad kikki.

«Rindel on kõik korras,» vastas Antons. «Meil on omad vanainimeste jutud. Niitke aga edasi.»

Nad astusid kõrvale, Antons võttis paberossi, see oli murdunud, ta silus hoolikalt murdekohta ja limpsis keelega üle. Kārlis tõmbas tikust tuld, vend hakkas suitsetama, aga katkine pabeross ei tahtnud põlema minna, suits immitses juuspeenelt, tubakas ei hakanud hõõguma. Antons heitis korra pilgu, viskas siis paberossi tagantkätt minema.

Poisid niitsid herneid, nüüd oli ka Janka pääsenud rautsi kallale, mäe taga huikas naisehääl karjust, taevaserval liikusid aina pilved, ainult et praegu näisid nad veelgi süngemad, tundusid olevat veelgi saatuslikumad. Kauge kõuemürin lähenes teiselt poolt, rinde kandist.

«Vaata!» Antons võttis rinnataskust paberi ja ulatas vennale. «Armastuskiri.»

Lehele oli kirjutatud trükitähtedega:

ESIMEST JA VIIMAST KORDA! KĀI MINEMA, KOMMUNIST! SA HEIDAD MAHA ŠUSTIŅŠI KÕRVALE. ISAMAAKAITSJAD.

«Niisiis ikkagi!» Kārlis murdis lehe kokku ja ulatas tagasi.

«Ma pole kunagi kedagi teist süüdistanudki, need olid nemad, ja nüüd nad tahavad veel. See on võitlus.»

Kārlis noogutas. Maailmas polnud midagi muutunud selle kahe minutiga, ometi hajutas see väike rumal täiskritseldatud paber silmapilkselt seni kujutletud rahu ja julgeoleku. Inimesed metsas või kuskil siinsamas mõnes heinaküünis meenutasid oma olemasolu, ähvardasid ja olid ilmselt valmis ka oma ähvardusi täide viima.

«Sa ei tohi jääda vallamajja,» alustas Kārlis. «Tule meile elama, siin on ikkagi kindlam.»

«Ma jään sinna, kus ma olen,» ütles Antons rangelt. «Eks me näe, kes keda!»

«Nad varitsevad sind öösiti nii nagu Šustiņšit.»

«Kas ma pean siis ainult endale mõtlema?» Vend naeris kuivalt. «Ei, Kārlis, nad ähvardavad ka Puriņšit, nad ähvardavad igaüht, kes seob ennast nõukogude võimuga. Ütle, kas ma tohin end kohutada lasta ja

ära minna? Sel juhul on nad võitnud ilma ühegi lasuta. Neid on Vidienas praegu rohkem kui kommuniste, aga nad ei ole tugevad. Tugevad ei ähvarda. Näed, vennas, sa lugesid kirja läbi, nüüd sa tead, mis meid ootab.»

«Teid . . .» Kārlis keeras ära, vaatas poegi, vaatas pilvi, aga miskipärast ei tahtnud ta enam mõelda ei hernepõllule ega lähenevale vihmale, ta ei tahtnud tagasi minna heinakaarele, sest tema pea kohale oli laskunud teine pilv, raskem ja hallim kui too, mis ähvardas järve tagant.

«Lähme!» heitis Kārlis vennale peaaegu kurjalt ja hakkas maja poole astuma. Antons sammus tema järel, puurides pilgu venna laia kühmus selga.

«Sa oled talupoeg,» mõtles Antons valjusti. «Ja vaata, kui lihtne on sinu jaoks kõik: sa elad oma majas, kasvatad lapsi, niidad herneid ja vilja.»

«Mul ei lasta!» Kārlis seisatas äkki ja surus sõrmed rusikasse. «Ei lasta ei elada ega töötada! Millal see ükskord lõpeb?»

«Ei tea,» ütles Antons. «Aga ma tean seda, et kellelgi ei õnnestu kõrvale jääda, ka sinul mitte. Tuleb töötada nõukogude võimu heaks, ja mitte ainult põllul.»

«Tahad mind ametisse panna?» pomises Kārlis. «Õnneks ma ei oska midagi niisugust.»

«Sa oled kooliõpetaja.»

«Olin. Palju aastaid tagasi.»

«Ja hakkad nüüd jälle. Paljude aastate järel.»

«See on möödas,» ütles Kārlis peaaegu kahetsusega. «Möödas, ja sina ise olid selles süüdi. Sina läksid kodunt minema, mina pidin tagasi tulema.»

«Vigu on võimalik parandada.» Antons astus lähemale. «Sinul on nüüd pojad, nemad jäävad koju, ja sa ise käid kodus pühapäeviti ja laupäevaõhtuti. Elu läheb raskemaks, keerukamaks, peab vastavalt ümber kohanema, aga see pole peamine.»

«Ega sa . . . ei naljata?»

«Ei mõtlegi. Sa tead, et õpetajate paar sõitis ära Kuramaale ja koolis praegu kedagi ei ole. Pole kelleltki nõudagi. Niisama poleks ka õige otsida teisalt, kui sina elad ainult kaks kilomeetrit koolimajast eemal.»

Kārlis Paipala lõi hambad huulde. Niisiis rääkis

vend tõsiselt, tal oli oma eesmärk. Nii oli see ka tookord, paljude aastate eest, ja nii oli praegu — valla huvides. Ja just see Antonsi visadus, tema enesekindlus ärritas praegu kõige rohkem.

«Sa kõneled targalt,» ütles Kārlis, püüdes ennast valitseda. «Ja ikkagi kujuneb nii, et sina alati ja igal pool otsustad teiste eest, minu eest. Mina hakkasin kooliõpetajaks, et sina võiksid jääda Paemäele, pärast tuli mul jätta kõik sinnapaika ja hakata peremeheks selleks, et sina võiksid minna laia maailma. Nüüd pean ma jätma oma kodu ja minema kooli, sest muidu heidetakse sulle ette korralagedust. Kas sul pole kunagi pähe tulnud, et minul võiksid olla ka omad mõtted ja omad tahtmised? Kas sul pole tekkinud vajadust küsida, mida ma suudan ja mida ma ei suuda? Sina pole ise iialgi õpetaja olnud, sa ei mõista, et ei või lihtsalt niisama kooli uksest sisse astuda ja tundi alustada. Ei või!»

«Võib,» ütles Antons. «Peab võima.»

«Kas sa pole sellele mõelnud, mis see oli, mida ma kunagi lastele õpetasin?» küsis Kārlis. «Matemaatika, läti keel, ajalugu . . .»

«Ja siis?»

«Nüüd tuleb teistsugune ajalugu.»

«Siis õpetad seda teist, nüüdisaegset.»

«Ja kes mind õpetab?»

Antons kobas pintsaku taskuid, aga paberosse enam ei olnud. Suus oli lääge, imal maitse, mis sarnanes iiveldusega.

«Ma ei tea, kes sind õpetab,» ütles Antons. «Jumala eest ei tea. Kui ma suudaksin, siis läheksin herneid või rukist niitma, aga ma ei suuda. Ma olen haige. Haigem, kui sa arvad. Võib-olla on mul peagi lõpp, aga kurat sellega!

Kui mul oleks aimu lastekasvatusest, läheksin ise klassi, ausõna, ja alustaksin arvatavasti just nimelt ajaloost. Aga minul pole sellest aimu. Ja üldse — ei aita ühestainsast inimesest, kes niidab, õpetab lapsi ja laseb püssi, on vaja palju inimesi. Ka sind on vaja. See pole minu välja mõeldud, usu mind. Nii on elu ise seadnud. Mina sinu eest ei otsusta, elu otsustab ja sunnib sind otsustama. Mõtle selle üle järele, kuigi, muuseas, mis seal enam mõtelda? Pole teist teed, pole

teist võimalust. Esimene september on ukse ees, tule homme koolimajja. Ja kui ma sulle liiga tegin, sülita selle peale. Mitte minule pole sind vaja, vaid teistele.»

«Liiga hilja,» lausus Kārlis rohkem endale, aga vend hakkas juba astuma. Ta läks üle välja maanteele, niisiis ei kavatsenud ta enam Paemäele sisse keerata, ta polnud isegi vastust ära kuulanud, polnud isegi kätt andnud.

«Ma ei ole enam kooliõpetaja,» ütles Kārlis jälle iseendale. «Ei ole, mind ei saa keegi süüdistada. Ma võitlesin oma kodu eest, peavarju eest, mille all lapsed elada saaksid, nendel on õigus minult kõike nõuda ja vajaduse korral oleksin ma ka kõik ära andnud. Nüüd ei või minult midagi nõuda, kuna kooliõpetaja on jäänud paljude talvede ja suvede taha. Õpetaja jäi Riiga, siin on Paemäe peremees, kes ei või astuda klassi ja õpetada lastele seda, milles ta ise päriselt kindel ei ole, mida ta ise lõpuni ei usu. Esialgu ma veel ei usu, ehkki see pole vist õige sõna.»

Ja korraga oli Kārlisel vastupandamatu tahtmine jõuda rutem oma õue, kuulda loomade rahulikku ammumist, kaevuvinna kääksumist, kui Marija vett üles tõmbab, tunda tule soojust, mis hoovab talle vastu avatud uksest. Siin oli kodu, Paemäe, mis nõudis inimestelt kõik ja andis kõik.

Laudanurga juures tormas isale vastu Mārīte, ta lõi käsi kokku ja hõiskas:

«Isa, vaata, missuguse kutsu onu Antons meile tõi! Vaata, sihuke karvane, karvane!»

Hatune koer ümmarguste häbelike silmadega vaatas umbusklikult suurele hallile mehele otsa.

«Kas pole ilus?»

«Pole viga, temast saab hea majavalvur.» Kārlis kummardus ja tahtis koera silitada, aga too kargas kõrvale.

«Me paneme talle nimeks Tuksi,» rõõmustas tüdruk. «Kas pole tore: Tuksi, Tuksi, Tuksike . . .»

Ja siis on öö, Kārlis lamab sängis, käed pea all. Lapsed tagatoas on vaikinud, ainult vana seinakell tiksub.

«Hea, et meil on nüüd koer,» mõtleb ta. «Pole ju veel õige koer, aga ikkagi, kui mõni võõras ukse lahti

teeb või akna juures kobistab, hakkab kutsikas haukuma. Nüüd on seesugused ajad, et magama minnes mõtled iga kord, et ei tea, kas tõused hommikul tervelt ja rõõmsalt üles. Missugused nad on — need, kes ähvarduskirju kirjutavad? Kas nad luusivad ringi loojangust koiduvalgeni või esialgu tuletavad ainult meelde: hoidke ennast, me oleme veel elus!»

Kārlis püüab silmi sulgeda, aga und ei tule, võib-olla oleks õigem minna välja trepile istuma. Siis ta kaitseks naist ja lapsi. Aga nendel pole vist põhjust karta, nii nagu pole põhjust karta ka Paemäe peremehel, kuni ta pole veel kooli läinud ja klassi ees seisnud. Pärast küll.

Kārlis kuulatab: naine lamab tema kõrval ja hingab rahulikult, aga just see hingamine reedabki, et Marija veel ei maga. Kārlis ajab käe kõveraks, tahab tekki kohendada, aga kämmal jääb peatuma naise rinnal. Tema kämmal on suur ja raske, naise rind prink ja lai, selle all tunneb südame lööke.

Kārlis ohkab. Naine pöörab tasakesi pead, nüüd on tema juuksed juba Kārlise põse juures.

«Und ei tule?» küsib Kārlis tasa.

«Ootan, kunas sina magama jääd.»

«Maga, mul ei tule veel und.»

Ja jälle on kuulda ainult kella tiksumist.

«Mis sind vaevab?» küsib Marija. «Küll me hakkama saame.»

«Püüame,» vastab Kārlis aegamisi, aga mõtted on hoopis mujal.

«Me saame hakkama ka ilma sinuta,» ütleb Marija.

«Ilma minuta?»

«Kui sa kooli lähed.»

Nüüd kestab vaikus kauem, aga siis sõnab Kārlis:

«Nii et Antons jõudis sulle rääkida, võib-olla on nii paremgi. Ainult et... ma ei lähe kooli, ma olen oma talu peremees, ma ei ole enam õpetaja. Maga, ära mõtle sellele.»

«Sa pole mul kunagi lasknud mõtelda,» ütleb Marija, «mitte kunagi. Juba siis mitte, kui ma tulin sinu juurde Paemäele. Ja ma teadsin, et see hakkab nii olema.»

«Miks sa siis tulid?»

«Olin noor ja rumal.»

«Nüüd enam ei tuleks?» küsib Kārlis.

«Tuleksin,» vastab Marija vaikselt.

«Nii et polegi targemaks läinud.»

«Olen vanem, ja... sinna pole enam midagi parata. Ma kardan ainult, et võib-olla tuleb kunagi siiski ka endal mõelda, mitte sinu peaga.»

«Tahad mind maha matta?» Kārlis keerab põse naise poole. «Ega ma veel nii ruttu ei sure, ära karda.»

«Ma ei karda. Võib-olla hakatakse sind ka ähvardama, aga nendele ei tohi alla vanduda, siis pole ju enam kuskil asu. Ma triikisin su valge särgi ära.»

Kārlis ohkab.

«Sa pead minema kooli, meil on lapsed,» ütleb naine.

Kārlis vaikib. Nii räägib tema naine, kes pole kunagi tohtinud mõelda omaenda peaga. Ta on väga tuttav ja ometi tundub ta sel hetkel imelikult võõras.

«Nii et otsustasite ikkagi minu eest,» ütleb Kārlis hetk hiljem. «Aga kas sa pärast ei kahetse?»

«Võib-olla, aga vähemalt pole siis häbi.»

Kārlis tahab uuesti selili keerata, aga tunneb samas oma kaela ümber naise käsi. Need ei lase enam lahti.

«Kus ma olin kogu aja...» pomiseb Kārlis, aga naise suu summutab tema sõnad.

9

Majast väljusid nad koos — isa ja poeg. Voldis kandis tavalisi argipäeva-riideid — ruudulist särki ja halle, põlve pealt paigatud pükse, püksiharude alumised otsad olid tal koos sokkidega pistetud nöörsaabastesse. Ta astus kergelt, lükates otsmikult aeg-ajalt kõrvale tumedaid, salkus juukseid, mida tuul silma ajas. Kārlis seevastu oli piinlikult korras: must pintsak, mida ta polnud pannud selga isegi Šustiņši matusel, ja valge kõva kraega särk näisid olevat tehtud mitte tema, vaid kellegi teise kasvu järgi. Tavaliselt käis ta kõik päevad ringi palja peaga, aga sel hommikul oli tal peas hele kaabu tumedamat värvi paelaga, mis ammuilma oli jõudnud kõvasti ära pleekida.

Öösel sadanud vihmast olid puiesteele tekkinud loigud, peremees astus ettevaatlikult, et mitte kingi täis pritsida. Puiestee nõudis tungivalt uut kruusa, Janka

peaks Viganti kruusaaugust tooma paar-kolm koormat kruusa ja kõige jõnksulisemad teelohud ära tasandama. Sissesõidutee on alati olnud ja on ka edaspidi talus valitseva korra näitajaks, mis igale möödujale ilmutab, kuidas siin elatakse ja töötatakse.

Mahasaetud saarepuude juures Kārlis seisatas, nagu märkaks ta neid kände esmakordselt.

«Oleks pidanud võtma madalamalt,» torises ta. «Kes see nii saeb?»

«Kas pole küllalt sile?» pani Voldis imeks.

«Liiga kõrgelt,» kordas isa, ainult sedakorda valjemini. «Kännud puude asemel on kogu maailmale naeruks.»

«Miks? Ega puid enam tagasi ei istuta, vahed jäävad ikka sisse, olgu siis juba parem koht, kus istuda. Varjata tuleb ainult seda, mida on võimalik peita.»

«Laiskade tarkus!» sõnas Kārlis Paipala rangelt. «Kes hakkab siin istuma? Kas teie Jankaga? On aeg valmistuda kooli minekuks, mitte kükitada kännu otsas.»

Nad jõudsid maanteele.

«Isa,» alustas Voldis juba järeleandlikumalt. «Mina ei tahaks esialgu kooli sõita. Kui Riia vabastatakse, võib seal katset teha.»

«Või tuli tahtmine Riiga minna?»

«Miks just seda? Aga kui järele mõelda, oleks parem käia viimast aastat Riias koolis. Las Janka sõidab meie linna.»

Isa ei vastanud kohe. Tal oli tunne, et jätkub seesama vandenõu, mida olid alustanud Antons ja Marija: mine tööta kooliõpetajana, küll me Paemäel hakkama saame. Võib-olla oli see isegi ohver. Voldise aastates pole kojujäämine kerge, aga kui poeg oli sellele vaatamata otsustanud jääda, eks kasva siis mäetalule uus tubli peremees?

«Kõik te olete suured ja targad,» ütles Kārlis Paipala. «Kui aga pärast ei tuleks endal nutta.»

«Nüüdsel ajal, taat, võib igal sammul nuttu tulla,» rääkis Voldis kaalukalt, nagu täiskasvanud inimene. «Mis me ikka oskame mõelda, sina või mina, meie võime ainult niisama omavahel arutada, ja mina olen tulnud mõttele, et nii on tõepoolest kõige õigem. Las

Janka läheb linna, mina aga vaatan, mis edasi saab. Võib-olla kutsutakse koguni sõjaväkke.»

Jälle seesama vana laul, jälle sõda, mitte kuhugi sa selle eest ei pääse. Kārlis muutus veelgi tusasemaks, aga nad olid juba jõudnud Järve teeotsale, kus tuli lahku minna.

«Vaata siis, kuidas Šustiņšitel käsi käib.» Kārlis noogutas pojale. «Kui vaja, läheme ükspäev kõik kolmekesi appi.»

«Eks näe.» Voldis keeras kuuseheki juures ära. Raske südamega astus Paemäe peremees edasi.

Järvel võis juba esimese pilguga näha, et seal on kogu elu seisma jäänud. Õues oli laiali igasugust kraami — pangede ja tööriistade kõrval vedelesid pingid ja lauajupid, nii nagu nad olid matusepäevast saadik jäänud. Lauda juures olid laastud hunnikusse visatud, aga toa ees lombis paterdas väike laps, üleni märg ja räämas. Naisi polnud kuskil näha, ainult korstnast väänles üles peenike suitsujuga, nähtavasti tegi keegi majas tuld. Voldis tõstis üles lapse, kes parajasti oli maha kükitanud ja käega pori patsutas, pani selle lävele istuma ja tegi ukse lahti. Köögist lõi vastu terav, seiskunud lõhn — seal keedeti seasööki.

«Jõudu!» ütles Voldis kõvasti ja astus tuppa.

«Ai!» hüüatas naise hääl pliidi ees ja Voldis tundis läbi aurupilve ära Ruta. Tüdrukul oli seljas lühikeste käistega pluus, üks pats oli visatud üle õla ette, teine rippus seljal.

«Ehmatasid?» Voldis astus lähemale ning ulatas käe. Ruta peopesa oli niiske, miskipärast pühkis ta selle pärast käeandmist säärteni ulatuva põlle sisse. Ka jalge ümber keerlesid aurupilved, aga siin oli neid vähem kui kõrgemal. «Kus siis . . .» alustas Voldis ning vakatas. Ta oli tahtnud küsida, kus isa on, ja taipas alles viimasel silmapilgul, kuivõrd parandamatu ja häbematu viga see oleks olnud — Šustiņši Pēteris magas ju surnuaial. «Kus teised on?» lõpetas Voldis alustatud küsimuse ning taganes uksele lähemale, et sumbunud, lämmatav õhk nii ebameeldivalt näkku ei lööks.

«Põllul,» vastas Ruta, sidus põlle eest lahti ja tuli Voldisele otse vastu, lükates teda Köögist eestuppa ja sealt õue.

«Tahtsin vaadata, kuidas teil läheb.» Üle tüdruku õla nägi Voldis last, kes istus ikka veel sealsamas, kuhu ta oli teda pannud, hämmastunud ootamatu külalise ilmumisest.

«Elame.» Ruta vidutas silmi. «Ja mida sa veel tahtsid?»

«Vaataksid ometi väikese järele. Näe, kui räämas ta on.»

«Olgu!» Ruta heitis ka teise patsi seljale. «Pole minu oma. Eks siis vaata, kui ükskord endal on.»

«Kas Elga on ka põllul?»

«Niidavad. Emaga kahekesi. Lähed sinna?»

«Tuleb minna,» ütles Voldis.

«Salu taga,» tõstis tüdruk käe ja näitas.

«Küll ma leian!»

Voldis hakkas astuma suurte, raskete sammudega nagu mees kunagi, märkas aga peagi, et Ruta tuleb temaga kaasa.

«Kas sa võid jätta kodu niisama?» päris poiss.

«Miks mitte? Tahaksin natuke rääkida.»

Voldis aeglustas sammu.

«Kas sa minu peale ei mõtlegi?» küsis tüdruk.

«Praegu ei mõtle. Tööd on palju ja... teil on mure.»

Voldis oli endale millegipärast sisendanud, et ei tohi mõelda tüdrukule, kes äsja on kaotanud oma isa, et praegu ei sobi elustada mälestuses neid kokkusaamisi, kus nad olid vallatades mänginud täiskasvanuid, kellele on kõik teada ning lubatud.

«Mis muret seal ikka.» Ruta puudutas nagu kogemata Voldise õlga. «Meie oleme alati sedasi vaeva näinud. Põrsad, lehmad, hobune. Ja kodu. Ma pole muud näinudki ja võib-olla ei näe ka. Arvata on, et ei näe...»

«Kas naabrid ei aita?»

«Mis siin aidata? Ja kes see aitab? Sina?»

«Kas või mina.»

«Sa sõidad ju ära.»

«Mitte kuhugi ma ei sõida.»

«Mis jutt see on! Arvad, et ma ei tea?»

«Mitte midagi sa ei tea!» Voldis seisatas. «Ma jään koju.»

«Miks?»

«Lihtsalt niisama.»

«Aa! Ja mina kujutasin ette, et minu pärast,» naeris Ruta.

«Sellepärast, et on sõda,» ütles Voldis. «Said aru?»

«Ei saanud aru, loll olen. Ainult et sõda, see on midagi teile, meestele. Meil, naistel, on aed, karjaõu ja lapsed.»

«Sinul ju veel lapsi ei ole.»

«Jumal tänatud. Aga kuhu nad jäävad. Näed, Elgal juhtus, kas mina olen temast halvem? Ei, ütle, kas ma olen halvem, kas jah?»

«Kõik te olete head, niisama sina, niisama Elga. Sina aina loobid oma patse siia-sinna, arvad, et see on suur kunst?»

Ruta tõsines.

«Patse ma kasvatan omaenda rõõmuks,» ütles ta. «Ja võib-olla kunagi tunneb neist veel keegi rõõmu. Valib mu välja, hakkab armastama, ja siis on, millest kinni hoida. Aga võib-olla ma ei ootagi nii kaua. Lõikan ära ja... saadan sulle.»

«Miks mulle?» ei saanud Voldis aru.

«Eks sa siis mõtle järele,» naeratas tüdruk.

«Ei tea, mida Ruta teeks, kui ma võtaksin tal nüüd õlgade ümbert kinni ja tõmbaksin enda ligi?» torkas Voldisele pähe. Tüdruk seisis tema vastas ja vaatas peaaegu väljakutsuvalt vidukil silmi Voldisele otsa.

Poisil oli tunne, et nüüd otsemaid peab midagi sündima, aga ei sündinud midagi. Üksijäetud laps hakkas õues valjusti rõõkima, ja see väike nõudlik hääl raius kinnitõmmatud sõlme nagu pussnoaga ühekorraga läbi.

«Noh, näed!» Ruta hammustas ülahuult. «Palun väga!»

Ta pani jooksuga kodu poole, aga Voldis jäi sinnasamasse seisma, vaadates tüdruku päevitanud tugevaid sääri, ja tal jäi mulje, et need sääred tahaksid joosta rutem, aga Ruta sunnib ennast mitte kiirustama, Voldise kiuste, karjuva lapse ja kogu maailma kiuste, nagu polekski juhtunud midagi erilist.

«Ta on siiski elus kurat!» Voldis tundis, kuidas tuules parkunud huuled lausa põlevad. Huuli keelega niisutades astus ta metsasalu poole. Rukkipõllul koogutas kaks naist.

Voldis tundis Elga ära juba eemalt: jalad harkis ja pea seljas, niitis ta seal vikatiga.

«Mäkerdab kogu tüki ära,» mõtles Voldis, aga lähemale jõudes nägi ta, et põllulapp polnud ise ka suurem asi. See oli harv, ebaühtlaselt kasvanud, umbrohtu täis ja üleküpsenud. Paemäel oli rukis praegu õige ilus, ka naabritel oli Voldis näinud vilja nagu müür, ainult Järve põld metsatuka taga oli kesisevõitu nagu ikaldusaastail.

«On aga hooletusse jäetud,» vangutas tulija pead. «Kuidas nad küll ära elavad?» Kuuldavalt ta seda ei öelnud, kuuldavalt ütles ta tere, ja naised lõpetasid kohe vaevlemise — Elga vikatiga ja Šustiniete sasitud, näotult kokkuseotud rukkivihkude juures. Voldis oli külaline ja kui kord on külla tuldud, siis võis pererahvas katkestada tööd, mis nagunii ei pakkunud mingit rõõmu ega rahuldust, vaid mida tehti ainult sellepärast, et töö tahab tegemist.

«Lähme tuppa!» kutsus Šustiniete, kätt andmata, ja ka Elga torkas vikati maasse ning oli nõus jätma põllu raske sügistaeva alla, ehkki tuul peksis viljapeadest viimaseid teri ja vihm võis läbi leotada juba maas kokkuseotud vihud.

«Isa saatis mind teile appi,» ütles Voldis, häbenedes öelda, et ta tuli omal algatusel. Kogu tema tulek tundus korraga tarbetu ja mõttetu, siin võis sekeldada ühe päeva, kaks-kolm päeva — kasu sellest nagunii ei ole, ainult üks aja surnukslöömine, et ennast hiljem iseenda ja rahva ees õigustada: meie tegime, mida suutsime, aga . . .

«Aga» on üsna tühine, vahel hoopis tähtsusetu sõna, seekord lasus see õlgadel nagu kivi ja vajutas aegamööda alla.

«Mis siin seista,» pomises Voldis, haaras vikati ja hakkas vihaselt luiskama kulunud tera täkkelisi hambaid. Paemäel oleks isa sihukese vikati ammu ära visanud.

«Ah sa ei tule?» Šustiniete pühkis käed seelikusse ja sidus kõvemini pähe õlgadele libisenud rätiku. «Võib ju veel natuke niita ka. Las Elga hakkab nüüd vihke siduma, mina lähen koju.»

Ära ootamata Elga või Voldise vastust tõttas ta minema, aga Elga ei kavatsenudki midagi ütelda, paistis, et ta jääb meelsamini põllule, kui et läheb koju kasimata, jonnaka lapse või loomatoidu padade juurde auruses köögis.

«Kui me jääksime kolmekesi, jõuaks rohkem ära teha,» turgatas Voldisele pähe, aga ju siis oleks nii, et kui nemad oleksid Jankaga kahekesi talgutele tulnud, siis oleks ka Elga ära läinud ja rukkipõllul salu ääres oleks niisama kaks inimest. See oli selge arvestus ja Voldis pistis luisu taskusse ning hakkas niitma harvu rukkikõrsi. Need langesid hajali ja tuli kõvasti vaeva näha, et neist midagi vihkude taolist kokku siduda.

Elga seisis ja vaatas pealt.

«Oled sina aga kasvanud,» lausus ta viimaks. «Päris mees kohe. Peremees.»

Voldis ei vastanud.

«Ära võta nii laia kaart, hakkab pistma,» õpetas naine.

«Sa võiksid parem rautsid tuua. Terad pudenevad maha.» Veidi aja pärast jäi ta seisma ning võttis jälle luisu.

«Miks rautsid?»

«Terad pudenevad, ma ütlen. Rautsiga saab tasemini.»

«Las pudenevad,» tähendas Elga. «Niipalju ikka jääb, kui endal vaja.»

«Olete küll oma majapidamisega rappa läinud.» Voldis krimpsutas nägu.

«Mis majapidamist siin ikka olla saab?» Naine tõstis viljapea üles ja poetas terad pihku. «Tee või ära tee, rikkamaks ei saa. Viletsusega oleme maadelnud ja maadleme ka edaspidi. Isa katsus vallamajjagi pääseda, aga sai noa selga. Noh, jumal temaga!»

«Kas sul isast põrmugi kahju ei ole?»

«Mis sa seal teistest haletsed.» ütles Elga. «Minust pole ka kellelgi kahju. Seni kui elan, seni veel liigun, aga kui suren, siis maetakse maha ja inimesed elavad ikka edasi. Miks sa tulid meie poole? Maksta me sulle ei saa, viina enam ei ole, ja tööga tasa teha me ka ei jõua. Kas tahad ehk tulla koduväiks?»

«Mida?» Voldis kohmetus.

«Abielluda!»

«No tead,» vaatas Voldis Elgale altkulmu otsa. «Las vanakurat ise abiellub teiega, aga mina ütlen sulle

niipalju: rääkisime, ja aitab. Mina ei tulnud siia suud kulutama!»

Voldis laskis teravaks ihutud vikati otsa alla ja asus uuesti kaart lööma, olles otsustanud seni vaikida, kuni ta on selle tüki maha võtnud; igas vikatilöögis peitus osalt vastus ka sellele küsimusele, kas on üldse mõtet niita, samuti seletamatu viha selle pärast, et kellelgi pole kahju Šustiņši Pēterisest ja tema puudumist märgatakse ainult sellepärast, et nüüd peavad naised ise põllule minema, ja et majja pole jäänud enam ühtegi pudelit seda va koledat puskarit.

Töö köitis Voldist sedavõrd, et ta ei vaadanudki, mida see Elga teeb, niisama ei näinud ta ka veoautot, mis sõitis mööda maanteed keskuse poole. Voldis muudkui niitis, aga selle ajaga jõudis auto täitevkomitee juurde.

«Stopp!» hüüdis nahkmantlis mees autojuhile, ehkki masin oli juba isegi peatunud. Ta lükkas küünarnukiga kabiiniukse lahti, tõstis kõigepealt välja ühe jala, siis trügis ise välja ja tõstis maha ka teise jala, vaadates heldinult oma läikivaid, peenteks voltideks kurdunud nahksaapaid.

«Ronige välja!»

Autokastist hüppas kõige enne maha keskealine mees sõjamehe sinelis, seejärel teine, noorem, automaadiga.

«Vaata sa mul ette!» ähvardas nahkmantlis mees sõrmega nooremat, viipas siis teisele ja astus täitevkomiteesse.

«Partorg! Esimees!» kõmas eesruumis vali, käsutama harjunud hääl. Sekretäri toast väljus valla käskjalg Stabulnieks, kes teadis rääkida, et partorg ja esimees on üleval, aga ta läheb kutsub nad kohe alla.

Tulijad astusid esimehe tuppa ja võtsid istet, natukese aja pärast tuli Puriņš, salkus ning üpris pahuras meeleolus.

«Tegelete joomisega?» Nahkmantlis mees pahvatas läbilõikavalt naerma. Puriņš ei jõudnud vastata, sest Paipala oli ka juba kohal, võttis suitsu suust ning pöördus tulijate poole.

«Kontroll? Kui ma ei eksi, seltsimees Spandegs?»

«Tervist!» ulatas Spandegs käe.

«Ja ühtlasi saage tuttavaks: see on Sārklis diviisist.

Partei liige, et te siin Vidienas päriselt hukka ei läheks.»

Sārklis noogutas nagu nõusoleku märgiks, et tema on tõepoolest selleks siia saadetud, et Paipala ja Puriņš päriselt hukka ei läheks, aga tema silmades polnud seda karmust ja pilklikkust, mis paistis Spandegsi silmadest; need olid kitsad ja punased, Sārklis katsus olla ergas, aga niipea kui ta tuppa astus, vajus tema peale raske, ülesaamatu roidumus, ning õige varsti tundus, et endine läti diviisi kaardiväelane jääb otsemaid magama.

«Te olite ohvitser?» tahtis Paipala teada.

«Seersant,» venitas Sārklis ja naeratas, nagu häbenedes oma väsimust. «Pole viga, küll saab!»

Natuke vaikinud, võttis Spandegs jälle vestluse ohjad oma kätte:

«Teil on siin rohkem bandiite, kui koeral kirpe. Igasuguseid lendlehti, proklamatsioone ja üleskutseid.»

Paipala ei tahtnud temaga vaielda, tähendas siiski, et mingeid proklamatsioone ega üleskutseid pole olnud, on ette tulnud ainult ähvarduskirju.

«Sa tahtsid rääkida, seltsimees partorg?» Spandegs lõi nahkmantli hõlmad lahti, selle all oli ohvitseri frentš ordenilintidega. «Sa võid oma seisukohta selgitada, aga ma soovitaksin siiski oodata, kuni ma lõpetan, muidu — suuga teed suure linna, käega ei kärbse pesagi. Ise kaebad, aga nüüd kukud õpetama! Püksi on kerge teha, aga pärast peame meie pesema. Niisiis ma kordan: üleskutsed, kirjad, mõrvad. Tuletage meelde, oli ka mõrv, eks ole?»

«Nii ta oli,» pomises Puriņš. «Kaabakad jäävad kaabakateks.»

Kaabakate nimetamine pani Spandegsi veel rohkem põlema.

«Tõsi, siin on igasugu lurjuseid, aga miks saavad niisugused lurjused elada ja tegutseda? Sellepärast, et partorg ei püüagi neile vastu astuda, veel enam, ta isegi ei usu, et neid on olemas. Kas pole nii, seltsimees Paipala?»

Antonsil tõmbus käsi rusikasse, aga ta hoidis ennast vaos, öeldes nii rahulikult kui iganes võimalik:

«Oletame, et ma parasjagu ei suuda kaabakatele ja lurjustele eriti midagi teha, aga sellepärast ei maksa

veel rumalusi rääkida. Kui sul on midagi ütelda, siis räägi kui inimene!»

Spandegs pahvatas jälle naerma, seekord pisut tagasihoidlikumalt ja niisuguses toonis, nagu oleks Paipala vastus teda tõepoolest lõbustanud.

«Ah et mina pean rääkima kui inimene?» Ta pühkis taskurätikuga suud. «Kavatsesin seda teha, seltsimees partorg, aga enam ei kavatse. Ma palun, et nüüd räägiksite teie. Ja täie vastutusega, nagu on kohane nõukogude töötajale. Mitu inimest on põgenenud koos fašistidega?»

Paipala vaatas Puriņšile otsa ja esimees astus ukse poole:

«Mą lähen toon paberid!»

«Usaldusväärne?» küsis Spandegs, kui Puriņš oli väljunud.

Paipala kehitas ebamääraselt õlgu:

«Kuidas ütelda? Mina usaldan teda küll, aga sina ei usalda ju mindki. Ega teise sisse ei näe.»

«Aga kas tema, see sinu esimees, usaldab inimesi?»

«Ise kuulsid, ta ütles: kaabakad.»

«Ja sinule see muidugi ei meeldi, eks ole? Mina igatahes ütlen: see on mehejutt!» Spandegs lõi energiliselt peoga vastu põlve. «Tema on, nagu näha, ränist, aga sina oled liiga pehme. Kas pole nii, seltsimees Sārklis?»

«Küll saab,» noogutas Sārklis kogu kehaga, kuigi oli ilmne, et ta ei kuulnud, millest räägiti. Ei saa jälgida teiste juttu, kui pead võitlema oma silmadega, mis vägisi kipuvad kinni vajuma.

Puriņš tõi paberid, ja kõik vaatasid ühiselt läbi valla elanike nimekirja. Põgenikest polnud veel naasnud neli peret, peale selle koolijuhataja Freibergs naisega.

«Nii et õpetajat sul ka ei ole!» Spandegs laksutas peaaegu rõõmsalt keelt. «Kas tead, partorg, mina ei tahaks olla sinu nahas.»

«Õpetaja saab,» ütles Paipala järsult.

«Kust sa selle välja võtad? Ise sünnitad? Saab! Ennem saab kult põrsad! Kui vana see sinu Freibergs oli?»

Puriņš teadis vastata, et kuuekümne ligi.

«Metsa ei läinud?»

«Vaevalt!» kahtles esimees. «Ta ei suutnud õieti lammastki tappa. Ja naist ka sihuke maha ei jäta.»

«Teie vastutusel!» Spandegs tõstis tähendusrikkalt sõrme püsti, mõtles siis ümber ja kirjutas kindluse mõttes Freibergsi nime oma taskuraamatusse.

«Aga kes need teised põgenikud on?»

Alustati otsast peale. Kõigepealt kaks vana peremeest — Slābāns ja Peika. Neid ei saanud küll ühte patta panna, igatahes Puriņš kirus rohkem Peikat, aga asjaolusid ja vanust arvestades võisid nad ka mõlemad olla bandiitide juures. Samuti oli kadunud uusmaasaaja Zīriņš, kelle kohta Puriņš teadis rääkida, et too oli paljas mees, aga igavene riiukukk, kes ilmast ilma naabritega tülitses ja keda ei tahetud õieti peolegi kutsuda. Ja lõpuks — polnud tagasi tulnud kümnehektarimees Ābols. Tema kohta ei osanud Puriņški midagi halba ütelda, aga kui inimene sõidab kodunt minema ega tule tagasi, siis on asi kahtlane.

«Võib ju olla, et mõni on ka hukka saanud,» tähendas Paipala, aga tema märkus ei leidnud erilist toetust. Puriņš küsis, et miks pidid siis just need neli meest hukka saama, mitte mõned teised. Antons vaatas süngelt Spandegsi poole, aga too oli mõttesse vajunud.

«Kus need ähvarduskirjad siis on?» päris ta natukese aja pärast. Üks kirjadest oli Puriņšil taskus, Spandegs keeras paberi lahti.

«Käekirja ei tunne?»

Selgus, et partorg ei või käekirja tunda, tema pole ligi kakskümmend aastat siin ümbruses elanud, aga esimees pole kunagi kirjatükkidega tegelnud ega ole kunagi kellegi käekirja uurinud. Pealegi on ju ähvarduskirjad kirjutatud trükitähtedega, sellest ei saa ju midagi aru.

«Ma arvan, et kirjutaja oli intelligentne inimene.» Spandegs uuris kaua kirja. «Ehk on toosama kooliõpetaja?»

Puriņš ruttas nimetama, et Stabulnieks, kes elas apteegis, peaks Freibergsi käekirja tundma. Kutsuti Stabulnieks, näidati talle paber ette ja küsiti, kas see on Freibergsi käekiri. Stabulnieks vaatas, vaatas, vii-

maks vastas, et tõenäoliselt siiski ei ole, kuigi — mis sa seal maalitud tähtede kohta ikka ütelda võid — need on ju kõigil ühesugused.

«Ära jutusta!» Spandegs koputas pliiatsiga vastu lauaserva. «Igaühel on omad tähed, ära hakka meile puru silma puistama!»

Stabulnieks palus vabandust ja tunnistas, et seltsimehel on võib-olla õigus, aga tema, kuigi ta elab apteegis, ei julge selles asjas midagi tõendada.

«Mis siin vaielda!» raius Puriņš äkki nagu kirvega. «Tuleb proovida, kas on ühtemoodi või ei ole. Las Stabulnieks võtab lehe ja kirjutab: kasi minema, kommunist! Siis näeb kohe.»

Ettepanek oli niivõrd ootamatu, et esimesel pilgul jäid kõik kohmetuks. Paipala tahtis ütelda, et jätku sihukesed naljad, aga Puriņš kordas veel nõudlikumalt:

«Las võtab ja kirjutab!»

«Seltsimehed, niisugust nalja ei maksa teha,» alustas nüüd Stabulnieks ise. «Niisuguseid sõnu mina ei kirjuta mitte miski hinna eest.»

«Miks mitte?» ei jätnud Puriņš järele.

«Kas teate, selle eest võib Siberisse minna! Mina olen nõukogude võimu poolt, ma teen ausalt seda tööd, mis mul kästakse, aga teie tahate mulle oma lõbuks õnnetuse kaela tuua.»

«Ütle, kas sa oled sündimisest saadik ohmu või ainult teeskled?» segas nüüd Spandegs vahele. «Siin tahetakse kontrollida, kas tähed tulevad ühesugused või ei tule.»

«Las Puriņš kirjutab.»

«Aga miks mitte sina? Ei, nüüd hakkab mind see mäng juba huvitama.» Spandegs ajas enese püsti. «Võta paber ja kirjuta: kasi minema! «Kommunisti» võid kirjutamata jätta, kui ei taha. Kas ma pean veel kaua ootama?»

Stabulnieksil tõmbus korraga otsaesine higiseks. Ta vaatas veel nagu pääsu otsides Paipala poole, siis ütles ohates:

«Noh, teie vastutusel.»

Kohe alguses oli näha, et kõik trükitähed ei tule ühesugused. Kui ähvarduskirjas olid tähed otse, siis Stabulnieksi omad kaldusid kõvasti tahapoole.

Muidu suurt vahet ei olnud. Ainult et praegusel kirjutajal käsi värises.

«Jah.» Spandegs võrdles asjatundlikul ilmel kahte paberit.

«Kui oskad trükitähtedega kirjutada, siis ta niisama umbes tulebki. Aga vahe on ikkagi olemas! Säh võta oma ähvarduskiri, pane ära ja ära lobise, et sind tahetakse Siberisse saata!»

Stabulnieks võttis paberi, rebis selle tillukesteks tükkideks, pistis taskusse ja läks ära.

«Ehmatas!» ähkis Puriņš rahulolevalt, Spandegs tähendas, et nii just peabki toimima, ainult Paipala jäi oma seisukoha juurde kindlaks.

«Nii ei tehta. See on hirmutamine, surve avaldamine ja kurat teab mis!»

«Sina oled lubamatult pehme!» Spandegs muigas, kahmas siis Sārklisel õlast kinni ja raputas teda.

«Seersant, ärka üles! Ära maga! Hitler kaputt!»

Sārklis võpatas, tegi silmad lahti, taipas kohe, kus ta viibib, naeratas süüdlaslikult ja ütles: «Küll saab!»

Lepiti kokku nii, et tühjaks jäänud maju hakatakse silmas pidama, või veel parem — sinna pannakse sisse neid, kellel on kitsas elamine ja kes ka muidu pälvivad usaldust. Vallas moodustatakse rahva omakaitse salgad, selle vastu pole ka sõjaväe-juhtkonnal midagi. Sārklis, kes pärast rasket haavatasaamist on esialgu tunnistatud riviteenistuseks kõlbmatuks, jääb Vidienasse ja hakkab neid omakaitse salku kamandama. Autokastis oli püsse ja natuke padruneid ka, need oli nüüd vaja sisse tuua ja arutada, kellele neid jagada, muidugi rangelt allkirja vastu.

Püsside ja padrunite kandmisest võttis osa ka Stabulnieks, aga hiljem, kui tal kästi võtta üks relv oma käsutusse ja lehele alla kirjutada, käskjalg keeldus.

«Mispärast?» imestas Spandegs. «Jälle kardad?»

«Ei,» vastas Stabulnieks. «Aga mina ei kuulu nende kilda, kellele meeldib püssi paugutada. Mina olen tööinimene, pealegi esimees mind ei usalda. Miks ei usalda, seda ma ei tea, aga kui ei, siis ei, pole tarvis.»

«Hull on hull!» torises Puriņš, valis endale vintpüssi, maalis nurgeliste tähtedega allkirja ja läks oma tuppa.

«Vaata ette, komandör!» muigas Spandegs, «Vaata,

et ei tuleks lasta üksipäini kõigist kaheteistkümnest rauast korraga.»

«Küll saab.» Sārklis pigistas silmad kinni ja tema põlved lõid nõtkuma. Tundus, et ta jääb nüüdsama kohe magama ja siis pole maailmas seda jõudu, mis suudaks endist kaardiväelast üles ajada, kuni ta pole välja maganud oma pikka saamata jäänud und. Spandegs mõistis, et Sārklis on surmväsinud, ta ulatas rahva omakaitse komandörile käe, jättis samuti hüvasti ka partorgiga, ütles: «Noh, vaadake ette!», astus õue, andis vilet: «Bulantšik!» ja ronis autokabiini. Paipala ja Sārklis, kes tulid välja lahkujat saatma, ei saanudki õieti aru, kes see Bulantšik on, kas automaatur või autojuht.

«Tahad magada?» pani Paipala käe Sārklise õlale.

«Küll saab,» kordas Sārklis ühtesoodu, nagu ta ei oskakski midagi muud vastata. Ning lisas: «Kaks öödpäeva paugutasime Lubāna all.»

«Viime püssid üles minu tuppa,» pani Paipala ette. «Ja sina ise jää ka siia. Ruumi jätkub mõlemale.»

Autos rääkis Spandegs samal ajal juhile, et kõiki küsimusi saab lahendada, kui tegutseda targalt ja kõva käega. Ta suurustas oma saavutustega ning väljendas mõtet, et ometi ükskord saab Vidienas korra majja.

«Siia me enam nii pea ei tule,» kinnitas ta veendunult, sest ta ei teadnud ega võinudki teada, et tal tuleb juba kahe päeva pärast tagasi tulla. Võib ju küll tegutseda targalt ja kõva käega, aga elus esineb alatihti ootamatuid pöördeid, mis löövad kõik sisseharjunud tavad rööpast välja, nii et sündmuste käik ja inimeste saatused muutuvad äkki üpris keeruliseks.

10

Tol õhtul, kui väsinud ning sõnaaher Voldis Järvelt koju tuli, ütles isa talle õhtulauas:

«Sul tuleb homme täitevkomiteesse minna. Antons käskis ütelda, et sa otsiksid ta üles.»

Voldis pomises midagi ebaselget, Janka päris, milleks vend peab sinna minema, aga isa kas ei teadnud või ei tahtnud ütelda. Mārīte oli juba söönud ja õpetas Tuksit käppa andma, aga ema heitis vanemale

pojale vaikides pilgu, nagu uurides, kas ta on tõesti juba nii täiskasvanud, et valla partorg ise võiks teda oma poole kutsuda.

Rohkem sel õhtul sest kutsest ei räägitud. Hommikul, kui isa kooli läks, läks Voldis temaga kaasa. Täitevkomitee kantseleis sai ta onuga kokku ja nende vahel toimus järgmine kõnelus:

«Tulid.»

«Jah, tulin.»

«Kas püssiga oskad ümber käia?»

«Enam-vähem.»

«Hea küll, astu Sārklise juurest läbi — või oota, ma kutsun ta siia!»

Sārklis oli peagi kohal, heitis noormehele pilgu, ütles: «Küll saab!», tõi püssi ja padrunid, märkis üles relva numbri ja laskis Voldisel alla kirjutada.

«Nüüd oled sa rahva omakaitses. Mine koju ja oota, kuni märku antakse. Aga püssi on vaja puhastada.»

«Jah.» Voldis neelas vaevaga alla kurku kerkinud kuiva tombu, aga Sārklis lõi talle õla pihta:

«Küll saab!»

Ei tea, kas vennapoeg oli partorg Antons Paipalale meelde tulnud sellepärast, et rahva omakaitse mehi polnud parasjagu kusagilt võtta, või kartis ta, et bandiidid võivad nüüd Kārlisele kallale tungida. Püss Paemäel annaks ikkagi teatud kindlustunde. Võib-olla mõtles Antons nii ühte- kui teistpidi, võib-olla ta lihtsalt ei tahtnud, et poiss jääks kõrvale, vaid tahtis teda esimestest päevadest peale uude ellu lülitada. Kunagi ei või keegi kindlasti teada, mida teine inimene õieti mõtleb, aga peaasi oli see, et Voldisel oli nüüd relv käes, ja kui ta, püss õlal, Paemäele tuli, tardus Janka paigale nagu välgust rabatud.

«Kuule... sina... kas see on päris püss?»

«Vaata!» ulatas Voldis vennale vintpüssi.

Janka klõbistas lukku ja vaatas torusse.

«Ohoo! Vindiga!» Rohkem ei suutnud ta midagi ütelda.

Missugune poiss ei ihaldaks tõelist laskeriista, kes ei tahaks kas või natukesegi relva käes hoida! Ja nüüd kuulus Voldisele relv, mis kahtlemata oli nii pärispüss, nagu üldse olla võis, ja ta võis sellega teha, mis tahtis!

«Sind . . . kutsuti sõjaväkke?» küsis Janka viimaks.

«Oh ei!» heitis Voldis käega. «See on niisama, enesekaitseks. Pärast tuleb minna bandiite kammima.»

«Kas padruneid ka on?»

«On.»

«Tead, kui prooviks õige lasta?» ei läbenud Janka. «Enne sina, siis mina.»

Voldis võttis püssi, kaalus seda hetke käes, siis viskas jälle õlale.

«Padruneid on ainult kaks magasini, ja laskmisest ära üldse unista. Kui sa oma näpud külge paned, siis hoia alt!»

Vend noogutas leplikult, Voldis viis püssi tuppa ja riputas oma voodi kohale naela otsa. Õhtuni sellest keegi enam ei rääkinud, aga öösel ei jäänud selle püssi pärast magama ei isa ega ema, ei Janka ega Voldis ise. Ainult väike õde magas sügavat lapseund, nagu poleks maailmas olemas ei sõdu, püsse ega padruneid.

«Nüüd ma ei või hoopiski enam ära minna,» mõtles Voldis. «Nüüd olen ma niisama hästi kui sõjamees. Mind kutsutakse välja, me asume teele, aga pärast on meil kuuseoksad pea kohal ja me luusime ringi mööda metsi, uurides, kas pole kuskil bandiidid peidus. Võib-olla on nad Saksa sõjaväevormis, võib-olla kaitseliidu riietes, võib-olla isegi endise Läti sõjaväe ohvitserimundrites.»

Voldis tahtis väga, et see bandiit, kes talle teele ette juhtub, oleks tingimata ohvitser või vähemalt kõrgem politseinik.

Bandiit laseb? Noh, muidugi laseb, aga Voldis on kindlasti kärmem, tema jõuab esimesena lasta, pärast kõik imestavad, Ruta ka imestab, kuidas Voldis Paipala sai jagu nii ohtlikust vaenlasest. Aga tema ütleb: «Selles pole midagi erilist, ma ainult täitsin oma kohust.»

Aga võib-olla nad lasevad ühekorraga ja koos bandiidiga langeb ka Voldis. Ta saab haavata, aga ta ei kuku oigama. Igaüks võib veenduda, et noor Paipala on tõeline mees.

Kõrvaltoas tõusis keegi kolinal voodist ja tatsas tuhvlites mööda põrandat. Vist isa. Siis ütles ema midagi, ja Voldisele näis, et ta kuulis ohkamist.

«Peab magama, magama, magama.» Voldis surus hambad kokku ja pigistas vägisi silmad kinni.

Vara hommikul läks isa jälle kooli.

Ema talitas köögis.

Märite ja Tuksi olid aia taga lehmakarjas.

Voldis ja Janka vedasid herneid küüni.

Oli hommikusöögiaeg või tsipa hiljem. Mööda saarepuiesteed keeras Paemäele «Dodge», hirmutas kanad laiali ning pidurdas järsult toa ees. Autost ronis välja kaks meest: vallas juba enam-vähem tuttav Spandegs, ainult seekord ilma nahkmantlita, selle-eest sõjaväelase kuues, hiilgav must püstolikabuur vööl, ja teine — erariietes, automaadiga.

«Kuule, nad tulid ehk sinu juurde?» müksas Janka Voldisele külge, ja vend pani kohe hangu kõrvale. Ta läks tulijaile vastu ja märkas, et põlved miskipärast värisevad. See polnud hirm, see oli erutus, mis valdab igaüht, kui on oodata uusi teateid või tähtsaid, võib-olla koguni ohtudest tulvil sündmusi. Voldis ei kahelnud hetkekski, et võõrad käsivad tal võtta püssi ja kaasa sõita, täitevkomitee juures ootavad teised, ja siis nad lähevad metsa. Aga metsas . . . Noh, ükskõik, tulgu, mis tuleb!

«Kas Paipala Valdemārs on kodus?» küsis sõjaväefrentšis mees järsult ja valjult. Voldis arvas, et mees tingimata pöördub tema poole vene keeles, aga küsimus kõlas selges läti keeles, ja Voldis vastas samuti läti keeles: «Mina!»

«Sulle anti püss?»

«Anti.»

«Kus see on?»

«Toas,» ütles Voldis ja tahtis relva tooma minna, aga võõras käratas talle rangelt:

«Seis! Paigale jääda!»

Ja Voldis seisataski, mõistmata, miks tema peale nõnda karjuti. Nagu oleks ta mõni vaenlane, mitte sõber, mitte omainimene.

Korralduste jagaja oli vahepeal käeviipega kohale kutsunud automaaturi.

«Mine too!»

Automaatur suundus toa poole, astus uksest sisse, aga mees mustas kabuuris püstoliga nõjatus vastu kaevurakkeid ja vahtis Voldist.

«Mida sa tammud?» naeris ta. «Kas pissile tahad?»

Voldis tundis, kuidas nägu lõi äkki õhetama, ta katsus ennast talitseda, aga tundis, et põlved värisevad, seekord veel närvlikumalt, veel ebameeldivamalt kui ennist. Mida see võõras mees endale lõppeks lubab! Voldis on omas kodus, aga see sissesõitnu teeb temaga paha nalja, narrib nagu mõnda poisikest ja irvitab pealekauba.

«Mida see tähendab?» pigistas Voldis endast välja madalal kõlatul häälel.

«Mis nimelt?» Läikivate saabastega mees ei saanud nagu küsimusest aru. «Kas sa ütlesid midagi?»

«Ma küsisin, miks te niimoodi käitute?» Voldis oli viimaks otsustanud rääkida temaga kui võrdne võrdsega, tulgu siis pärast, mis tuleb.

Võõras nihutas mütsi otsaette ja piilus musta sirmi alt.

«Nõuad viisakust?» muigas ta. «Ma näitan sulle niisugust viisakust, et sul jalatallad sügelema hakkavad! Või mina ei oska käituda! Minul on aega vähe. Minul on vaja sõdida. Teiesugustega! Kas on veel küsimusi? Dokumente ei küsi? Õieti teed, ma sulle nagunii ei näitaks. Minu dokumendid pole ette nähtud igasuguste Paipalate jaoks!»

«Nüüd ainult rahu!» andis Voldis endale käsu. Kodus elades polnud ta Spandegsit näinud ega võinud teda ka tunda, aga arvestades võõra käitumist ei kahelnud poiss hetkekski, et too seal kaevu ääres on nõukogude ohvitseri mundrisse rõivastatud bandiit, kes on tulnud siia tema ja isa pärast. On tulnud arveid õiendama! Ei tohtinud hetkegi viivitada, oli vaja tegutseda, aga kuidas?

Paljakäsi võideldes oleks võit tingimata Voldise poolel, aga mehel oli ju relv. Tõsi, relv oli kabuuris ning see asjaolu andis teatud lootust. Mees ei jõuaks revolvrit välja tõmmata, aga kuidas jagu saada autojuhist ja tollest kolmandast, kellel on automaat kaelas?

Kui Janka nüüd tuleks! Ja nagu kutsutult ilmus Janka sel momendil lauda nurga tagant, ta astus aeglaselt ja kohmakalt jalgu järel vedades, aga samal hetkel väljus toast ka too teine mees automaadiga. Tal oli õlal Voldise püss, ja Voldis mõistis, et ründamisest

ei tule enam midagi välja, tulijad olid saanud võidu ja osutusid täielikult olukorra peremeesteks.

«Said kätte?» tõusis mees kaevu äärest püsti.

«Sain, seltsimees Spandegs. Ja padrunid ka.»

«Noh, tühja nende padrunitega!» viskas Spandegs käega. «Peaasi, et püss ei jääks nõukogude võimu vaenlaste kätte. Lasevad kellelegi veel tina selga. Sõidame!»

Autojuht tegi «Dodge'i» ukse lahti ja küsis, kuhu sõita.

«Maakonda!» Spandegs võttis püssi, kontrollis, kas see pole laetud, ja ronis masinasse.

«Teie olete . . . seltsimees Spandegs maakonnast?» hüüdis Voldis, mõistes, et ta oli hirmsasti eksinud ja et üldse oli juhtunud eksitus, mis kestab veelgi edasi ja mida on üha raskem heaks teha.

«Mida sina siis arvasid?» naeris Spandegs. «Dzeržinski moodi ma just välja ei näe.»

«Andke mu püss tagasi, see on arusaamatus!» Voldis viskus masina juurde, aga automaatur lükkas teda küünarnukiga eemale, istus kähku autojuhi kõrvale ja lõi paukudes ukse kinni. Mootor hakkas põrisema.

«Arusaamatus?» Spandegs kummardus ette. «Arusaamatus oli see, et sinule anti relv. Kulakuvõsu!»

Ta nõjatus istmele tagasi ja andis märku sõitma hakata, manades näole niivõrd valulise ilme, nagu oleks tal tõepoolest kahju, et ta ei sarnane Dzeržinskiga.

Autorattad vajutasid õue sügavad jäljed, «Dodge» sööstis jõnksudes minema, aga Voldis seisis lahtise särgi väel, palja peaga, vanad lapitud püksid ja katkised kummisäärikud jalas. Seisis kaevu ääres ja vaatas raketele, mille vastu äsja oli toetunud seltsimees Spandegs, kes töötas maakonnalinna miilitsas.

Janka astus lähemale. Ta mõistis, et oli juhtunud midagi täiesti mõeldamatut, ta oli kuulnud Spandegsi viimaseid sõnu kulakuvõsu kohta ja näinud, et venna püss viiakse minema. Voldis vahtis ikka veel kaevu ning Janka ei julgenud venda kõnetada, ei julgenud talle ligi astuda ja kätt tema õlale panna: Voldise nägu oli hirmus. Tal olid käed rusikas, üle põskede voolasid pisarad.

«Vennas!» alustas Janka lõpuks, aga Voldis ei vastanud, ei vaadanud tema poolegi, tema õlad vappusid.

«Mida nad sulle tegid?» Janka astus veel ühe sammu, Voldis keeras ringi ja pistis jooksu. Ta lausa tormas, nagu oleks tal keegi kannul, olles iga hetk valmis teda haarama. Voldis jooksis üle õue ja kadus saarte taha.

Janka ei jooksnud talle järele, ta jäi paigale, kuulates, kuidas hernepõllul kiunub väike kutsikas, ja vaadates, kuidas ema viib lauta lehmadele sületäie vikki. Ema ei teadnud veel midagi, ainult aimas, et Paemäed on tabanud õnnetus, millest nad kaua ei toibu ja mis lööb oma käpa peale kõigile, kes siin elavad, kedagi haletsemata, kedagi säästmata.

Voldis oli selle ajaga jõudnud maanteele. Ta jooksis ikka veel niisama tormakalt. Hingamine oli rahulik, selle-eest tundis ta teravaid, valusaid vasaralööke, mis vahetpidamata tagusid peaajus, korrates aina ühte ja sedasama:

«Igasugused Paipalad, igasugused Paipalad, igasugused . . . Kulakuvõsu, kulakuvõsu, kulakuvõsu . . .»

Üks vanker sõitis vastu, liinitroskas istus Ķibilds, hõikas valjusti: «Tpruu!», peatas hobuse ning tahtis küsida, mis on juhtunud, aga Voldis oli juba möödas. Ķibilds pingutas ohje, hobune astus jälle pead kogutades edasi, sõitja aga torises omaette, et noor Paipala on päris rumalaks läinud, siis heietas ta jälle oma mõtteid kodust ja töödest, segastest aegadest, mis ikka veel ei taha lõppeda ja jumal teab, kas üldse lõpevadki.

«Arusaamatus oli see, et sinule anti relv, arusaamatus, arusaamatus . . .» lõid nüüd vasarad teist takti. Otsaesiselt nirises silmadesse higi, Voldis pühkis selle peoga ära ja jooksis edasi. Ta jookseks ka siis, kui enam sugugi jõudu ei oleks, ta jookseks isegi siis, kui teaks, et ta nüüd kohe kukub ega tõuse enam.

«Arusaamatus, arusaamatus, arusaamatus . . .» See oli piits, mis kihutas edasi. Oli ainult veel üks inimene, kes võis asjasse mingit selgust tuua, see oli isa vend Antons, Vidiena partorg. Onu oli täitevkomitees, sealsamas koolimajas oli ka isa, võib-olla polnud maakonna mehed veel ära sõitnud ja kõike saab heaks keerata.

Voldis jooksis täitevkomitee juurde, jooksis mööda mitmest inimesest, kes tema eest kõrvale põrkasid, ja komberdas komistades ootetuppa. Seal istusid Stabulnieks ja keegi naine, Voldis isegi ei teretanud neid, vaid sööstis ukse juurde ja sealt edasi ruumi, kus tavaliselt asus partorg.

Antons oli üksi. Ta oli vajunud taburetile teisel pool lauda, käed rippusid jõuetult põlvede kohal alla. Voldis märkas, et onu on näost päris hall, ilmselt oli ta haige, aga pikalt uurida polnud mahti — minutid tõttasid halastamatult edasi, ja igaüks neist viis kaasa midagi tagasipöördumatut.

«Mul võeti püss käest ära!» paiskas Voldis hingeldades ja toetus kätega vastu lauda. Vastasseinal paistis tume nelinurk, seal oli nähtavasti hiljaaegu rippunud mõni portree.

«Jah,» noogutas Antons.

«Teie teate?» karjatas Voldis. «Teate?»

Antons mõistis, et vennapoeg küsib, kas see sündis tema, partorgi teadmisel, ja kui see nii oli, siis miks.

«Ma ei teadnud,» vastas Antons. «Ei teadnud, aga võin arvata. Teisiti ei võinud see ollagi . . .»

«Rääkige!» Voldisel oli suu täiesti kuiv ja keel kleepus vastu suulage. Silme ees pöörlesid rohelised ja punased kettad, tillukesed nagu konfetid jõulukompvekkides.

«Sinu isa areteeriti,» ütles Antons ja tal endal hakkas korraga kergem. Kohutav raskus ei lasunud nüüd enam ainuüksi temal, vaid jagunes pooleks. Julm, aga inimlik. Miks pidi tema üksi selle all kokku vajuma?

«Isa?» Voldis toetus veel tugevamini vastu lauda, püüdes koondada kogu jõudu, et ärgata, aga see ei läinud tal korda — hirmus unenägu kestis edasi.

«Täna hommikul . . .» Antons Paipala hävitas viimasegi lootuse.

«Miks? Mille eest?»

Vastust ei järgnenud.

«Mille eest?» karjatas Voldis valjusti ja õnnetult, nagu oleks tema pihta lastud.

«Ma ei tea, Voldis.» Antons toetas kätele lõpmata raske pea. «Mulle mingit seletust ei antud ja mina ei tea sulle midagi ütelda, mitte kui midagi. Ei tea, see on kõik.»

«Aga keegi peab ju teadma.» Voldis tundis, et ta juba väriseb üle kogu keha.

«Küllap vist.»

«Võib-olla on keegi kaevanud?» haaras Voldis kinni järgmisest õlekõrrest.

Antons ohkas, hõõrus sõrmedega otsaesist.

«Võib-olla,» ütles ta venitades. «Kõik võib olla, kuigi ma ei usu, et sellepärast. Vidienas pole kedagi teist puudutatud, ainult Kärlis Paipalat, kooliõpetajat, minu venda.»

«Kus isa praegu on?» küsis Voldis ja Antonsile oli selge: kui ta nüüd ütleb, et maailma lõpus, sööstab poiss pikemalt mõtlemata sinna, et asja selgitada ning õigus jalule seada.

Aga kas võibki teisiti toimida? Kas tohib istuda õnnetult, käed rüpes, piinelda teadmatuses ning oodata, et kõik laabub iseenesest?

Antons tõusis.

«Ma sõidan linna. Partei maakonnakomiteesse. Saan vähemalt mingit selgust. Kui isa pole süüdi, siis lastakse ta vabaks.»

«Jah,» noogutas Voldis. Ta otsustas, et sõidab kaasa ega tule tagasi ilma isata, kuid Antons Paipala arvas teisiti:

«Sina pead koju minema ja emale kõik ära rääkima. Vaata, et temaga midagi ei juhtuks. Ja ole mees!»

«Jah,» lausus Voldis kõlatult, taibates samas, et neil ei õnnestu isa nii pea ja nii kergesti vabastada, et on lahti pääsnud esialgu veel arusaamatu, ent kohutav tuulispask, millesse on sattunud isa ja kuhu võivad sattuda küll onu Antons, küll tema ise, Voldis, küll kõik teised, kes seisid isale lähedal.

Voldisel polnud enam midagi ütelda, ta väljus toast ja jõudis läbi eesruumi õue ning sealt maanteele. Teisel pool, otse vastas, paistis hall rusuhunnik, kunagi oli seal olnud kirik, ja sellest viis mööda järveäärne tee. Kooliajal oli Voldis koos sõpradega käinud seal paadiga sõitmas. Kirikut enam ei olnud, tõenäoliselt polnud ka paati, midagi enam ei olnud, ja äkki turgatas Voldisele pähe, et tal pole kuhugi minna — pole kodu, pole lähedasi inimesi, on ainult mure, mida isegi ei näe ja mille vastu ei saa niisiis ka võidelda; see

mure rusub ja lämmatab, nagu tahaks sind lõplikult murda.

«Võib-olla ei saa ma enam iialgi olla niisugune, nagu ma olin, minust ei saa enam iialgi see, kes ma olin,» kõlas vahetpidamata kõrvus. «Ja võib-olla hakkavad inimesed minust kaares mööda käima, näitavad näpuga ja ütlevad: «Vangi poeg.» Aga miks? Miks?»

Voldis ei uskunud, et isa on teinud midagi niisugust, mille pärast Paipalatel tuleks häbeneda. Voldis teadis, mida isa mõtles. Isa ei olnud nõukogude võimu vastane, ta võib-olla vahel kahtles ja kõhkles, aga selle eest ei võinud ju kedagi karistada. Mis inimene see on, kes milleski ei kahtle ja millegi üle järele ei mõtle?

Niisiis on juhtunud eksitus. Ei tohi alistuda meeleheitele, need olid hetkelised tundmused, mis jalad alt lõid. Kui rahulikumalt järele mõelda, tundus kõik lahendatav ja parandatav. Asja uurimata kellegi üle kohut ei mõisteta, ja just uurimine tõestab, et isa pole süüdi, ja siis ta lastakse vabaks. Niikaua vastutab Voldis Paipala ema eest, oma pere ja kodu eest. Vastutab kui mees, juhtugu mis tahes ja räägitagu mis tahes.

Sel ajal, kui Kärlis Paipala poeg kodu poole astus, väljus Antons Paipala täitevkomiteest ja suundus teisele poole. Ta oli lubanud linna sõita, aga sõiduriista ei olnud. Tuli minna jalgsi.

Antons kõndis maha kolm kilomeetrit, võib-olla viis. Teetulpi polnud, kas sakslased või siis omad olid kõik tulbad ümber lükanud. Vahemaa ei tundunudki praegu kõige olulisem, aga sellest kõige olulisemast püüdis Antons mitte mõelda, õigemini püüdis end keelata mõtlemast, säästa jõudu eelseisva võitluse jaoks, millele polnud lootust läbi ajada. Ta tundis tagala asutusi ja nende tööstiili, teadis, et inimesed, kes seal töötavad, erinevad tunduvalt rindemeestest küll käitumiselt, küll mõtteviisilt. Kui inimene asub väljaspool ohtu, muutub ta alati enesekindlamaks ja usub rohkem oma kõikvõimsusse.

Päev polnud just lämmatavalt kuum, aga ometi muutus käimine üha raskemaks, hingamisel kuuldus vilinat ja rinnus pistis. Oma põdurat tervist kirudes surus Antons hambad risti, kuid mõistis ikkagi, et ta sel kombel linna ei jõua, kusjuures ka tagasi pöörduda

polnud mingit mõtet. Mida kujutab endast partorg, kelle vend on areteeritud? Kuidas ta saab nõukogude võimu kasuks selgitustööd teha ja agiteerida, kes teda enam kuulab, kes teda usub?

Õnneks tuli lõppude lõpuks siiski üks veoauto. Arvatavasti tänu Antonsi poolsõjaväelisele rõivastusele auto peatus, nii et ülejäänud tee võis Vidiena partorg sõita autokastis. Linnas astus Antons maha, tänas kohaletoimetamise eest ja vaatas kella. Kell oli veerand neli, nii et Kapräns pidi olema partei maakonnakomitees. Aiavärav oli avatud, Antons astus sisse ja kõndis mööda kruusast, korrashoitud teerada hooneni, millel lehvis punane lipp. Seest kostis kõnekõminat, ilmselt polnud sekretär üksi. Päevasel ajal polnud see teisiti mõeldavgi.

Eesruumis päris keegi, mida seltsimees soovib. Antons vastas lühidalt: «Sekretäri,» ja ära kuulamata seletust, et sekretäril on parasjagu nõupidamine ja ta ei saa kedagi vastu võtta, tegi ta ukse lahti ning astus tuppa.

Laua ümber ja seinte ääres oli koos umbes kakskümmend inimest. Kõik või peaaegu kõik suitsetasid, aknad olid suletud, aga läbi suitsuhämu paistis Kapräns; ta istus laua otsas, kuulates noorepoolse mustade vurrudega mehe juttu. Kapräns heitis korraks pilgu ukse poole ning nähes kedagi sisse astuvat, koputas pliiatsiga vastu lauda.

«Ma olen kinni,» ütles ta, pöördus siis uuesti kõneleja poole: «Jätkake!»

«Nägi või ei näinud,» ei osanud Antons korraga ütelda, sest sekretär oli talle heitnud vaid üsna põgusa pilgu. Küllap ei näinud, aga... võib-olla ei tahtnud näha?

«Oodake väljas!» ütles Kapräns, seekord pead pööramata, kuid Antons oli juba otsustanud, et tema välja ei lähe, sest niisugune koosolek võis kesta hilisõhtuni. Ta nõjatus vastu uksepiita, justkui rõhutades, et tema siit kuhugi ei liigu.

Vurrudega noormees rääkis hea tükk aega raskustest raudteetranspordis, aga tema jutt oli katkendlik ja Antons ei püüdnudki seda kauem jälgida. Ta silmitses Kapränsit ning püüdis ära arvata, kas sekretär juba teab Vidienas aset leidnud sündmustest.

Kõneleja jõudis vahepeal oma jutuga lõpule. Et keegi temalt enam midagi ei ootaks, ütleski ta need sõnad: «Ma lõpetasin.»

Pool minutit, võib-olla veidi kauem, valitses koosolekul vaikus, siis koputas Kapräns jälle pliiatsiga vastu lauda.

«Seltsimehed, kuulutan kümneminutilise vaheaja. Minge välja, me tahame tuulutada. Ainult ärge laiali minge, jätkame kümne minuti pärast.»

«Nähtavasti märkas ja teab juba,» järeldas Antons.

Temast möödusid koosolekust osavõtjad, mõned tundsid Paipalat ja andsid talle kätt. Samal ajal püüdis keegi Kapränsiga juttu alustada, aga sekretär ei lasknud ennast kaasa tõmmata.

«Pärast. Nüüd minge välja!»

Ise läks ta longates akna juurde, lükkas selle lahti, vaatas korra välja, nagu tahaks tõesti kontrollida, kas seltsimehed laiali ei lähe, pöördus siis ringi ja astus otsejoont Antonsi juurde.

«Tervist!»

«Tere, Ernests!»

«Tulid?»

«Kuhu mul mujale ikka minna?»

Kapräns surus Antonsi kätt, moonutas valuliselt nägu ja pomises:

«See on õige, muidugi.»

Aga Antonsile polnud veel selge, mis asi on õige, kas see, et tema, Vidiena partorg, tuli partei maakonnakomitee sekretäri juurde, või see, et polnud kuhugi mujale minna.

«Vend areteeriti,» ütles Antons.

«Kuulsin.»

«Ma pean teadma, mille eest.»

«Ega ilmaaegu kedagi ei areteerita.»

«Varas ta ei ole,» alustas Antons, aga Kapräns katkestas teda sedamaid, tähendades, et ärgu tehku nalja, nüüdsel ajal ei sõideta varguse pärast maakonnast kahe autoga kohale.

«Mille eest siis?»

«Ma ei tea, mõistad?» tõstis Kapräns häält. «Ja mul on aega ainult kümme minutit.»

«Seda ütleb ta juba kolmandat korda.» Antons mõistis, et ta praegu mitte midagi ei saavuta, kuid otsustas

ikkagi sinna jääda, meenutagu Kaprāns seda kümmet minutit veel neljas ja viies kordki.

«Sa küsid, mille eest?» ütles Kaprāns. «See pole minu asi, aga kui sinu vend asub kord juba Riia tänavas, siis on selge, et ta oli nõukogude võimu vastane. Spandegs helistas mulle.»

«Küllap teatas, et partorgi lihane vend . . .»

«Ära mängi lolli!» läks sekretär vihaseks. «Ära unusta, et sa pole poisinolk, vaid oled parteitöötaja. Kui minu vend osutuks vaenlaseks, siis ma laseksin ta ise kinni panna.»

«Ja pärast jääksid rahulikult partei maakonnakomitee sekretäriks?»

«Mida sa tahad sellega ütelda?»

«Ainult seda, et ma ei või ametisse jääda, kui minu vend läheb nõukogude võimu vastu. Sa saad sellest aru küll, Ernests. Helista Sārklisele, et ta asuks minu kohale.»

«Nii!» kõverdas Kaprāns suud. «Oled otsustanud tegutseda omal käel? Ei tule midagi välja, keegi pole sind veel tagandanud.»

«Sina ise tagandad.»

«Kui vaja, siis tagandan. Vaatame sinu küsimuse läbi, aga senikaua palun mitte paanikat teha ega deserteerida. Praegu käib sõda.»

«Selle ma olin unustanud, Ernests.» Antons muigas kibedalt. «Aga deserteerida ma ei kavatse. Täidan partei iga ülesande.»

«Noh, näed, ülesanne oleks niisiis järgmine: ära rakenda vankrit hobuse ette! Selge?»

«Selge!» noogutas Antons ning väljus hüvasti jätmata. Aiast tulid mööda koridori vastu partei- ja nõukogude töötajad. Kümneminutiline vaheaeg oli läbi.

11

Kui seltsimees Spandegs tuli koolimajja ja küsis õpetaja Paipala järele, läks Kārlis talle vastu ja sirutas käe. Spandegs seda ei märganud, ta ütles:

«Tulge kaasa, sõidate linna!»

Kārlis oli korduvalt mõelnud, et peaks minema maakonnalinna ja korda ajama terve rea pooleliolevaid

küsimusi, mis olid seotud läheneva esimese septembriga. Küllap linnas leidub asutusi, kes pidid hoolitsema kooliprogrammide eest ning võisid anda vajalikke näpunäiteid. Kunagi polnud aga linnaminekuks mahti, nüüd siis avanes selleks võimalus. Kārlis võttis kaabu ja portfelli ning järgnes kutsujale.

Õues oli kaks masinat — «Dodge» ja ebamäärast saksa marki kergesõiduauto. Spandegs osutas saksa autole, kaks meest hakkas seal kohe õiendama: üks pani mootori käima, teine laskis Kārlisel ees sisse astuda, istus ise tema kõrvale ning kohendas kaenla alla surutud automaati.

«Sõidame!» kamandas Spandegs ja sõit läks lahti. Tema ise jäi veel «Dodge'iga» koolimaja juurde.

Kārlisel polnud ammu enam juhust olnud sõiduautoga liikuda. Istuda oli mugav, allakeeratud akendest puhus meeldiv tuuleõhk. Kārlis võttis kaabu peast ja pani põlvedele.

Libises mööda tuttavaid maju ja metsatukki, siinseal vilkus mõni järv. Kārlis vaatles kõike kui inimene, kes tahab näha, missugune on tema kodukoht praegu, ainult et seekord ei äratanud huvi mitte kauane eemalolek, vaid nendest üle käinud sõda. Lahingud ja sakslaste taganemine polnud tekitanud vallale tõsisemaid purustusi, ainult tee ääres paistis kohati mahamurtud puid. Hoonetel polnud suurt viga midagi.

Kui auto naabervalla piiridesse jõudis, siis Kārlis enam nii suure hoolega ei vahtinud ja veidi aja pärast sai ta mahti kõrvalistuja poole pöörduda. Too oli niisuguses sinises mundris, nagu miilitsad kandsid neljakümnendal aastal.

«Kas maakonnalinnas on juba haridusosakond?» küsis Kārlis viisakalt ja sai vastuseks:

«Ärge rääkige!»

«Ma vist segasin autojuhti,» mõtles Kārlis ega pärinud enam midagi, aga tal oli veider tunne: sõita võid, aga rääkida ei tohi. Miski oli siin korrast ära.

«Vabandage,» alustas ta tüki aja pärast uuesti, ja jälle järgnes kohene vastus, ainult et sedapuhku märksa selgem:

«Vait! Areteeritul on rääkimine keelatud!»

Kārlis vaatas kõrvalistuja poole ning mõistis: auto-

maat polnud niisiis mõeldud kaitseks võimaliku kallaletungi vastu, vaid hoopis selleks, et valvata teda, Kārlist.

Vahel tabab selgus inimest nagu välgusähvatus, vahel tungib see peaajju aegamööda, tilkhaaval. Seekord jõudis sõna «areteeritu» teadvusse silphaaval: a-re-tee-ri-tu. Ja võib-olla just seepärast, et see toimus niivõrd aegamööda, Kārlis ei erutunud, vaid vaagis kõike külmalt.

Ta on areteeritud ega tohi rääkida, seepärast oleks ilmaaegne küsida äkki valvuriks muutunud kõrvalistujalt, miks ta on areteeritud ja kuhu teda kui vangi viiakse. Valvur tõenäoliselt ei teadnudki põhjust, ta täitis ainult oma kohust. Kārlisel jäi vaid üle rahulikult saatusele alistuda ning oodata, mis saab edasi.

Erilist pattu Paipala Kārlis ei teadnud endal olevat: ta oli elanud nii, nagu pidas heaks ja õigeks, ainult kooliõpetaja kohta ei tahtnud ta vastu võtta ja andis järele alles siis, kui naine hakkas peale käima. Võib-olla oli ootamatu areteerimine seotud just raskustega koolis. Ta oli lasknud ruumid puhtaks teha, nõudnud vallalt puid, aga võib-olla poleks maksnud seda sõja ajal teha, võib-olla oleks pidanud läbi ajama omaenda jõududega. Aga ei, seda oleks teinud igaüks, kelle kätte on usaldatud viiskümmend last — need lapsed pidid ju sõjatingimuste kiuste õppima lugema, kirjutama ja arvutama.

«Siin on mingi eksitus,» otsustas Kārlis viimaks. «Tēvijas» loetud kirjutisi Punaarmee ja tšekistide hirmutegudest ja arveteõiendamisest rahulike elanike kallal ta ei uskunud. Praegu polnud ka asi seda nägu, et oleks püütud arveid klaarida. Kui oleks tahetud seda teha, siis võinuks teda maha lasta sealsamas koolimaja nurga taga, võinuks käed raudu panna ja jala linna ajada või viia pikali õlgedel mõne vankri pära peal, aga nüüd näe, sõidavad autoga, ja ainult üks valvur istub kõrval, kes kombe täitmiseks tuletab meelde, et ta ei üritaks juttu ajada.

Polnud mingeid solvanguid ega nurjatut kohtlemist, aga ikkagi ei saa normaalne inimene jääda päris rahulikuks, kui ta teab, et ta pole enam vaba, kui ta mõistab, et tema vastu on sihitud mingid esialgu veel sõnades väljendamatud kahtlused. Igaüks on erutatud, kui

ta mõtleb sellele, mis teda ootab, ja just teadmatus vaevab kõige rohkem.

«Aga ma ei tea ju midagi, ma isegi ei aima midagi, nii et ma ei saa ka praegu enda heaks midagi teha.» Kārlis hakkas jälle aknast välja vaatama. «Ja kuna ma ei saa midagi teha, siis pole mõtet ilmaaegu närveerida. Elu loobib vahel inimest nagu lainetel — kord tõused üles, siis kukud jälle alla, ja peab oskama hoida paati, et see ümber ei läheks. Võib-olla ongi hea, kui torm läheneb rutem, kuni inimesel on veel jõudu sellele vastu panna.»

Nad jõudsid linna umbes hommikueine ajaks. Tänavatel liikus niisama palju elanikke, nagu rahuaastail, siin-seal kõndis ja sõitis ringi ka sõjaväelasi.

Auto keeras Riia tänavale ja sisenes kahekorruselise maja hoovi. Automaatur ronis välja esimesena, lõi põmdi ukse kinni ja tegi lahti teise ukse sealpool, kus istus Kārlis. Kārlisel kästi välja astuda, ta hoidis ikka veel kaabut käes. Valvur hõikas, et pangu müts pähe, aga käed käskis hoida seljataga. Siis ütles ta:

«Lähme!»

Kārlis pidi astuma majja õuepoolsest uksest, valvur järgnes kaks-kolm sammu tema järel, aga Kārlisel oli tunne, et automaadi toru on sealsamas vastu tema selga, kuskil abaluude vahel. Ees oli pikk koridor, automaatur käskis suunduda vasakule, seal tegi keegi ukse lahti, ja veidi aja pärast oli Kārlis Paipala juba üksi. Tuba oli väike, ühe aknaga, selle ees ristusid trellid.

«Küllap peab nii olema,» torkas Kārlisele pähe, ta istus puust narile ja pani kaabu sinnasamasse enda kõrvale. Ruum oli puhas, lõhnas veidi tärpentini järgi, trellitatud aknast paistis sisse hommikupäike.

Seal istudes tuli Kārlisel mõte kodust. Enne, kui tema siit välja saab, jõuavad Marija ja lapsed koledasti muretsema hakata ja mõtlevad välja kes teab mida. Hea seegi, et vend töötab täitevkomitees. Küll Antons juba rahustab koduseid ja hoolitseb selle eest, et Kārlist asjata kinni ei peetaks. Partorgil on praegusel ajal oma sõna öelda. Pealegi on Antons ise ka mitu korda vangis istunud, tema juba teab . . .

Aga imelik! Kui Antons tol korral vangistati ja vallas levis kuuldus, et ta on süüdi mõistetud, oli Kārlis

rahumeeli edasi elanud, ta polnud kuhugi sõitnud, polnud midagi selgitanud, polnud teinud katsetki venda vabastada. Nii näis tookord õige olevat, aga praegu?

«Siis olid teised ajad,» vangutas Kārlis pead. «Mingi uurimine ja tagaotsimine poleks nagunii midagi aidanud.»

Aga kuidas see nüüd on: kui praegune aeg tundub olevat sirgem ja õigem, miks siis Kārlis ja paljud teised möödunut vähemalt salaja osalt taga kahetsevad? Kas poleks siis targem ja ausam seista rinnaga praeguse korra eest?

«Ma ju seisin.» Kārlis ohkas. «Ma jätsin oma kodu ja läksin kooli, ehkki keegi ei saanud mind selleks sundida. Antons muidugi püüdis mind veenda, ja Marija ütles, et teisiti ei või, aga otsustasin ikka lõpuks mina ise, seda ei saa keegi salata. Ja ma läksin sellepärast, et need jõhkrad ähvarduskirjad mind vihastasid. Ma ei löönud kartma bandiitide ees ja siiski olen ma nüüd hädas, pealegi omade tõttu.»

Mõtisklused katkesid poole pealt. Uks avanes ja ennistine teekaaslane kutsus Kārlist endale järgnema. Ainult et nüüd oli valvur juba ilma automaadita.

Kārlis viidi teise, ilma trellideta tuppa, tal kästi istuda seina äärde pingile, vaatega akna suunas. Sellest aknast päikest sisse ei paistnud, see väljus õhtu poole. Peatselt astus sisse sihvakas kaptenipagunitega ohvitser, umbes kolmekümne aastane. Ta istus Kārlise vastu laua taha ja lõi aktikaaned lahti.

«Kārlis Jānise poeg Paipala?» küsis ohvitser selges läti keeles.

Kārlis kinnitas, et nii teda hüütakse tõepoolest.

«Kas räägime õigust või hakkame vingerdama?» esitas ohvitser küsimuse.

«Mul pole vaja vingerdada, ma pole midagi seadusevastast teinud.»

«Tõesti?» Ülekuulaja mõtles veidi, võttis siis sulepea. «Sünniaasta?»

Sünnidaatumite ja igasuguste üldandmetega läks kõik libedasti, tõrge tekkis siis, kui hakati arutama tegevusala. Kārlis Paipala vastas, et ta on kooliõpetaja.

Ohvitser pani sulepea kõrvale, vaatas areteeritule kaua uurivalt otsa ja küsis:

«Kas Vidienas on veel keegi Kārlis Paipala, kes elab näiteks Paemäel ja on seal peremeheks?»

«Teist ei ole, see olen mina ise.»

«Tõesti?» Ohvitser näis jälle imestavat. «Kas te sellisel juhul siiski ei seletaks, kuidas on võimalik, et te olete taluperemees ja ühtlasi õpetaja. Nagu ma tean, varem see nii ei olnud.»

«Ei,» kostis Kārlis.

«Imelik. Ulmanise ja Hitleri ajal ei tõstnud te jalgagi kooli poole, vaid elasite oma talus. Tuli Punaarmee, taastati nõukogude võim, ja te läksite otsemaid kooli. Miks?»

«Nii oli vaja.»

«Kellel?»

«Ma ei saa aru,» kehitas Kārlis õlgu. «Õpetajat oli vaja.»

«Niisugust nagu teie? Väga imelik.»

«Vend kutsus mind. Ta on Vidiena partorg.»

Ülekuulaja avas suu, ja alles nüüd märkas Kārlis, et ees, ülemises reas, oli tal kuldhammas.

«Partorg jätke rahule!» ütles ohvitser ja vaatas jälle altkulmu. «Praegu on niisugused ajad, et üks vend on parteis, teine vastu. Partorgile ei maksa vihjata, vastutage ise enda eest!»

«Ma ei vihjagi,» ütles Kārlis, ja süda läks tal aina raskemaks. «Ma ei vihja, aga ma ei ole vastane.»

«Eks me näe!» Saledad sõrmed lehitsesid pabereid aktikaante vahel.

«Mida te tegite enne esimest maailmasõda?»

«Ma olin sõjaväes.»

«Missuguses sõjaväes?»

«Vene.»

«Ohvitser?»

«Kirjatoimetaja.»

«Mis ajani?»

«Neljateistkümnenda aasta oktoobrini.»

«Ja pärast seda?»

«Sõjavangis.»

«Missuguses sõjavangis? Kelle juures?»

«Sakslaste juures.»

«Kus kohas?»

«Mind võeti vangi Ida-Preisimaal.»

«Ma ei küsi, kus te ennast vangi andsite, ma küsin, kus te vangis olite.»

«Hamburgi lähedal.»

«Ja kus see Hamburg teie arusaamist mööda asub? Põhja-Liivimaal Strenči ligidal?»

«Saksamaal,» ütles Kārlis, mõistmata, milleks niisugune irooniline arupärimine. Aga ohvitser oli juba leidnud mingi paberi, ta tõusis üles ja astus areteeritu juurde.

«Kas teie täitsite selle planketi õpetajaks kinnitamise puhuks?»

«Mina,» tõendas Kārlis, imestades, et paber oli nii ruttu jõudnud täitevkomiteest maakonnalinna.

«Teie!» Ohvitser läks tagasi ja istus laua taha. «Niisugusel juhul palun seletada, kuidas on võimalik, et siin on, nagu arvata, teie käega kirjutatud: välismaal pole olnud.»

«Kas see oli siis välismaal, see oli ju sõjavangis!» Kārlis tundis äkki, et tal hakkab kuum. Kas niisuguse totra arusaamatuse pärast tohib inimest areteerida? Kui ta on midagi valesti kirja pannud, ärgu kinnitatagu teda õpetajaks, ta jääb Paemäele edasi.

«Ütelge, kas te olete arulage või peate mind arulagedaks? Saksamaa ei ole teie jaoks välismaa, mida võib sellest järeldada?»

Kārlis Paipala vahtis süngelt põrandale.

«Mitte midagi ei või järeldada,» ütles ta viimaks. «Ütelge parem, miks ma siin olen ja mida te minust tahate. Nii me jõuame rutem otsa peale.»

«Rutem?» Ohvitser mudis sõrmede vahel paberossi ja pani selle suhu. «Ehkki meil sõda veel käib, pole meil enam kuhugi nii väga tõtata. Tahate teada, miks te siin olete? Te saate seda teada! Ma võiksin teile öelda, millega te toime tulite, aga ma ei ütle. Ei ütle sellepärast, et siis te tunnistate ennast süüdi ainult nimetatud üleastumises ja me ei saa muud midagi teada. Aga te räägite mulle ise kõik ära. Ütlete, kuidas te aitasite fašistlikke sõjavägesid, miks te trügisite nõukogude kooli. Ja ütlete, kes käskis teil seda teha. Šustiņšit tundsite?»

«Ta tapeti.»

«Täiesti õige! Praegu te kindlasti veel ei tea, kes

võis teda tappa, aga mõelge järele! Mõelge järele, siis räägime.»

Sellega oli esimene ülekuulamine lõppenud, Kārlis tuli tagasi trellidega tuppa ja vajus narile.

Võib-olla oli Antons rääkinud, mida Kārlis arvas Šustiņšist, kui ta pandi esimehe ametisse. Et Šustiņš pole sobiv mees, et ta pruulib puskarit ja et läheb ehk sellepärast täitevkomiteesse ametisse, et see on talle kasulik. Ei, Antons ei võinud seda rääkida, ja kui rääkis, siis pole seegi veel mingi kuritegu.

Võib-olla oli kogu õnnetuses süüdi mõni pealekaebaja, aga kes? Erilisi vaenlasi Kārlisel polnud, aga mis sa niisugusel ajal tead? Kui õnnestuks vähemalt teada saada, milles teda õieti süüdistatakse.

Õhtupoolikul toodi Kārlisele suppi ja üks leivakäär. Toas polnud valgustust, sellepärast tuli hämaras magama heita. Öö möödus rahulikult, tänaval ja majas oli kõik vaikne, aga magama ta siiski ei jäänud — liiga palju oli päeva jooksul läbi elatud.

Hommikul kutsuti ta jälle ülekuulamisele. Magamata, tursunud silmadega istus Kārlis pingile, olles ette otsustanud, et ta ei lase ennast lobisema sundida, vaid vastab nii lühidalt, kui võimalik, ja palub, et talle lõppude lõpuks öeldaks, milles teda kahtlustatakse. Inimesel on ometi õigus teada, mille eest teda areteeriti.

Kapten tuli tuppa alles tüki aja pärast ja teda oodates oli Kārlis jõudnud järeldusele, et teda pole veel siiski arvatud kõige suuremate kurjategijate kilda. Toas kedagi teist ei olnud, aken oli irvakil, sellest oleks võinud soovi korral välja hüpata, aga kui praegusel juhul niisugust võimalust ei arvestatud, siis Kārlist midagi erilist ei ähvardanud.

«Mil viisil te abistasite fašistlikke kallaletungijaid?» Seekord tuli küsimus ilma igasuguse ettevalmistuseta.

«Ma ei ole neid abistanud,» vastas Kārlis.

«Te valetate!»

«Ei valeta. Kui ehk normidega . . .»

«Mis normidega?»

«Mida vald nõudis, seda andsin.»

«Nii.» Ohvitser pani suitsu ette ja puhus mõnuga suitsurõngaid. «Ja see on kõik?»

«Kõik.»

«Ei! Ei ole kõik!» ütles ohvitser karmil, metalsel

häälel. «Te olete aastates inimene, tahate töötada õpetajana, aga valetate nagu esimese klassi õpilane. Kust te olete võtnud selle viha meie vastu, nõukogude võimu vastu? Kust?»

«Mul pole mingit viha, ja ma ei valeta.»

«Nii et teie pole fašistlikke vägesid abistanud?»

«Ei.»

Kapten võttis uue paberossi, aga see pudenes tema sõrmede vahel. Ta vajutas kellanupule. Uksele ilmus sõdur.

«Tooge sisse!»

Uks sulgus jälle.

«Ega ta pole ometi lasknud areteerida teisi meie perest, ei, ei või olla!» Kārlis tundis, kuidas süda hakkas ägedalt peksma.

Möödus kaks minutit, võib-olla kolm. Uurija vaikis, sorides paberites. Ta oli kitsad huuled kõvasti kokku surunud, aga Kārlis teadis, et nende huulte taga on üks kuldhammas.

Ei, sissetoodav ei võinud olla keegi kodustest, see on arvatavasti toosama, kes Kārlise peale kaebas, ja siis saab kõik selgeks.

Uks avanes, Kārlis kuulis, et üks astub sisse lohisevaal sammul, teine kärmelt, saabaste klopsides.

«Seltsimees kapten, teie käsul . . .»

Kārlis pööras pea, vaatas, ja seekord tabas teda tõeliselt välk — ootamatu ja möödapääsmatu. Mäng oli kaotatud, saatus oli mänginud talle kõige rumalama vingerpussi: seal seisis salkus juustega, heledatesse habemekarvadesse kasvanud pikk poisilik saksa leitnant, kes oli Paemäel veetnud ühe öö ja kelle tema, Kārlis, oli leidnud oma puukuurist.

Selsamal hetkel mõistis Kārlis Paipala, et ta tõenäoliselt ei näe enam ei seda puukuuri ega Paemäge, võib-olla ei näe ta ka enam oma peret, sest nüüd polnud enam mingit mõtet midagi seletada või ennast õigustada — kõik tunduks ebausutav ning väljamõeldud.

«Ma oleksin siiski pidanud ta tookord maha lööma!» Esimest korda elus tundis Kārlis kahetsust, et ta polnud tapnud inimest.

«Kas te tunnete seda talupidajat?» osutas kapten Kārlis Paipalale.

«Just nii, tunnen!» tõendas sissetoodu.

«Niisiis tema varjas teid oma majas ja pärast andis erariided selga?»

«Just nii!»

«Mis riided?»

«Püksid ja kingad, härra kapten. Ma juba rääkisin teile.»

Püksid olid ikka veel noodsamad, aga Voldise kingad oli Morgenstern-Vilķis kuskil ringi vahetanud nöörsaabaste vastu.

«Võib-olla ta valetab?» küsis uurija Kārliselt.

«Ei valeta,» vastas Kārlis. «Nii see oli.»

«Välja viia!»

Valvur haaras pikal õlast, pööras ukse poole ja lükkas koridori. Ruumi sigines vaikus, kaks inimest ja herilane, kes aknaruudul sumises. Kapten tõmbas suitsu lõpuni, võttis aktikaante vahelt ühed paberid ja ulatas need üle laua.

«Kirjutate alla?»

Kārlis astus laua äärde ja kirjutas sõnalausumata alla.

«Aga te ju ei lugenud?»

«Mis mõtet sellel enam on?»

«Miks see pöörane veltveebel mind tookord maha ei lasknud mu oma kodu õues?» — oli ainus mõte Kārlise peas. Mõte arenes edasi samas vaimus: «Alati ei võida see, kes ellu jääb, vahel peab oskama õiges kohas ja õigel ajal surra.»

«Teist on raske aru saada. Võib-olla te olete vaenlane, aga võib-olla olete lihtsalt naiivne,» ütles kapten, kui Kārlis oli läinud tagasi seina äärde pingile. «Peab olema kas nõdra aruga või läti talupoeg, et mitte mõista, mida tähendab sõja ajal varjata ja siis veel ümber rõivastada vaenlase ohvitseri. Selle eest võib maha lasta, aga tõenäoliselt teid maha ei lasta, las tribunal otsustab, mul endal jäi isa Kuramaale. Kui palju ja kui kaua tuleb teid, hallparuneid, veel sundida ja õpetada, et teile aru pähe panna?! Tollele kokutajale saksapoisile oleks tulnud anda üks nahatäis ja pista ta sõjavangide laagrisse. Võib-olla oleks tast veel inimene saanud, aga nüüd tuli välja bandiit. Tema käte küljes on veri, võib-olla isegi Šustiņši veri. Ja kes selles süüdi on? Ainult teie. Ärge siis

kaevake, et õigust ei ole. Õigus on olemas. Kõik antakse teenete järgi. Kas te tahtsite veel midagi ütelda?»

«Jah,» ütles Kārlis. «Ma tegin seda üksipäini. Minu peret polnud tookord koduski. Uskuge, mina üksipäini.»

12

Liivimaa kõrgendikul saabub sügis varem kui teistel Läti aladel. Ehkki oli alles septembrikuu esimene nädal, tulid öösel maha varajased hallad, ja metsasalud ning üksikult seisvad puud, heitnud endalt ühetõonilise, juba kõvasti luitunud roheluse, moondusid nagu nõiavitsa väel otsemaid roostekollasteks kuhilateks.

Päev kujunes jahedaks ja tuuliseks. Tuul saputas halastamatult lepavõsa kraaviserval ja keerutas aeg-ajalt maantee kohal üles liivatolmu, sest juba tükk aega polnud vihma sadanud. Osa põlde oli koristatud, teistel koogutasid üksildaselt maadligi vajunud nisuhakid, vahel harva vilksatasid ka kokkupanemata väljad varisenud vilja või raskelt lamandunud kõrrega.

Siin-seal paistis kari, haukus koer, teisal vedasid inimesed tõttamata vilja koju. Kui sõitsid mööda veoautod sõduritega või sõjavarustusega, keerasid talupoegade koormad teelt alandlikult kõrvale. Maailm elas, hingas ja toimetas oma toimetusi, ja ometi tundus inimene, kes sel pärastlõunal pikkamisi maakonnalinnast Vidiena poole astus, selle karge sügistaeva all täiesti üksik ja mahajäetud.

Tal polnud käes muud, kui tee äärest lõigatud sarapuukepp, aga näis, nagu veaks ta endaga kaasas nähtamatut raskust. Ta higistas, pea huugas ja kumises otsas, keha vapustasid aeg-ajalt ebameeldivad värinad. Käia oli raske, aga ta ei peatunud, vaid rühkis aina edasi, kartes, et kui ta maha istub, ega ta siis vist enam ei tõuse ja tal tuleb kuhugi kraavipervele konutama jääda.

Järve ääres hargneb tee kaheks: üks viib otse Vidiena keskusesse, teine, märksa pikem, teeb tiiru

ümber järve, aga seegi jõuab lõpuks sinnasamasse välja ja lõhutud kiriku juures liituvad mõlemad teed jälle ühte.

Käija keerab pikemale teele, nüüd jääb vasakule kõrkjaisse kasvanud jõekäär ja mäe otsast paistavad puudetuka tagant majade katused. Esimesest sissesõiduteest, kus on tahvel pealkirjaga «Ķibildi», läheb teekäija mööda, kilomeeter-poolteist edasi algab saarepuiestee.

Inimene seisatab viivuks, nagu järele mõeldes või hinge tõmmates, ja hakkab siis mäkke ronima. Inimesed on alati istutanud tee äärde puid, kõige rohkem pärni, vahtraid või tammi, ainult selle talu esimene elanik Pēteris oli umbes sada viiskümmend aastat tagasi istutanud oma tee äärde sitkeid, jonnakaid saarepuid. Käijal on kange tahtmine kunagi üle lugeda, kui palju puid on sellel puiesteel, aga seekord pole selleks õige päev.

Rändaja jõuab õue ning seisatab jälle, nüüd pole tal tõesti enam raasugi jõudu järel. Toaesisel kukerpallitab kutsikas, võtab hoogu kallale karata, aga ise kardab ka. Inimesi pole näha.

Ent siis avaneb uks, õue astub naine, vaatab, märkab tulijat ja läheb talle vastu. Käies pühib ta käsi põlle sisse, samm on kindel ja otsustav, kuid silmad, mis nüüd vaatavad otse mehele näkku, panevad võpatama.

«Tere,» ütleb Antons. «Ma tulin, Marija.»

«Ma näen,» sõnab naine. «Kus on Kārlis, minu mees?»

«Sa tead juba . . .»

«Tean. Sa ehk imestad, et ma ei ulu? Kui bandiidid oleksid talle kallale tulnud, siis ma uluksin nagu koer, nüüd mul pisaraid ei ole. Omad . . .»

«Marija . . .» lausub Antons, kuid naine ei pööra sellele mingit tähelepanu.

«Sa võtsid minult mehe,» jätkab ta. «Mida sa veel tahad võtta minult? Lapsi? Ei, Antons, siin lähevad meie teed lahku. Sinu isamaa ei ole meie isamaa. Mine!»

Nüüd tõstab Marija käe ja osutab saarepuiestee poole. Ta on tugev, tugev oma veendumuses nagu raud, ja Antons mõistab, et tema kaotas. Siit pole tal

midagi otsida. Paemäel ei suuda ta eales asendada peremeest ega laste isa.

Antons läheb. Ilma ühegi seletuseta, ütlemata, et tema pole midagi võtnud ega ole süüdi venna õnnetuses. Ka saared vaikivad. Kuigi on tuul, ei värise ükski leht puu otsas. Võib ju ka olla, et tuult enam ei ole. Ja võib-olla annab keegi saartele tuulevarju. Aga võib-olla on nad nii jõulised, et ükski tuul ei saa neid õõtsuma panna.

Maantee äärde jõudes toetub Antons Paipala käega vastu viimase saarepuu tüve. Koor on jäme ja kõva nagu töömehe pihk.

«Nähtavasti on minu laul lauldud,» mõtleb Antons maanteele väljudes. «Neetud kopsuviga, ja siis veel see suvine külmetus! Võib ju olla, et see polegi külmetus, vaid on midagi muud. Aga ükstaskõik.»

Antons tunneb, et ta ei suuda enam kuigi kaua jalul püsida. Ainult mitte jääda siia tee äärde, ainult mitte pikali heita, siis ta enam ei tõuse. Praegu ei tohi ta lahkuda. Inimene võib surra, kui ta on oma töö teinud, aga inimesel pole õigust lahkuda elust, kui kõik on niivõrd sõlmes ja segamini. Siis tuleb otsast alata, võidelda, tuleb tõestada oma õigsus, ja kui oled selle tõestanud, siis mine, kui tahad. Ainult mitte enne.

Maanteel puhub tuul; tuulevarju otsides keerab Antons Paipala Järve poole. Ta taarub edasi mööda auklikku teerada, jõuab maja juurde, astub ukse ette ning laskub pingile. Siis vajub kõik paksu, läbipaistmatusse pimedusse.

Kolmas osa

PÄRIJAD

1

Antons Paipala on üles ärganud. Ta lamab selili voodis, sellepärast näeb ta kõigepaelt lage. Otse aseme kohal on tohutu kuusepuust aampalk, tahmunud ja pragunenud. Pragu läbib tala kogu pikkuses, tehes kaari ümber oksasilmade. Viimased paistavad selgesti, ehkki toa aken on väike, higine ja kortsunud riidetükiga alt kaetud.

Antonsil on tunne, nagu oleks tal kogu aeg olnud külm, aga nüüd enam ei ole. Köögist, mis asub siinsamas kõrval, voogab tuppa soojust, lamaja rind on kaetud linaga, mille peal on paks villane tekk. Antons katsub külili keerata — käed ja jalad kuulavad sõna, ainult pea on ilmatu raske; pead saab keerata ainult poolest saati, aga ikkagi näeb nüüd seda väikest ruumi, mille teises servas on veel teine voodi, keskel aga ilma linata laud ja selle all taburet. Teises voodis istub umbes kaheaastane laps, arvatavasti tüdruk, sest lapsel on undruk seljas, kuigi see võiks niisama hästi olla ka kirju särk. Väikesel on tumedad juuksed, mis käharduvad ja raamivad kahvatut, kitsast näokest nagu talvemüts. Ei, see on siiski tüdruk, sest tal on midagi käes, mis sarnaneb nukuga ja ta taob seda ühtlases taktis vastu vooditekki, nagu klopiks tolmu.

Ja korraga tuleb Antonsil meelde, et tüdruku nimi on Irmiņa. Nii on ta kuulnud ühel ärkveloleku hetkel või läbi une, ehkki pole võimatu, et ta kuulis seda nime ainult unes.

«Irmiņa,» alustab Antons, nagu ennast proovile pannes, ja vaatab, kas tüdruk vastab. Esimesel korral

tundub, et laps ei kuulnud, aga kui lamaja nime uuesti kordab, laseb tüdrukuke nuku lahti ja tõstab suured tumedad silmad Antonsi poole.

«Irmiņa, kas sa kuuled?» ütleb Antons veel kord, sest ta lihtsalt ei tea, kuidas lastega räägitakse, aga rääkida tahaks. Paistab, et see oli nii ammu, kui ta viimati omaenese ja teiste inimeste häält kuulis. Oma hääl kõlab praegu jõuetult ja võõralt, aga laps siiski kuuleb, ta roomab voodiservale ja kordab hästi kiiresti:

«Onku, onku, onku!»

Antons ehmatab — veel pool meetrit, ja tüdruk kukub põrandale. Ta katsub ennast üles upitada, kuid mõistab, et ta ei saa voodist välja, sellepärast hüüab ta:

«Irmiņa, ei tohi! Ei tohi!»

Tüdruk peatub, aga kõik viitab sellele, et ta kavatseb ilmselt edasi roomata.

«Hei! Kas siin kedagi ei ole?» hüüab Antons nii kõvasti, kui iganes jõuab; imekombel avaneb uks ja sisse astub noor naine, samasugune tõmmu nagu laps. Ta kahmab väikesel kaenla alt kinni ja paneb lapse põrandale istuma, seejärel pöördub ta Antonsi poole:

«Lõpuks olete üleval!»

«Jah,» naeratab Antons. «Ma magasin vist õige kaua.»

«Üheteistkümnes päev.»

«On see võimalik? . . .» Antons tõmbab otsaesise kipra ja püüab midagi meenutada, aga kõik on segane ja mähkunud uttu, millest esialgu ei suuda veel välja pääseda.

«Kas ma rääkisin midagi unes?»

«Rääkisite,» kinnitab naine. «Ja hõikasite kogu aeg kedagi Ernestsit.»

«Ernestsit . . .» pomiseb Antons. «Ma vist tõepoolest karjusin. Kas te ei ulataks mulle kuube?»

«Ripub naela otsas,» vastab naine, võtab kuue maha ja ulatab lamajale. Kõigepealt kobab Antons välistaskuid: püstol on sealsamas, kus oli. Siis kobab Antons rinnataskut. Jah, pass on ka seal, aga parteiliikme piletit ei ole. Otsi, kui palju tahes, ei ole ega tule.

Vaikides paneb ta pintsaku seina äärde padja kõrvale. Nii et see polnud ainult palavik, see on tegelikkus, millest ei saa ärgata, milles tuleb edasi elada ka pärast kümmet või ühteistkümmend meelemärkusetusepäeva.

Ja kas võiski see olla teisiti? Nüüd hakkab tal juba endal meelde tulema. Tõsi, paljud üksikasjad on mälust kustunud, aga peamine, kõige tähtsam on meeles. Need mälestused on nagu jutustus ilma alguse ja lõputa, ka keskkohast on mõned lehed välja rebitud, kuid see ei muuda asja.

Ta ei sõitnud maakonnalinnast koju pärast esimest põgusat kohtumist Kapränsiga. Mõistus ütles küll, et sõitku minema, aga süda hakkas vastu. Kui süda hakkab mõistusele vastu, siis tuleb tavaliselt katastroof. Vahel võib see ka tulemata jääda, aga katastroofi võimalus igatahes jääb.

Antons sulgeb silmad ja püüab meenutada, kuhu ta tookord partei maakonnakomiteest läks. Arvatavasti Riia tänavale julgeoleku-meeste juurde. Ja pärast? Ega ometi mitte võõrastemajja, ei, võõrastemaja polnud ju veel avatud.

Ja mida julgeoleku-mehed siis Kārlise kohta ütlesid? Aitas varjata saksa ohvitseri, andis talle erariided selga, õpetas, et mingu minema. Antons oli karjunud, et see ei või tõsi olla, et see pole põrmugi Kārlis Paipala moodi, aga kui temalt nõuti fakte, mis tõestaksid, et see pole tõsi, siis ei osanud Antons midagi ütelda. Juba tol päeval valutas tal hirmsasti pea, aga haigus pole muidugi mingi vabandus, haigusega vabandavad endid ainult laisad koolipoisid. Julgeoleku-meeste nõudmine esitada fakte valas Antonsile nagu külma vett kaela. Ta ei suutnud uskuda, et vend on fašistide toetaja, aga lõppeks — mida ta siis Kārlisest teadis? Ta teadis vaid niipalju, et nagu enamik teisi inimesi tahtis Kārlis elada ja töötada, et ta hoolitses kodu ja perekonna eest — aga kas fašistide toetajad ei taha elada ega oma perekonna eest hoolitseda?

Antons polnud venna sõnades ja tegudes iialgi midagi vaenulikku märganud, aga võib ju ka olla, et näiline lojaalsus oli üksnes mäng, võib-olla puresid Kārlist rahulolematus, kibedus, haavatud eneseuhkus. Vend püüdis seda muidugi varjata, aga millal on

rahulolematu avalikult kisaga kuulutanud, et ta pole rahul nõukogude võimuga?

Julgeoleku-mehed Kārlist põhjusetult ei vangistanud, niisugune võimalus ei tulnud Antonsi meelest üldse arvesse. Niisiis oli kuskil midagi, mida ta ei teadnud, mis paistis esimesel pilgul arusaamatu, ja Antons kartis nüüd kõige rohkem pealiskaudsust, mis vahel kergesti poeb asutuste töösse, kui need on ülekoormatud ja töötajatel kiire.

Antons küsis, kas vend tunnistas enese süüdi, ning sai jaatava vastuse. Kui Antons avaldas soovi vennaga rääkida, vastati, et see võib teoks saada pärast kohut, praegu mitte.

Äraütlemine kõlas igati viisakas vormis, aga Antons ärritus siiski ja nimetas üht leitnanti bürokraadiks. Ta läks seal veel mõne mehega tülli ja jõudis viimaks kõige kõrgema ülemuse ette, kes osutus kuivetuks noorepoolseks kapteniks.

«Mis sa möllad?» küsis kapten rahulikult. «Miks sa segad ennast vahele? Tead, kui palju meil praegu tegemist on? Ega meil pole ainult see sinu asi.»

«Aga mina möllan oma asja pärast!» vastas Antons tigestunud inimese jonnakusega.

«Venna pärast?» Kapten vaatas Antonsile otse silma. «Ei usu. Minul on temast võib-olla rohkem kahju kui sinul, aga ma ei saa sinna midagi parata.»

«Teeskleja!» mõtles Antons ja neelas alla kuiva tombu, aga sealjuures mõtles: ehk on tal tõepoolest õigus? Mis siis, kui minu praegust käitumist ei ajenda kaastunne või tahtmine tõtt teada saada, vaid hoopis midagi muud?

Nagu oleks ta lugenud Antonsi mõtteid, jätkas kapten:

«Sa oled partorg, sul on oma töö, aga sa viidad meie aega ja vabandad ennast, et muretsed oma venna pärast. Kurat võtku, tõepoolest, mul jääb mulje, et sa ärritud mitte tema, vaid iseenda pärast. Sinul põleb ju praegu maa jalge all!»

«Hoolitse selle eest, kapten, et pärast ei öeldaks sinu kohta sedasama!» Antons pani mütsi pähe ja läks ära. Õhtupoolikul lonkis ta jälle partei maakonnakomiteesse, Kapräns oli parajasti üksi ja hakkas ägedalt, nägu moonutades karjuma, et Paipala on siiski deser-

töör. Ta on jätnud valla sinnapaika, nüüd ajab rahvas seal igasugu lora. Vidienast helistati, teatati, et partorg on kadunud, võib-olla on talle koguni bandiidid kallale tunginud. Aga partorgile pole keegi kallale tunginud, tema häirib tähtsaid nõupidamisi ja märatseb, kaitstes inimest, kes ise avameelselt ja täies ulatuses võttis omaks nõukogude korra vastu sooritatud kuritöö.

Antons palus tusaselt, et Ernests lõpetaks. Pea huugas kumedalt, väsimus surus maha, nõudes: magada, magada, magada! Ainult köha oli seletamatul kombel kadunud.

Partei maakonnakomitee sekretär nägi, et Antons on üleväsinud ja teda oleks praegu kõige õigem rahule jätta, aga inimene on inimene, ja igaühel on närvid, sellepärast ta ütleski, et tema pole Antons Paipalale kellegi Ernests, vaid on sekretär, kellel, nagu igal teiselgi, on oma perekonnanimi.

«Sa oled täiesti ülekäte läinud,» lisas Kapräns. «See pole bolševistlik karastatus, see on kurat teab mis! Heida magama, homme räägime.»

«Mina pole sulle kellegi «sina», Ernests,» pomises Antons, läks ooteruumi ja heitis pingile pikali.

Nüüd lamab ta Järvel, küllap sellessamas voodis, kus veel kuu aega tagasi oli maganud Šustiņši Pēteris, nüüd lamab ta siin ning püüab meenutada juhtunut.

«Teie olete Ruta, eks ole?» küsib Antons tumedajuukseliselt naiselt, kes tuba koristab. «Ja kes magab tolles voodis?»

«Varem magas seal ema, aga sest saati, kui teie haige olete, magab seal Elga.»

Antons noogutab vaikides. Ta mäletab Elgat, Elga on Rutast vanem, kõhnem, ja juuste tume värv on tal nagu natuke ruugem. Ja Irmiņa on Elga laps, seda kuulis Antons juba Šustiņši matusel.

Jah, Elga oli siinsamas kõrval, kui tema, Antons, võitles oma neetud haigusega. Ta ulatas Antonsile juua, paar korda vahetas põdejal särki.

See kõik on tal meeles, aga mõni asi on siiski meelest läinud, ja veel on midagi niisugust, mille kohta Antons ei oskakski praegu ütelda, kas see juhtus tõepoolest ilmsi või nägi ta seda ainult unes. Totramasse olukorda ei või inimene enam sattuda.

«Varsti ma saan juba tõusta,» ütleb Antons justkui vabandades. «Ja siis ma katsun kõik tasa teha.»

«Olge aga pikali, kes käsib teil tõusta,» vastab Ruta. «Ikkagi mees majas. Ilma meheta oled nagu ilma peata.»

Antons suunab pilgu lakke. Kuidas elus kõik muutub, ja kui äkki võib niisugune asi juhtuda! Ta oli valla partorg, pidi hea seisma nõukogude võimu eest, saja kahekümne suure ja väikese majapidamise ja viiesaja inimese eest, nüüd on jäänud ainult veel kolm Šustiņši naist ja väike tüdruk, aga ka nende eest ei suuda Antons enam hoolitseda, sest ta on voodis pikali. Talle antakse süüa ja juua, tal vahetatakse särke, temast tuntakse rõõmu ainuüksi sellepärast, et ta üldse siia tuli ja pikali heitis. Talu ei või jääda ilma meesterahvata; see pole ette nähtud, nii pole kombeks, ja kuigi see meesterahvas on peaaegu liikumatu, siiski au ja kiitus talle, looduse kroonile ja käskijale! See on aastasadade traditsioon, nii et ole õnnelik, inimlaps, et sa kõnnid ringi pükstes ja kõrgete saabastega!

«Kas rinde kohta pole midagi teada?» küsib Antons, et suunata mõtteid mujale.

«Kuskil ikka sõditakse,» vastab Ruta vastu tahtmist. «Kuskohas, seda me ei tea. Isa tellis saksa ajal lehte, aga nüüd enam ei tule. Oleks vaja nüüdse aja lehti, aga ei tea, kas neid saab tellida.»

«Peab minema vallamajja,» tähendab Antons.

Ruta on lõpetanud toa koristamise, ta võtab Irmiņa sülle ja istub.

«Ükspäev kutsutigi sinna,» räägib Ruta. «Öeldi, kui palju peab normiks viima ja kuhu peab voori minema. Aga mida viia ja kes sõidab? Täna läks Elga.»

«Kes on praegu partorg?» jõuab Antons viimaks küsimuse juurde, mis teda kõige rohkem vaevab.

«Ju vist Sārklis. Tema seal õiendab.»

«Jaa, jaa,» venitab Antons. «Küllap tema. Kas minu kohta midagi ei küsitud?»

«Ei.»

«Kas nad teavad, et ma olen Järvel?»

«Võib-olla teavad, võib-olla mitte. Mina ei hakanud rääkima, keegi midagi ei küsinud.»

«Aga kuidas see võiski teisiti olla,» ütleb Antons

iseendale. «Mina olen ülearune, mind pole praegu tarvis, veel enam — mind pole kuhugi panna ja minuga pole muud kui tülinat. Milleks pärida?»

Ja siiski jääb püsima haavumistunne, mis närib ja piinab: kas võib inimest sedasi kõrvale lükata ja unustada? Ju siis võib, ju see on koguni paratamatu, sest möllab kõige julmem sõda, mida inimkonna ajalugu on eales üle elanud, see nõuab tohutult jõudu ja vastupidavust, nii et kõik üleliigne, kõik mitte lausa hädavajalik ainult segab.

«Ei tohi otsida viga teistes,» otsustab Antons Paipala. «Mina olen ise paljuski süüdi. Minult oodati ja nõuti rohkem, aga mina ei suutnud tõusta kõrgemale oma inimlikust murest ja nüüd jääb üle ainult läbi mõelda kõik, mis juhtus, ja ravida haavu, et rutemini uuesti rivisse astuda. Ma pean tagasi minema, ja ma lähen, ainult et . . .»

See «ainult» on tervis, see kõige olulisem, kõige otsustavam eeldus, küsimus elust ja surmast. Ja omaenese tahtega, oma jõuga saab siin väga vähe aidata.

«Olgu kuidas on, aga suitsetamise olen juba maha jätnud,» tuleb Antonsile meelde, aga samas peab ta muigama: jättis maha sellepärast, et pole, mida suitsetada.

Ruta ootab tükk aega, et haige veel midagi ütleks, aga kui too vaikib, võtab tüdruk lapse ja läheb kööki:

«Tule, Irmiņa, las onu puhkab.»

«Niisiis Sārklis,» mõtleb Antons üksi jäädes. Sārklis oli ju samuti partei maakonnakomitees tol kurjal päeval — Kapräns oli teda sinna kutsunud. Alguses tuli Sārklis sõbralikult Antonsi juurde, andis kätt ja utles julgustavalt oma: «Küll saab!», aga hiljem viis nõupidamise käik nad lahku.

Esialgu tundus ka Antonsile, et «küll saab», aga mida kauem koosolek kestis, seda enam selgus, et seekord ühtegi teist küsimust ei olegi, arutataksegi just nimelt Antons Paipala käitumist või, nagu niisugustel puhkudel öeldakse, «vaadatakse läbi tema küsimus».

Esimene sekretär Ernests Kapräns istus loomulikult laua otsas, aga esialgu ei lausunud ta ühtegi sõna. Rääkis keegi teine — lühelik mees keskmistes aastates, mustade lopsakate vurrude ja halli, kurguni kinninöö-bitud frentšiga.

Tollal olid paljudel vurrud, aga just lüheliku selja taga rippus Stalini portree, ja Jossif Vissarionovitš vaatas Antonsile samuti otsa nagu kõneleja. Mõlemal vurrud, mõlemal kuub kurguni kinni nööbitud.

Antons tõmbas silmad pilukile, lootes, et sarnasus kaob, aga sarnasus ei kadunud, tekkis vaid ebameeldiv kahtlus, et laua ääres seisja tahab iga hinna eest sarnaneda portreega seinal.

Antons Paipala oli sõja-ajal juhtunud nägema Jossif Vissarionovitši, ja ta imetles küll Stalini vaevu aimatavat naeratust, küll rahu, mis väljendus eriomases piibusüütamise maneeris või jutuajamistel partei ja nõukogude töötajatega. Olukord rindel oli tollal väga raske, peaaegu lootusetu. Paljud kaotasid pea ja närvid, aga Stalin pani oma tasakaalukasse sammu ja kõnesse niivõrd palju teadlikku veendumust, niisugust jõudu, et Antons mõistis: miski pole veel kadunud — tema on omal kohal, tema teab, mida ta teeb ja mida ta tahab.

Kogu edasine sõja käik tõestas, et Stalin hoiab kindlalt võiduohje oma käes, ja ülemjuhataja iga sõna sai Antons Paipalale kõige kõrgemaks seaduseks. Nüüd kõneles partei maakonnakomitee teine sekretär või koguni instruktor, ta seadis niisama aegamööda sõnu ritta ja moodustas lauseid, aga nendes polnud hoopiski seda loogikat ja sihikindlust. Ja Antonsile torkas äkki pähe, et lüheldane mustade vurrudega mees süüdistab praegu küll Stalinit, küll parteibürood, küll teda — Vidiena valla partorgi Paipalat.

«Kas te ei seisaks teise kohta?» ütles Antons ootamatult, aga valjusti.

«Kuidas?» ei saanud kõneleja aru.

«Astuge kõrvale!» näitas Antons käega.

«Paipala, ära sega!» kõmatas Kapräns pead tõstes. «Sina räägid pärast, me anname sulle sõna. Jätkake, seltsimees Rudzišs!»

Voolav, enne nii hästi läbimõeldud kõne oli katkenud üsna lühikeseks viivuks, aga sellest piisas, et koosolijad mõistaksid, miks Paipala tegi Rudzišsile ettepaneku kõrvale nihkuda. Tõenäoliselt märkasid paljud sarnasust portreega, aga keegi isegi ei muianud. Ju vist polnud muigamiseks vastav aeg ega koht.

«Mind katkestati,» kummardas Rudzišs kergelt nagu

vabandades. «Aga pole viga, ka niisugusest katkestamisest ja seda laadi vahejuhtumitest võib mõndagi õppida. Seltsimees käskis mul äsja teise kohta seista, kõrvale astuda. Seltsimees Paipala, ma olen sunnitud teile ütlema selgesti ja otsekoheselt: mina seisan esialgu veel õigel kohal ega kavatse ka edaspidi kõrvale pöörduda. Kui see mõnele ei meeldi, seda halvem talle endale. Aga mis teisse puutub, seltsimees Paipala, siis teie olete tõepoolest asunud teise kohta või, nagu te ise ütlesite, kõrvale astunud.

Seltsimehed teavad, et Antons Paipala on parteis 1927. aastast saadik. See staaž ei ole väike. Meil pole esialgu alust kahelda ka Paipala põrandaaluses tegevuses Ulmanise ajal. Igatahes pole mingit vajadust seda tegevust kontrollida, ehkki pole ka välistatud, ma rõhutan, pole välistatud, et kontrolli tulemusel võiks selguda üht kui teist.»

«Kuidas seda mõista?» küsis keegi, ja seltsimees Rudzišs seletas otsemaid:

«Ma pole kedagi süüdistanud, ma ainult ütlesin: pole välistatud. Aga jätame selle praegu. Pöördugem faktide juurde tagasi. Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit võitleb juba neljandat aastat Hitleri fašistlike hordidega. Nagu seltsimehed teavad, kuulus Nõukogude Läti ajutiselt okupeeritud territooriumide hulka, nüüd on juba rohkem kui pool meie vabariigist vabastatud. Okupatsiooniaastad jätsid meile raske pärandi, olukord on üpris keeruline, julgeksin väita — isegi teatud määral vaevarikas. Sellistes erakordsetes tingimustes me usaldasime Antons Paipalale Vidiena valla ideelise juhtimise.»

«Partei,» ütles Antons valjusti. «Partei usaldas, mitte teie!»

Kapräns tõstis järsult pea ja heitis pilgu rääkijate poole, aga ka seekord polnud Rudzišsil abi tarvis, ta jätkas:

«Kuivõrd arusaamatu see ka Antons Paipalale ei tunduks, partei ja meie oleme seekord siiski üks ja seesama. Just sellepärast, et me ei astu sammugi kõrvale ega asu kuhugi teise kohta, milleks meid sellelsamal koosolekul õhutas inimene, kelle personaalküsimust me oleme täna sunnitud arutama.

Paipala sõitis Vidienasse, ja mida ta seal tegi? Me

ootasime kindlat poliitilist joont, aga juba kahe päeva pärast saime teate — täitevkomitee esimees on tapetud. Oletame, et polnud Paipala võimuses ära hoida seda alatut mõrva, sest seltsimehel puudusid lihtsalt kogemused. Oletame, aga edasi? Kuidas käitus Antons Paipala mõrvatud esimehe matusel? Meie arvates oleks seal tulnud kõnelda — tõestada, selgitada, veenda. Kas partorg tegi seda? Ei! Ta võttis püstoli ja laskis õhku. Kuidas mõista niisugust käitumist? Kui ähvardust või sobimatut käratsemist kalmistul, rahupaigas, mis on alati olnud lähedane läti talupoja südamele?

Me rääkisime mitme Vidiena inimesega, kes võtsid osa muldasängitamise tseremooniast. Mulje oli olnud masendav. Mõni avaldas arvamist, et partorg tahtis ehk saluteerida, aga rahvas ei saanud sellest saluteerimisest aru. Rahvas võttis seda nii, et parteitöötaja kuulutas, relv käes, välja midagi avaliku terrori sarnast. Kas kommunist võitleb niimoodi nõukogude võimu eest, eriti, kui on tegemist — vaadakem tõele näkku! — kui on tegemist poliitiliselt mahajäänud talurahva massiga? Seltsimehed peavad nõustuma, et niisuguse tegutsemisega võib ainult rahvast eemale peletada. Seda esiteks. Kui vastuväiteid ei ole, siis läheksime üle teise punkti juurde. Antons Paipala kui partorg pidi tõsiselt kaaluma kaadriküsimust, teatud määral isegi lahendama seda küsimust.

Kaader otsustab kõik! Kui palju kordi me oleme kuulnud seda lihtsat, tarka tõde, mida keegi pole veel kõrvale heitnud või millegagi asendanud. Huvitav, kuidas tegutses Paipala kaadriküsimuses. On teada, et ta kutsus valla täitevkomitee esimeheks keskmiktalupoja Šustiņši. Klassikuuluvuse seisukohalt poleks ehk midagi vastu väita, aga kes oli Šustiņš? Ma ei räägi poliitilistest vaadetest, sest vabandage väljenduse eest, selliseid vaateid Šustiņšil lihtsalt ei olnud, ta kuulus inertsete, kõrvalseisjate hulka. See on selgeks tehtud jutuajamistes mitme Vidiena inimesega.

Niisiis on oluline, milline oli Šustiņš kui inimene lihtsalt inimlikult seisukohalt. Ja mis selgub — kohalike elanike tunnistused annavad täiesti selge pildi sellest, et ka Pēteris Šustiņši inimlike omaduste kompleks polnud ligilähedaltki niisugusel tasemel, mis oleks

teinud nimetatud seltsimehe täitevkomitee esimehe austava nime vääriliseks.

Šustiņši perekonnas polnud mingit korda: tema tütrel sündis laps väljaspool abielu. Seda juhtub, aga te mõistate, kuidas maainimesed selle peale vaatavad. Šustiņš ise oli vallas tuntud ebatoimeka, vahel isegi hooletu inimesena, pealegi tegeles ta juba mitu aastat puskariajamise ja -müümisega. Seegi on kõigil Vidiena inimestel hästi teada.

Tuleb küsida, mida tahtis Antons Paipala saavutada, kui ta esitas väljakutse Vidiena talupidajatele ja kutsus Pēteris Šustiņši valla etteotsa? Seda on raske mõista, võib-olla Paipala hiljem ise seletab.

Meie arvates aitaks täielikult juba eespool nimetatud faktidest, kuid kahjuks pole see veel kaugeltki kõik.

Vidienas oli tarvis kooliõpetajat, kuna senine õpetaja läks koos perekonnaga kaasa fašistlike okupantidega. Olukord oli raske ja keeruline, aga Antons Paipala ei astunud ühendusse maakonnaga, ei palunud nõu ega abi, vaid läks kergema vastupanu teed: ta kutsus sellele väga vastutusrikkale ideoloogilise kasvatustöö postile oma venna, samuti keskmiktalupoja, kellel nii maakoha suuruse kui ka mõtteviisi poolest oli ilmne kallak jõukama talupojaskonna poole. Ja mis lõppude lõpuks selgus? Nõndanimetatud õpetaja Kārlis Paipala tuli areteerida. Nagu öeldakse, kommentaarid on liigsed, asi on selge, pealegi on asi kõigile selge, ainult mitte Antons Paipalale. Paipala ei vaadanud sündmustele julgesti näkku, ei tunnistanud oma vigu, ei! Paipala ilmus linna, tõstis kära partei maakonnakomitees, pärast veel riikliku julgeoleku asutustes. Millise eesmärgiga? Kas selleks, et sogada vett, et tõestada: must on valge ja vastupidi? Parem küsime seda temalt endalt. Aga enne, kui me anname sõna Paipalale, tahaksin ma veel meenutada selliseid fakte:

Kümne päeva jooksul, millal maakond on tervikuna fašistliku okupatsiooni alt vabastatud, on surnuks pussitatud Vidiena täitevkomitee esimees Šustiņš, maha lastud Mežsili partorg Vilis Lāpmanis, üles poodud kolm nõukogude aktivisti, koos hoonete ja majakraamiga ära põletatud kaksteist inimest, nende hulgas

hallpead, naised, lapsed. Võitluses bandiitide vastu on langenud viis rahva omakaitse liiget.»

«Kaheksa,» tähendas keegi. «Eile öösi langes veel kolm.»

«Kaheksa.» Rudzišs langetas käe paberilehega. «Seltsimehed, kas pole seda siiski liiga palju? Me võime eksida ja mitte otsemaid leida õiget lähenemist inimestele üheskoos või igale üksikult, aga millega õigustada nii suuri ohvreid? Rahuaja tingimustes, sügaval rinde tagalas. Mida peavad meist mõtlema sõjamehed, kes iga päev panevad kaalule oma elu, mida peab mõtlema rahvas ja need, kes usaldasid meile juhtimise? Kas me tohime siin otsida süüd pehmendavaid asjaolusid ja analüüsida, kas me tohime andestada neile, kes tungivad meile seljatagant kallale? Siin ei tohi olla mingit halastust, nii nagu ei tohi haletseda ega õigustada ka neid inimesi, kes selliseid koletisi kaitsevad või toetavad. Siin ei saa arvesse võtta mingeid vanu teeneid, on ainult üks mõõdupuu: milline sa oled täna, kellega sa täna kaasa lähed. Ainult see. Teist mõõdupuud ei ole!»

Rudzišs oli lõpetanud, ta istus. Siin-seal sähvisid tikud või välgumihklid, mehed tegid suitsu. Kapräns küsis, kes tahab sõna võtta, aga keegi ei avaldanud soovi.

«Siis räägi sina!» viipas sekretär Antons Paipalale. «Tee oma seisukoht teatavaks, selgita, seltsimehed tahavad teada.»

Antons ajas enese jalule, nagu tõstaks ta mingit tohutut raskust. Ta oli tihti koosolekutel sõna võtnud, aga mitte kunagi varem polnud tal vaja olnud ennast õigustada, ennast kaitsta. Mõni süüdistajaist vaatas talle otse silma, teised, neid oli isegi rohkem, vaatasid kuhugi kõrvale. Ka nendele oleks nagu langenud rõhuv raskus.

«Me ootame, seltsimees Paipala, alusta!»

«Mul polegi õieti midagi ütelda,» sõnas Antons vaevaliselt, väga hästi mõistes, et need pole õiged sõnad, vaid oleks vaja rääkida avameelselt ja ausalt, oleks vaja selgitada, püüda saavutada, et tema tegutsemist ei tõlgendataks vääriti. «Mul pole midagi ütelda,» kordas ta veel kord, siis jätkas nagu kive veeretades: «See, mida seltsimees Rudzišs rääkis minu tööst Vidienas, on muidugi jama ja demagoogia. Nii võib moonutada kõike ja alati, nendele süüdistustele pole mõtet vastata. Aga mis puutub bandiitidesse, siis sellega ma olen nõus. Neile, kes on bandiitidega ühte kampa löönud, halastust ei ole. Sõnadega inimeste surma ei lunasta, selle eest tuleb maksta lõpuni, viimse veretilgani. Mind ei saa jätta partorgiks. Vidienas võib töötada seltsimees Sārklis, tema saab sellega hakkama küll. Muud mul ütelda ei ole.»

«Vähe,» tunnistas seltsimees Rudzišs. «Üpris vähe. Me ootasime enesekriitikat, aga kuulsime, et oleme rumalad ja demagoogid. Ja veel kuulsime: Antons Paipala on otsustanud, et tema ei taha enam töötada partorgina. Kahjuks me ei kuulnud, kellena ta kavatseb töötada. Võib-olla tahab ta asuda seltsimees Kaprānsi kohale ja seltsimees Kapräns mingu maale. Kas nii või?

Seltsimehed!» Rudzišs tõusis. «Minu arvamine on niisugune: mitte ainult et Paipala ei või jääda valla partorgiks, vaid oma kaootilise, talitsematu ja ebaprintsipiaalse käitumisega on ta küllalt selgesti tõestanud, et ta pole vääriline jääma ka parteiliikmete ridadesse.»

«Sa jäta partei rahule!» Paipala ei suutnud ennast enam valitseda. «Sina ei käinud veel kooliski, kui mina . . .»

«Näete!» laiutas Rudzišs käsi. «Siin on näide selle kohta, et Paipala ei kannata kriitikat. Nendel, kes oma vigu ei tunnista, kelle südametunnistus pole puhas, ei ole parteis midagi otsida. Ehk seltsimehed võtavad sõna.»

Seltsimehed võtsid sõna. Need olid inimesed talumeherüüs ja sõjamehemundris. Tõsised, napisõnalised, karmide näojoonte ja suurte kätega, mida vahetevahel polnud kuhugi panna. Antons vaatas neid, aga nende juttu ta suurt ei kuulnud. Tema mõtted läksid oma rada. Kas ta tõesti on langenud nii madalale, et tuli korraldada niisugune koosolek, büroo või kuidas seda nimetatakse? Kas ta tõesti peab omaks võtma ka niisuguseid vigu, mida pole olnudki? Aga võib-olla on need vead siiski esinenud ja jätkuvad veel praegu. Võib-olla pole ta tõesti enam selle vääriline, et olla nende hulgas . . .

Üldkokkuvõttes mõistsid seltsimehed ta hukka, mõni katsus leida õigustusi, aga tegi seda oskamatult, mitteveenvalt. Antons kuulas endast räägitavat kui võõrast inimesest, ja iga hetkega kasvas veendumus, et see võõras seltsimees on otsustusvõimetu, ebaprintsipiaalne, ebakindel. Sõja ajal, ja mitte ainult sõja ajal, võrdub iga niisugune omadus reetmisega, aga need kõik koos tõmbavad inimesele kriipsu peale.

«Tüdruk oli veel elus,» ütles üks. «Naabrid viisid ta linna, aga laps ei pidanud vastu. Kuul oli kopsust läbi tunginud. Mille eest? Selle eest, et isa on miilitsas? Mis siin rääkida, siin tuleb tegutseda kuulipildujaga, automaadiga. Aga meie veel mängime nendega, loodame, et ehk taltub vaenlane iseenesest. Ei, seltsimehed! Kui vaenlane ei alistu . . .»

Teine rääkis oma vallast. Kunagi oli seal olnud kolm viljapeksumasinat, nüüd aga kadusid need nagu kaevu. Peksa koodiga reht, kui tahad. Miks? Sellepärast, et inimesed kardavad. Nad teavad küll, kust otsida, aga ei otsi. Ja ei lausu mitte üht sõna. Kardavad bandiite, kardavad lõuamehi, igaüht kardavad. Ja meie ei suuda neid ümber veenda, meie võtame viina ja vennastume klassivaenlastega. Kas niisuguseid nõukogude töötajaid saab usaldada?

Antons kuulis ainult mõnda üksikut lauset, aga kui need olid jõudnud tema teadvusse, sai ta aru: räägitagu mis tahes, see kõik käib minu kohta. Viimasena võttis sõna Kapräns. Ta teatas, et tema üldiselt ühineb Rudzišsi ja teiste sõnavõtjatega, ehkki kohati esines ka liialdusi ja kohmakalt formuleeritud väiteid, aga see ei muuda asja. Sekretär tunnistas ühtlasi, et ta oli eksinud, usaldades Antons Paipalat. Seltsimeest peab ikkagi pidama kõrgemaks kui sõpra, nüüdsest peale olgu see igaveseks meeldetuletuseks ja heaks õppetunniks.

«Ernests!» tahtis Antons hüüda, aga tema suu ei avanenud, ja ta kuulis hukkumisele määratud inimese meeleheitega, et Kapräns paneb küsimuse hääletusele. Käed tõusid. Kes on vastu? Jälle mõni käsi, ka Särklise oma. Kes on erapooletu? Sealsamas lähedal märkas Antons miilitsaülem Spandegsi ülestõstetud kätt, selle taga paistis veel kaks-kolm.

«Häälteenamusega . . .»

«Pole vääriline . . .»

«Sellest juhtumist võib teha järelduse . . .»

«Kohe hakatakse laulma,» torkas Antonsile pähe, aga keegi ei laulnud. Rudzišs nõudis, et Antons Paipala annaks ära parteipileti.

Sel hetkel meenus Antonsile, et tal on taskus revolver. Niisiis oli kaks võimalust: kas enne pilet ära anda ja siis . . . või enne lask, võtku pärast ise pilet. Kiusatus oli suur, aga Antons surus hambad risti ja tegi endale selgeks, et ta pole operetikangelane ega asu näitelaval. Inimene elab selleks, et vastu pidada ja võidelda, mitte selleks, et raskel momendil argpüksina eneselt elu võtta. Kui tema ennast praegu tapaks, siis oleks see etendus ja ainult tõestaks seltsimees Rudzišsi ilmeksimatust. Muidugi, sellest vahejuhtumist räägitaks, aga kellelgi poleks Antonsist kahju, ja poleks põhjustki kahju tunda.

«Parteipiletiga või ilma — ma jään ju ikka selleks, kes ma olen,» püüdis Antons endale sisendada, kuigi ta mõistis, et see polnud päriselt nii, ta mõistis, et nüüd juhtub suurim õnnetus, mis teda eales on tabanud, ja läheb vaja tohutult jõudu ja vastupidavust, et kõike otsast alata.

Antons astus laua juurde, otsis kaua taskust, võttis siis välja punase raamatukese ja pani vaikides Kaprānsi ette, jättes nimme märkamata Rudzišsi ettesirutatud käe.

Kapräns lausus pead tõstmata: «Näed, kui lihtne,» ja temale tundus see vist tõepoolest ehkki pisut ebaharilik, aga siiski lihtne, kuid Antonsil oli piletit ära andes tundmus, et ta on kaotanud midagi väga kallist ja tähtsat, ja et sellega, mis talle veel on jäänud ja mida ei saa temalt võtta, on lõpmata raske edasi elada ja oma murest võitu saada.

Antons läks toast välja, koridoris kedagi ei olnud, ainult aias kohtas ta paari keskealist meest. Õnneks nad Antonsit ei tundnud ega pärinud temalt midagi.

Antons nõjatus vastu väravaposti ja tõmbas peoga üle otsaesise. Tal oli tunne, et laup on higine, aga higi ei olnud, otsaesine oli kuiv ning palav.

«Ma olen raskesti haige,» polnud Antonsil vähimatki kahtlust. Hooletusse jäetud kopsuhaigusele oli lisandunud rumal külmetus, ja olnuks kõige mõistlikum

minna haiglasse, et lasta ennast natuke tohterdada, aga praegu ei võinud haiglasse minna, see jätaks mulje, nagu noriks ta kaastunnet: näe, viskasid haige inimese välja, kuidas sedasi võib!

Nii et tuli ära minna, aga kuhu?

Tal aitas otsustada miilitsaülem Spandegs. Viimane astus tema juurde ja küsis:

«Kuhu nüüd?»

Antons kehitas õlgu.

«Jääd linna?»

«Ei, lähen Vidienasse.»

«Ma võiksin sulle siinsamas koha leida.»

«Vidienasse!» kordas Antons kangekaelselt. «Partei saatis mind sinna, sinna ma ka jään.»

«Jälle sa muudkui sedasi,» vangutas Spandegs pead. «Nagu poisike.»

«Aga kuidas muidu?» Antons nööpis pintsaku kinni ja surus mütsi pähe. «Nägemiseni!»

«Oota,» ütles Spandegs, kui Paipala oli juba tänaval. «Ma tahtsin sulle aru pähe panna, aga pole vist mõtet. See pole hea, seltsimees Paipala. Mine peale, saad targemaks.»

«Küll saan,» kostis Paipala. Ilma, et keegi oleks teda kinni pidanud või kõnetanud, läks ta linnast läbi ja marssis maahteed mööda edasi. Oli kange tahtmine suitsu teha, võib-olla ka süüa, aga tubakat polnud.

«Ükskõik,» mõtles Antons jonnakalt. «Ei suitseta ka, pole tarvis. Näe, revolvrit minult siiski ära ei võetud.»

Talle turgatas samas pähe, et parteibüroo vist ei võtagi revolvrit, selle võtab miilits või julgeolekuorganid, aga see ei muutnud asja: relv oli jäänud taskusse, sellega võis ennast kaitsta, võis ka võidelda. Muidugimõista vaenlase vastu, mitte oma hädade vastu.

«Ma lähen Paemäele,» otsustas Antons, läks sinna ja tuli jälle ära, isakodus polnud ka enam pidamist.

...Lagi on tükk maad kõrgemal lamaja pea kohal, aga praegu on jällegi tunne, et lagi laskub üha madalamale ja peaaegu puudutab juba otsaesist. Peaks akna lahti tegema, õhk on täiesti paks, aga toas ei ole kedagi ja Antons ise ei jõua akna juurde minna.

«Arsti pole nähtavasti käinud.» Antons tõmbab

sügavasti hinge ja tunneb rinnus torget. «Maainimesed ei jookse ju kohe arsti tooma. Kui keegi on haige, siis ta lamab, kuni saab terveks, või siis juhtub, et sureb. Ja sõja ajal pole arsti kerge leida ka.»

Antons ei surnud, tema hakkab paranema ja juba mäletab ühte kui teist, nii et sedapuhku vist veel ei sure. Veel paar päeva, siis võib juba proovida tõusta, aga siis tuleb ka tööle hakata. Mitte enam vallamajas, vaid siinsamas Järvel.

Ei tea, kuidas venna perel Paemäel nüüd läheb? Küllap nad juba teavad, et Kārlis on süüdi mõistetud, võib-olla nägidki teda pärast kohut, aga ega tea ka.

Nüüd on jälle üks talu ilma peremeheta, pealegi pole peremees langenud, teda ei või auga meenutada. Tema pärast tuleb isegi häbeneda, igasugu jutte kuulata.

«Ma tahtsin tookord aidata,» meenutab Antons. «Ja ma oleksin ka oma asja rääkinud, aga ei või ju oma murega peale tükkida, kui teistel on isegi mure. Ja ikkagi me oleksime pidanud kokku hoidma, aga meie hakkasime isamaad jagama ja läksime tülli nagu pärijad matusel.»

Matusele mõeldes märkab Antons alles nüüd, milline kohutav vaikus valitseb Järve talus. Ta kuulatab ning taipab: see tuleb sellest, et kell ei tiksu. Majas nähtavasti ei olegi kella, aga minutid ja tunnid liiguvad edasi ka siis, kui neid ei loeta.

2

On laupäeva õhtu, seitsmes tund hakkab kätte jõudma, aga akende taga tiheneb juba hämarus, mis raskelt ja hallilt laskub ruutudele, värvides klaasid tumesiniseks. Õhtused toimetused on toimetatud, lehmad lüpstud ja söödetud, Paemäe perenaine istub suures toas laua äärde ja asetab peopesad linasest riidest laudlinale. See on sile ja jahe nagu ennevanasti, nagu alati.

Selle laua ümber on kogunenud alati kõik Paipalad ja tänagi tulevad kõik, kes tulla saavad — tema ise, Mārīte, Voldis ja Janka. Ainult Kārlist ei tule, aga Marija on sellega juba harjunud. Ta ei mõtle Kārlisele

päev läbi, ainult üksikutel silmapilkudel, seevastu mõtted lastest ei lahku temast hetkekski.

Märīte saab varsti kaheksa-aastaseks, ta võiks kooli minna, aga ema otsustas, et jäägu tüdruk veel koju. Nii on kindlam. Võib-olla ei ole ka, aga kes seda teab? On vähemalt oma silma all.

Ka Voldis peaks sõitma kooli ning lõpetama viimase klassi, aga kuna poeg ise ei taha, siis ema ei käi peale. Paemäel on isegi tööd nii palju, et ei tea, kust otsast alustada. Kui Kārlis veel kodus oli, mõtles ja korraldas tema, nüüd peab kõik otsustama perenaine. Ja jälle on rahulikum, kui näed vanemat poega siinsamas toas, õues või põllul. Voldis on muutunud, ta on sulgunud endasse nagu siil oma kasukasse, räägib vähe ja vaatab alailma kuhugi kaugusse — sihuke võib veel inimeste hulgas pahandust teha.

Janka käib argipäeval koolis ja tuleb koju ainult laupäeva õhtul, et pühapäeval pärast lõunat jälle linnaminekule asuda. Marija ei saa isegi aru, kuidas see nii on: Jankal lubab ta rahumeeli inimeste sekka minna, aga Voldist ja Märītet tahab näha Paemäel. Kas siis kõige vanem ja kõige noorem laps on teistsugused kui keskmine? Aga võib-olla läheb tal lihtsalt raskeks jälgida kõike kolme, nii et üks tuleb saata välja laia maailma?

Videvik akna taga läheb aina sinisemaks, nüüd on see juba äikesepilvedega ühte värvi. Ainult kõuemürinat pole kuulda, ümberringi valitseb vaikus.

Laupäevaõhtu Paemäel? Juba mäletamatutest aegadest peale köeti sel õhtul sauna, naised pesid endid ikka enne, aga pärast, kuni isa ja pojad vihtlesid, lõpetas ema leivaküpsetamise. Ka täna õhtul on saun köetud, ainult et üle saunaläve astusid pojad ilma isata ja pole, millest leiba küpsetada. Voldis viis normiks viimase jahu ja vilja, ja kes teab, kunas uudsejahu jõuab ära oodata. Viljapeks areneb vallas aeglaselt, masin on parasjagu Kibildsi juures, ta võib keerata ka siia Paemäele, aga niisama hästi võib ta sõita ümber järve vastassuunas. Kui Kārlis kodus oleks, küllap siis viljapeksjad tuleksid enne siia, aga nüüd Marija ei loodagi — Paemäele pole kellelgi enam erilist ruttu.

Niisama pole täna õhtul saunast tulijatele ka karaskit pakkuda, söögu kartuleid kohupiimaga. Ning Marija ja Märīte polegi saunas käinud: eks nad või endid siinsamas köögis pesta, ükskõik kunas.

Isegi teadmata miks, on Marija hakanud kartma pimedust. See pole mitte niivõrd hirmuäratav, kuivõrd raske ja lootusetu oma vaikuses. Paistab, et koeradki ei haugu enam, kui lähed õhtul või öösel õue ning jääd kuulatama. Naabrite akendes tuld ei paista, pole ju ei küünlaid ega petrooli. Hea, kui saad rasvast või vahast mõne tattnina meisterdada. Ja inimeste hääligi pole kuulda, inimesed ei kõnni ringi. Kui ehk ainult need, kes relvaga varitsevad, et arveid õiendada.

Tookord, kui Kārlis oli hakanud koolimajas käima, hirmutas Marijat pimedas küll puude kohin, küll kaevuvinna kääksumine tuules. Nüüd pole enam midagi karta, pole midagi väriseda: Paemäge keegi ei puutu. Ei nõukogude võim, kes Paipalad koju jättis, ega bandiidid. Bandiitidel pole siin midagi hirmutada või kätte maksta, Paipalad on ise uue korra ajal kannatada saanud. Võib ainult juhtuda, et pimedas ringiluusijad keeravad vahel nende juurde sisse leiva või leivakõrvase järele. Nagu ikka omade juurde . . .

Marija istub laua taga ja mõtleb: sina, inimene, võid elada nii nagu sa elad, võid pooldada keda tahes, aga siis tulevad sündmused, mis kisuvad sinu üle pea mingisse keerisesse ja heidavad viimaks sinna kaldale, kus sa poleks ealeski tahtnud olla. Marija on seda asja mõttes pikalt arutanud ja üksvahe juba paistis, nagu oleks kogu häda põhjuseks olnud Kārlise nõustumine töötada kooliõpetajana. Need päevad olid kõige raskemad, sest naine tegi endale etteheiteid, et oli meest veennud kooli minema. Hiljem selgus kogu tõde. Kārlis oleks vangistatud ka siis, kui ta poleks töötanud õpetajana. Eksimus oli aset leidnud siinsamas Paemäel, Kārlis oli võidelnud nii, nagu oskas, ja siis oligi juhtunud viga: midagi kaitstes ja päästes oli ta ohverdanud midagi muud, ja ohverdatu osutus väärtuslikumaks kui säästetu. Kui ka kogu maailm Kārlist hukka mõistaks, Marija saab temast aru ning õigustab teda. Aga tema pole miski otsustaja ega õigeksmõistja, tema on selle talu perenaine, kus puudus ja puudub veel kaua peremees, sellepärast peab jääma kindlaks

ja katsuma vastu pidada. Ja Marija peab vastu, ta on otsustav ja kindel, tema palgel pole pisaraid, ta ei ohka. Ainult vahel, kui kõik tööd on tehtud, tekib tahtmine istuda natukeseks laua äärde ja vaikselt iseendaga juttu puhuda.

«Ema,» ütleb Mārīte tema kõrval, ja Marija võpatab. «Ema, kas ma katan laua?»

«Jah.» Perenaine tõuseb. «Pane lauale taldrikud, kruusid ja kahvlid.»

Marija võpatab iga kord, kui tüdruk tema poole pöördub. Vanasti ütles Mārīte alati «emme», aga nüüd ütleb «ema». Ja peaaegu alati keerab ta varem või hiljem jutu isale. Mārīte ütlebki «isa», mitte nii nagu varem — «iss».

Mida peab ema vastama kaheksa-aastasele lapsele? Võib-olla peab ta teda petma ja rääkima, et isa on haiglas või kuhugi ära sõitnud ja tuleb varsti jälle koju?

Esimestel päevadel ei vastanud Marija midagi, aga siis ütles:

«Isaga juhtus õnnetus, ta vangistati, aga ta pole süüdi. Praegu pole kellelgi aega uurida, aga kui sõda lõpeb, hakatakse asja uurima ja isa saab koju.»

Marijal oli tunne, et nii on õigem, nii on parem, kuid ta taipas peatselt, et seegi on vale, vähemalt osalt, sest kui sõda lõpeb, pole samuti kellelgi aega uuesti läbi vaadata Kārlis Paipala süüasja ja ta ei tule koju tagasi. Elu läheb oma rada, purustatud hoonete asemele kerkivad vallas uued, inimesed istutavad uusi puid, kasvab üles uus põlvkond, aga vanad lähevad veel vanemaks, ja varsti ei tule enam kellelgi meelde, et siin elas ja oli keegi Kārlis Paipala. Mäletavad ainult need, kellel on valus, teised unustavad. Võib-olla osutab keegi vahel Paemäele ja ütleb:

«See pole hea maja, seal toimus musti asju.»

Võib-olla müksab mõni teist, kui Janka või Voldis mööda lähevad:

«Nende isa on Siberis.»

Ja see on kõik, mis jääb järele Kārlis Paipala elutööst, tema mälestusest?

«Ema, kas Hitleril on palju hambaid?» küsib Mārīte nõusid lauale pannes.

«Mis sa ütlesid?» ei saa Marija aru.

«Voldis ütleb: sõda lõpeb siis, kui Hitleril murtakse viimane kui hammas,» seletab tüdruk.

«Ma ei tea,» vastab ema poolpahaselt. «Küsi Voldise käest!»

Küsimus pole ju lõppeks Hitleris ega sõjas, vaid jällegi isas, ainult et on sedapuhku kavalamini esitatud. Lapsed õpivad elukoolis, aga ikkagi on hea, et nad üldse küsivad. Kui palju kordi on Marija tähele pannud, et Mārīte istub vaikselt ning mõtiskleb. Tüdruk teab: pole hea ema tüüdata, sellepärast püüab ta ise selgusele jõuda. Ta ei nuta kunagi, ainult vaatab maha või aknast välja. Niisiis küsib ta endalt ise ja vastab samuti ise, aga mida?

See on sünge aeg, mil kaheksa-aastased lapsed muutuvad tõsiseks nagu täiskasvanud ja oma abitu vaikimise poolest meenutavad vahel väikseid vanataate ja vanamutikesi. Nad kuulevad, et vanematel on paljust puudu, nad kuulevad, et bandiidid on sellele või teisele kallale tunginud, nad kujutlevad, missugused need bandiidid on ja kuidas näevad välja nende ohvrid pärast bandiitide lahkumist. Aga kõige hirmsam on see, kui need väikesed inimesed mõtlevad oma isadest, ja keegi ei tea ütelda, mida nad õieti kujutlevad, mis nad kõik kokku mõtlevad.

«Kas lusikaid pole vaja?» Seekord on Mārīte küsimus päris igapäevane.

«Ei,» ütleb ema. «Kui vennad saunast tulevad, siis tood piima lauale. Piim on sahvris, valges kannus.»

Saun seisab mõlvakul, sealsamas õunaaia taga. Paemäel pole suurt ega väikest jõge, järveni on kaunis kauge, see-eest on heinamaa ääres allikas, ja sealt on aastast aastasse sauna tõrtesse vett ammutatud. See on pehme vesi, niisuguse veega pesevad naised meelsasti juukseid, aga meestele meeldib seebivaht, mis koos kasevihaga võtab seljalt kogu soolase higi ja väsimuse. Siis võib jälle nädal aega põllul rühmata.

Harilikult valgustas sauna tormilatern, aga täna õhtul annab ainukest valguskuma ahjusuu. Voldis lesib laval ja vihtleb tasakesi nohisedes. Veepiisad ja märjad kaselehed kukuvad alla otse Jankale peale, kes kükitab lava all, põranda ligi.

Janka pole iialgi talunud suurt kuumust, ja vanasti, kui isa viskas kapaga vett hõõguvatele kividele ja

kitsas ruum täitus umbsete aurupilvedega, tormas ta välja eesruumi. Voldis niisugust leili ei viska, aga — mis kindel, see kindel — Janka hoidub rohkem maadligi.

«Vala mulle vett, loputuseks!» Voldis ronib viimaks lavalt alla ja seisab sauna keskel püsti, suur ja paljas. Janka valab vennale kapaga vett õlgadele ja seljale.

«Nii, nüüd anna minu kätte!» Voldis puristab ja soe vesi voolab Jankast üle.

«Lähme paneme riidesse!»

Nad rõivastuvad vaikides. Voldis lükkab tagasi kohevad juuksed, tõmbab peoga üle lõua, katsudes, kas pole vaja habet ajada, tõmbab valge särgi selga ja topib pükstesse. Jalad jäävadki paljaks, ehkki on hilissügis.

Jankal veel habet ei kasva, sellepärast pole tal vaja lõuga katsuda. Ta tõmbab saapad jalga ja seob kaua saapanööre kinni.

«Kas pole vaja ahju vett sortsata?» küsib ta püsti tõustes.

«Las olla,» pomiseb Voldis.

«Et saun maha ei põleks.»

«Ei põle. Ja kui põleb, põlegu pealegi!»

«Mis sa?!» Noorem vend vaatab vanemale otsa ja paotab ust, kust veerevad otsemaid välja aurutombud.

«Las olla!» kordab Voldis, viskab käterätiku üle õla ja sikutab Jankat särgikäisest: «Lähme!»

Saunast keegi koju ei torma, astutakse aeglasel, pidulikul sammul, ja nii teevad ka Paemäe pärijad. Voldis kõnnib raskelt, natuke taarudes, nagu kõnnivad peaaegu kõik Vidiena mehed. Jankal on sirge rüht, venna kõrval paistab ta sale ja natuke tütarlapselik. Otsaesisele kleepunud juuksetutt on suve jooksul tublisti pleekinud.

«On aeg hakata kesa kündma.» Voldis osutab käega järve poole ning lisab nagu vana maamees: «Ammu oleks aeg, aga käed ei ulata. Viljapeks seisab alles ees.»

Kas see on mure majapidamise pärast või etteheide vennale, kes kõige kibedamal tööajal linna kooli läks? Janka arvab, et ainult mure, aga kindluse mõttes tähendab:

«Ma katsun mõneks nädalaks vabaks saada.»

«Mis sa'nd!» ühmab Voldis.

«Ei, miks mitte? Me ju nagunii õhtuti töötame. Kas põllul või ehitusel. Reedel polnud ühtegi tundi. Ei, tõepoolest, ma veel homme ei sõida; ühe nädala võin rahumeeli koju jääda.»

«Oled sa hull või!» Voldis räägib peaaegu nagu isa. «Kui kool, siis kool. Keegi pole veel jõudnud kõike tööd ära teha, tööst ei tule iialgi puudust. Homme panen end adra taha rakkesse, aga sina ära vigurda!»

Natuke aega käivad vennad vaikides. Õunapuude all ja okstel paistab veel mõni sügisõun, Janka võtab maast ühe seerinka ja lööb hambad sisse. Pärast sauna on inimesel ikka janu ja siis on õun omal kohal.

«Kas sa Järvel pole käinud?» küsib ta.

«Mis ma seal teen?»

«Ei tea, kuidas neil läheb?»

«Ei tea . . .»

«Ja Rutat pole ka näinud?»

«Pole näinud ega tahagi näha.»

«Läksite riidu?»

«Jäta loba!»

«Mis ma siis halba ütlesin? Kunagi te sõbrustasite,» tuletab Janka lihtsameelselt meelde.

«Sa oled ikka loll.» Voldis seisatab. «Ruta isa tapsid bandiidid, aga mina olen vaata et bandiidi poeg. Mis sõprust saab seal olla?»

«Kas Ruta ise ütles sulle seda?» imestab Janka.

«Keegi pole mulle midagi ütelnud, ja ütelda pole vajagi; mina tean, mida võib, mida mitte. Mis ma ennast sinna topin.»

«Ja sa ei käi enam kuskil?» küsib Janka. Tal on endalgi raske, aga Voldisel on arvatavasti veel raskem, kuna ta on päris üksi, ta ei puutu enam teiste inimestega kokku. Siis on koolis ikkagi kergem, seal on sul kogu aeg rahvahulk ümber.

«Vennas!» Korraga muutub Janka lausa leebeks, tal on isegi tunne, et kohe, kohe tulevad pisarad silmi. «Ma jään tõega koju, siis me oleme kahekesi koos.»

Voldis raputab pead.

«Nii pole õige, Janka. Meie ei ole ju teineteisest kaugel. Laupäevaõhtuti ja pühapäeviti saame ikka kokku. Igaühel on oma töö, küll ma hakkama saan,

ära muretse. Ma ainult mõtlen ja mõtlen ega saa paljudest asjadest sugugi aru.»

«Noh?» vaatab Janka imestunult vennale otsa. Nii pole Voldis temaga veel mitte kunagi rääkinud.

«Me pole ju iialgi tahtnud hakata mingiteks kõrilõikajateks või kaabakateks, me kasvasime üles Paemäel, käisime koolis, ja meile õpetati, et kõige suurem au on ajada sirget vagu ja rääkida sirget juttu. Mäletad, oli sihuke laul:

«Elada ei saaksin kaua
oma isa koduvallas.»

Isa tahtis ka sirget vagu, ta tahtis elada oma vallas. Ta elas sellesama õpetuse järgi, paistis, et nii oli õige ja temal oli oma tõde, aga tuli välja, et polnud see õige tõde ja peab olema veel mingeid teisi tõdesid, mis on suuremad kui oma vagu ja oma valla tõde. Võib-olla niisugused, nagu onu Antonsil. Aga temagi on peaaegu kõik kaotanud. Miks? Kas ka tema tõel miski puudus?»

«Ma ei tea,» pomiseb Janka kohmetunult. «Aga meile on liiga tehtud, tõepoolest.»

«Nii et tehti ülekohut?» kortsutab Voldis otsaesist. «Oletame, aga siis ei tohi sellega leppida, siis on vaja võidelda.»

«Voldis, ega sa ometi ei taha . . .» hüüatab Janka.

«Vastu hakata? Vastu hakata?» Voldis vaatab maha. «Kas ma pean võtma pussnoa ja minema metsa bandiitide juurde? Vastik mõelda! Nad tapsid Šustiņši, läinud nädalal lasksid nad Sārklise pihta. Ma olen valmis võitlema bandiitidega elu ja surma peale.»

«Mina ka,» toetab teda Janka. «Ja isa oleks ka võidelnud . . .»

«Võib-olla,» nõustub Voldis. «Aga isa enam siin ei ole. Kui sakslased oleksid teda kinni võtnud, siis ma saaksin aru. Siis võiks kätte maksta, aga nüüd? Kellele sa kätte maksad, omadele?»

«Aga kui omad meid enam üldse ei võtagi endi hulka?» lipsab Jankal suust. See on süütu küsimus, aga Voldis hakkab midagi taipama.

«Koolis mõnitatakse sind?»

«Mitte just eriti palju,» vastab Janka puiklevalt.

«Paljut veetakse hobusega,» toriseb Voldis. «Nii et

ikkagi mõnitatakse ja muidugi sõimatakse igat moodi.»

«Mitte nii väga. Aga ma saan ju aru . . .»

«Mitte midagi sa ei saa aru!» läheb Voldis põlema. «Mina sinu asemel annaksin neile vastu lõugu, et nad vait jääksid.»

«Ega kõik ei sõima,» püüab Janka naeratada.

«Aga kes sõimavad? Suure talu perepojad, eks ole?»

«Nii see on . . .»

«Muidugi!» Voldis kurrutab huuled veidraks grimassiks. «Kes siis muu? Rikastel on ju kõige rohkem põhjust naerda — saite nüüd! Niisama nagu leegioniga oli. Kas keegi nende poegadest läks teenima? Pool siga komisjonile, ja pojake oli prii. Kellel siga ei ole, see vagunisse ja minema! Ei, jumala eest, ma lööksin neil hambad kurku!»

«Kaklemisega sa õigust ei saa,» loeb Janka justkui raamatust. «Parem juba heaga.»

«Heaga!» Voldis seisab, paljad jalad laialt harkis. «Liiga kaua oleme heaga läbi saanud. Me oleme matsid — lahked, tasased, alandlikud. Igaüks võib meist üle astuda. Kolm aastat tegid seda sakslased, nüüd omad hallparunid. Aga meie ei lausu musta ega valget. Miks?»

«Ma ei tea,» vastab Janka hämmeldunult.

«Mina ka ei tea, ja ometi on nähtavasti süüdi see meie neetud tasasus. Pole meil oma mõtteid, ei tahet, ei rusikaid. Mõistad?»

Janka noogutab, et saab aru küll, aga Voldis on hoogu sattunud ning jätkab:

«Meid toideti kohupiimaga, õpetati kümmet käsku ja igasuguseid totraid laulukesi, aga mõistust pähe ei pandud. Nüüd hakatakse panema, aga näe, meil on valus, ja võib-olla on juba liiga hilja kah.»

«Sa külmetad,» tähendab Janka ja kutsub Voldise tuppa.

«Külmetan ja saan nohu.» Voldis muigab. «Kui oleks võimalik rindele minna.»

«Kas sa arvad, et ei võeta?» Janka astub jälle venna kõrval ja silmitseb kolletanud muru.

«Võib-olla võetakse kah, aga kuhu ma nüüd lähen? Ma olen aheldatud, maa külge aheldatud. Ei või ju ema ja Māriteit üksi jätta.»

«Ma võiksin koju jääda,» pakub Janka ennast jälle. «Ei, tõepoolest, Voldis, sa ära muretse!»

Voldis naeratab. Alles kuu aega tagasi oli Janka ülimalt ärritatud, kui kuulis, et vend tahab rindele minna, nüüd ta koguni õhutab takka ja käsib mitte muretseda.

«See pole nii lihtne,» raputab Voldis pead. «Meil on ju köidikud mitte ainult käte-jalgade ümber, vaid ka siin.» Ja ta tõmbab käega üle rinna. «Neid ei saa nii kergesti purustada. Ja isa ei annaks mulle iial andeks, kui ma ära läheksin. Mitte rinde pärast, aga Paemäelt äramineku pärast.»

«Kas sa usud, et ta tuleb tagasi?»

«Kust mina seda teada võin?» vastab Voldis, kui nad on maja juurde jõudnud. «Tean ainult üht: kuni tema pole tagasi, pean mina siia jääma. Siin pole midagi targutada!» Hääl on jälle range, Voldis räägib jälle Jankaga veidi ülevalt alla nagu poisikesega.

«Hea küll, hea küll, mine tuppa!» tonksab Janka otsustavalt vanemat venda õlast. «Sa külmetad tõepoolest lestad ära.»

«Kas sa ise ei tule?»

«Ma lähen toon puid.»

Keegi pole käskinud Jankal pärast sauna puid tuua, aga elus tuleb ette hetki, kui tahad natuke aega üksi olla.

Kust sai Voldis tema kooliasjadest teada? Kas ta kuulis kelleltki või tuli ise selle peale? Ju vist ise, kes talle ikka rääkima läks? Ainult seda Voldis veel ei tea ega ole selle peale tulnud, et Jankal on olnud juba mitu kaklust ja ükskord lõppes see koguni hoopis veidralt.

Noorukitel on ilmselt kalduvus üksteist kiusata ja kõige valusamat kohta riivata. Kümne ja kahekümne vahelised aastad inimese elueas on vististi kõige julmemad.

Jankal oli klassis häid tuttavaid, isegi sõpru, ja ometi — niipea kui koolis levis kuuldus, et tema isa on areteeritud, ei saanud nii mõnigi pidama ja küsis justkui jutujätkuks:

«Ega sakslasi varjata polegi vist nii kerge, kas pole tõsi?»

«Kas te kõik koos varjasite neid?»

«Mida sinu isale selle eest lubati?»

«Nüüd hoolitseb sinu vend fašistide eest?»

Teised ütlesid veel otsemalt ja mürgisemalt:

«Tahtsite punastele külje alla pugeda, aga näe, saite trääsa!»

«Janka, sinu laul on lauldud!»

«Näe, kuidas ta metsa poole vahib!»

Janka kannatas, kannatas, aga kui enam vastu pidada ei suutnud, siis virutas. Mõni vastas samaga, aga mõni sööstis õpetajate tuppa:

«Paipala on hulluks läinud! Peksab kõiki! Pole miski ime: isa juba istub vangis. Oli olnud Vidienas kõige suurem politseinik!»

Suurem osa õpetajaid tundis Kārlis Paipalat ja teadis hästi, et ta polnud mingi politseinik, aga neile oli vastumeelt ennast poiste kähmlusse segada, seda enam, et Janka isaga oli tõepoolest juhtunud midagi halba ja tema kaitsmist võidaks tõlgendada kui ebalojaalset suhtumist nõukogude võimu. Ja nii tuligi, et peapesu, mida pidanuks jagama mitme vahel, võttis vastu Janka üksi.

«Huligaanlik käitumine tuleb lõpetada!»

«Kool seda ei talu!»

«Mõelge oma käitumise üle järele, Jānis Paipala! Kui asutused hakkavad teie vastu huvi tundma, siis võib asi üsna kurvalt lõppeda.»

«Meie muidugi teatud asutuste tegevuse üle ei otsusta, aga kui niisugused väljaastumised jätkuvad, siis tuleb teil koolist lahkuda!»

See oli juba küllalt selge vihje. Võib-olla olnuks koolil ja õpetajatel tõepoolest mõistlikum vabaneda niisugusest kasvandikust nagu Jānis Paipala . . .

Jankal polnud midagi selle vastu, et koolist lahkuda, ta oleks nõus kas või kohe oma seitse asja kokku panema ja koju sõitma, siin polnud nagunii enam mingit elu. Aga siis meenusid ema ja teised kodused. Kas neil hakkab kergem, kui kõigile teistele hädadele lisandub uus, mida kindlasti peatselt kuulutatakse üle kogu valla.

«Näe, käbi ei kuku kännust kaugele! See vangi poeg aeti koolist minema. Nüüd on selge, mis inimesed need Paemäe Paipalad on! Kui nad juba avalikult valitsuse

vastu välja astuvad ja taplevad, siis hakkavad varsti varastama ka, hoidke aga silmad lahti!»

Varastamisest võib-olla juttu ei tuleks, aga Janka mõtles isegi niikaugele, tal läks meel üsna kurvaks ja nutt kippus peale. Ta võttis enese muidugi kokku ja tõrjus pisarad eemale, mühatas kuidagi poole suuga, et püüab ennast parandada ja lubas mitte enam kakelda, aga lubada on alati märksa kergem kui lubadust täita, ja nii tuligi Jānis Paipalal peagi tegemist teha õpetajate poolt nimetatud võimuorganitega.

Okupantidel oli enne minemapagemist siiski korda läinud Riia tänaval õhku lasta kahekorruseline hoone, kus nende võimutsemise ajal oli asunud maakonna põllumajandusjuhataja, keda noil aastatel hüüti Kreislandwirt. Osa majast hävis, ülejäänud osa põles maha, kesklinna vahetus läheduses paistsid nüüd tahmunud korstnad ja tellisemüüri rusud. Inimesi oli vähe, sellepärast tehti varemete koristamine ülesandeks keskkoolile. Õhtuti, kui polnud vaja põllule appi minna, rabasid poisid tööd teha Riia tänaval.

Töötada võib ju mitmeti, aga ükskõik — liiguta laisalt või ägedalt, ega suu ikka vett täis ei ole. Sõna sõnast, kuni Zemītise Alfrēds, pikk hästitoidetud volask, pani kisama, et küllap mõnele meeldiks rohkem veel midagi õhku lasta, kui et laduda virna telliskive ammu teiste poolt õhku lastud majast.

Kui teised sellele märkusele ei reageerinud, ütles Alfrēds vahetumalt ja arusaadavamalt:

«Janka, kas sina ka maju õhku lasksid või ainult sinu vanamees?»

«Pea suu,» torises keegi, aga Alfrēds ei jäänud rahule:

«Küllap sul praegugi on veel lõhkeainet, eks ole?»

Jankal oli tõepoolest kodus kõrvale pandud toolikangikesi, aga mis sellel vastikul Zemītise Alfrēdsil sellega asja on? Õgigu pealegi oma praetud kanapoegi, ärgu arvaku, et keegi kadestab.

«Kas sa, Jants-krants, soolaputkas ei tahaks konutada?» muigab Alfrēds silmi vidutades. «Näiteks sealsamas, kus viibib sinu esiisa, see sunnitööline?»

Janka lükkas parajasti käru, ta laskis käepidemed langeda, unustas silmapilkselt suurepärase tõotuse — mitte kakelda — ja tormas Alfrēdsile kallale. Alfrēds

pistis jooksu, Janka talle järele. Üle varisenud telliste hüpates sööstsid nad tänavale.

«Bandiit, bandiit!» kiljus Alfrēds nagu ratta peal, aga Janka oli järjekordselt kaotanud igasuguse enesevalitsuse, ta teadis ainult üht — see jultunud priske poisinolk tuleb vaikima panna.

Nii nad jooksid sealsamas Riia tänaval otsa kahele mehele.

«Seis! Kuhu nüüd?»

Alfrēds hakkas hingeldades esimesena rääkima:

«Tema tahtis mind ära tappa. Sellepärast, et mina olen nõukogude poolt ja kommunistide poolt. Ta on päris bandiit, kogu linn teab! Ta tuleb kinni võtta!»

Mehed vaatasid teineteisele otsa. Heledajuukseline salkus peaga poiss värisevate huulte ja rusikasse tõmbunud kätega ei paistnud küll paadunud bandiidi moodi, aga mine sa tea. Lased lahti, aga pärast tuleb veel pahandust. Öeldakse, et kohalikud elanikud signaliseerisid, aga teie magasite maha. Ja nad ütlesid:

«Lähme!»

«Ega mina,» püüdis Alfrēds lahti rabelda. «Mina pole süüdi.»

Aga mehed ei jätnud:

«Tulge aga mõlemad!» Ja veidi aja pärast olid poisid juba julgeolekuteenistuse kapteni juures.

«Mängite kangelasi?» küsis kapten teravalt.

«Ta tuli mulle kallale, ta tahtis kätte maksta. Isa tal juba istub vangis, nüüd tema kah . . .» luges Zemītise Alfrēds kähku nagu spikrist. «Tema, tähendab, see Janka Paipala, ei salli mind sellepärast, et mina olen töötavate talupoegade hulgast.»

«Paipala?» kibrutas kapten otsaesist.

Janka vaikis, tal polnud midagi ütelda.

Kapten nõjatus toolileenile ja silus sõrmeotstega vöörihma.

«Sina, töötav talupoeg, pühi oma nina puhtaks ja tee, et kaod. Kui ma veel kord sinu kaebamist kuulen, läheb sul halvasti!»

Alfrēds kummardas ja vaatas, et minema sai.

«Aga Paipalaga me natuke vestleme.»

Jutuajamine kujunes üsna pikaks, kapten äratas millegipärast poisis usaldust, ja Janka rääkis algusest lõpuni kõik ära.

«Jaa.» Kapten silus kaua tol päeval ajamata jäänud lõuga. «On sul aga elulugu, Jānis Paipala! Ja ise oled sa ka hea. Mina teeksin vist sinu asemel sedasama, aga ega see just kuigi mõistlik ei ole. Võidelda tuleb rindel ja klassivaenlasega, mitte koolipoistega.»

«Aga kui noritakse?»

«Kui noritakse, siis on teine asi, aga tead, mida mina teeksin? Annaksin sellele lobamokale seal, kus teised ei näe! Aga mitte tänaval ja suure kisaga. Vaat kus mul töötavad talupojad ja bandiidid välja tulnud! Noh, mis siis nüüd edasi saab?»

Janka kehitas kahtlevalt õlgu — kust võis tema teada, mis saab edasi?

Kapten läitis paberossi ja ütles suitsu alla neelates: «Ma rääkisin sinu isaga. Lugu on halb, üpris halb, aga sina selle eest ei vastuta. Ma lähen kooli.»

«Pole tarvis.»

«Nii? Tõsi küll, võib tõesti olla, et pole tarvis. Tuled ise toime?»

«Tulen!» lubas Janka.

«Pead toime tulema,» ütles kapten väga tõsiselt. «Sõda! Ja vallas on vahel hullem kui rindel. Halastust ei maksa paluda, nagunii ei halastata. Ei sulle, ei mulle, mitte kellelegi! Aga kaklemine jäta parem siiski järele. Tuleb aeg, antakse automaat kätte, eks siis peksad fašiste.»

Janka noogutas nõusoleku märgiks.

«Hea küll, Paipala.» Kapten tõusis. «Mine oma töö juurde, minul on oma töö. Loodetavasti jätkub sul hakkamist ja jaksu, nõus?»

«Nõus!» lubas Janka ning väljus tänavale.

Purustatud maja juures oli Zemītise Alfrēds selle ajaga jõudnud hoobelda, et tema viis Janka tšekaasse.

«Seal võeti ta avasüli vastu. Sihukeste vendade jaoks on pogri alati valmis.»

Janka tuli tagasi ja jahvard vakatas.

«Sina?»

«Nagu näed.»

«Sinna ei jäetud?»

«Ei, lubati välja kutsuda sind, töötavat talupoega, kellel on viiskümmend hektarit maad.»

Sellega oli Alfrēdsil suu lukku pandud, aga mitte see polnud peaasi. Peaasi oli, et Jankas tärkas veendumus: kõike ei määra saatus või juhus, on olemas mingi seaduspärasus, mingi mõte, on olemas õigus. Võib-olla ei õnnestu seda igal pool ja alati leida, aga õigus on olemas.

Temaga räägiti kui inimesega, mitte kui klassivaenlasega, pealegi — kes rääkis! Julgeolekuteenistuse kapten, tšekist, keda praegusel ajal kõige rohkem kardeti.

Ja Jānis Paipala käis jälle ringi, pea püsti, ega kuulatanud, kas kuskil nurgas keegi midagi sosistab, kas ei heideta kuskil mürgist sõna «bandiit». Aga pärast kõnelust vennaga läks süda jälle raskemaks. Oleks keegi Voldisega ka nii tõsiselt rääkinud ja ütelnud, et temal ei tule teiste eest vastutada. Ka isa eest mitte.

Janka korjab vasakule käsivarrele sületäie puid, toob puud kööki ja viskab pliidi ette. Õhtusöök on juba laual: suures kausis auravad kartulid, väiksemas kausis on kohupiim, kruusidesse on valatud piima.

Nad istuvad lauas neljakesi, viies tool on vaba. Janka tõstab silmad ja kohtab ema pilku. Mõlemad mõtlevad sedasama: viiendat võib mitte olla, aga ikkagi on ta siin, ta mitte ainult ei istu oma pere keskel, vaid isegi otsustab ja määrab, kuidas elada. Tema otsustas, missugust põldu künda tänavu sügisel rukki jaoks, kuhu tuleval aastal külvata herneid ja lina ja kuhu kartuleid maha panna. Ja see kõik toimub sõnagi lausumata, just nii, nagu peremees oli tahtnud, ehkki teda ennast praegu Paemäel ei ole. Kui Voldis koju jäi, aga Janka kooli sõitis, siis toimus seegi isa teadmisel, ja Marijal on vahel isegi selline tunne, et Paipala Kārlis oli see, kes ütles — antagu laupäevaõhtuti kartulite kõrvale ainult kohupiima, aga võid hoitagu pühapäeva hommikuks ja Jankale järgmisel nädalal kaasa võtmiseks.

Ja tähelepanuväärne on seegi, et keegi ei astu niisuguse korra vastu, keegi ei vaidle, isegi mitte Voldis, ehkki tema on nüüd vanim mees perekonnas.

Nüüd on tulnud teised ajad ja ema ei taha enam ohje käest lasta. Ta on liiga kaua vaikinud ja liiga palju kaotanud; kui perekonnas juhtuvad juba säärased õnnetused, siis ei tohi ükski võim maailmas keelata tal võtmast endale vastutust kodu ja laste eest.

«Saite söönuks?» küsib ta, kui nad on tükk aega vaikinud.

«Jah,» vastab Mārīte kuulekalt, aga vennad ei ütle ikka veel midagi. Mitte sellepärast, et nad poleks rahul kartulite ja kohupiimaga, vaid sellepärast, et pole mõtet niisama muidu rääkida. Võib-olla on selles vaikimises ka mingi vastuhaku märk, sest keegi ei taha naljalt teisele alistuda, aga kui siiski tuleb seda teha, siis vähemalt ei taha seda valjusti tunnistada. Eriti, kui alistumine ei kesta ainult päeva või nädala, vaid hakkab kestma palju aastaid.

«Aitäh!» Voldis tõuseb ja astub ukse poole. «Vaja vaadata hobuseid.»

Ema noogutab, jälgides Mārīte lauakoristamist. Natukese aja pärast jääb Marija noorema pojaga kahekesi.

«Sa peaksid homme Järvele minema,» alustab ema. «Vaata, kuidas ta seal elab.»

Janka mõistab. See «ta» on isa vend Antons, kelle Paemäe perenaine oma lävelt minema saatis.

«Ehk on midagi tarvis,» lisab ta veel.

«Ei usu!» kostab Janka. «Ja kui ongi, ega ta ei võta.»

See on poja vastus segasele küsimusele, kas oleks pidanud Antons Paipalat siin majas vastu võtma või mitte. Nii et Janka ei ole emaga ühel nõul ja tema juhtunu eest ei vastuta: temalt ju keegi nõu ei küsinud.

Öö möödub, nooremal pojal ei tule kaua und, lõpuks vajub ta siiski sügavasse unenägudeta unne, aga hommikul, pärast hommikueinet läheb ta Järvele.

Esimesena märkab tulijat Elga, ta arvab, et Janka toob ringkirja, ja kutsub tema sisse. Ringkirja Jankal ei ole, ta tammub köögis kohmetult ühelt jalalt teisele, kuni ütleb lõpuks, et tuli onu juurde.

«Mine aga sisse,» osutab Elga toa uksele, ja Janka ei saa õieti aru, kas selles viipes on paljas ükskõiksus või on selles ka varjatud pahameelt. Arvab ehk, et tuli ära meelitama.

Janka astub tuppa ja ütleb tere. Onu istub sängiserval, tal on hallid villased sokid jalas, aga saapaid ei ole. Nii et temast pole vist veel suurt ringikõndijat.

«Aa! Jānis!» Paistab, et Antonsil on hea meel, ta sirutab Jankale käe. «Tulid külla? No vaata aga üle pealegi!»

Janka vaatab. Haigus on onu kõvasti muutnud, ta tundub veel kaamem ja kõhnem, aga habe on tal siiski korralikult aetud ja valge särk seljas.

«See on Šustiņši särk,» tuleb poisile pähe ja ta otsustab samas: mina küll vist ei saaks surnud inimese särki selga ajada. Selles pole ju midagi erilist, aga ikkagi kuidagi imelik. Ja Janka võpatab tahtmatult.

«Mis sul on, külmetad?» Antons tõuseb ja astub niisama sokkide väel laua juurde. «Istume!»

Janka istub, käed viisakalt põlvedel.

«Kuidas sul mõte tuli mind külastada?» küsib Antons. «Kas oli midagi tarvis?»

«Ei.» Janka laseb silmad maha. «Mis seal ikka tarvis, ma tulin lihtsalt niisama. Ema saatis, käskis vaadata, kuidas teil läheb.»

Võib-olla poleks maksnud ema nimetada, aga Jankal ei tulnud äkki midagi muud meelde. Nüüd istub ta nagu nõeltel; võib-olla onu haavus, aga Antons ainult naeratab naljakalt ja ütleb:

«No näed, Jānis, olen elus ja käsi käib mul üsna hästi. Aga küsimise eest ütle emale aitäh.»

Ka Janka naeratab. Tal on alati olnud tahtmine rääkida onuga üks põhjalikum jutt, aga ujedus ei lase tal leida õigeid sõnu.

«Te olite vist raskesti haige,» üritab Janka viimaks.

«Natukene,» vastab Antons. «Aga nüüd aitab vedelemisest, vaja tööle hakata. Ainult ei tea veel, kuidas mul laabub. Oma kakskümmend aastat pole maatööd teinud.»

«Siis küll,» noogutab Janka tõsiselt. Teda üllatab mõnel määral, et onu Antons kavatseb põllutööle asuda, aga mis parata — partorgiks on ju praegu Sārklis.

«Kui pahasti see siiski välja kukkus,» oleks keegi nagu äkitselt Jankale vastu laupa löönud. «Onu oleks võinud elada meie majas ja aidata niipalju, kui jaksab. Siin, Järvel, ajab ta enda ära nagu vana kronu.»

Aga siis tuleb jälle teine mõte: Paemäel on vähemalt Voldis, kuna nendel pole siin ühtegi meest majas. Nii et asi on ikkagi õige. Ega onu ei kavatse siia jääda või pärisperemeheks hakata, ta teeb niipalju kui jõuab, aga pärast . . .

Mis siis juhtub, seda Janka ei tea, aga ta teab kind-

lasti, et onu ei jää eluajaks Järvele. Siin on tal ajutine peatuspaik, hiljem läheb ta jälle sinna, kus ta on rohkem omal kohal, kus ta on vajalikum. Onu mõistab paremini maailmasündmusi, ta on targem ja tugevam, kui teised Paipalad, ta on kommunist. Jankal pole oma viieteistkümne eluaasta jooksul ette tulnud nii lähedalt tundma õppida ühtki teist kommunisti.

«Raske?» küsis onu.

«Minul?» imestab Janka. «Ei, miks?»

«Aga emal ja Voldisel?»

«Mis neil viga! Elavad, nii et lust,» teeskleb Janka. «Kas teil ei ole midagi vaja?»

Antons raputab pead.

«Pole midagi vaja, Jānis. Söönud olen, riided on ka seljas, muu eest pean ise hoolt kandma. Vii emale tervisi, minul on esialgu kõik olemas. Ja ütle, et ma enam ei suitseta. Kui kokku saame, pole vaja tuhatoosi otsida ja pärast tube tuulutada.»

«Ega te pahane ei ole?»

«Ei ole pahane,» kinnitab Antons. «Mitte üks põrm. Pole ju põhjust pahane olla. Ma saan emast aru, ja sina, Jānis, pead temast ka aru saama. Naised võtavad alati rohkem südamesse ja kannatavad sügavamalt. Meie, meesterahvad, oleme nagu puust. Ja vahel nagu kivist. Lööd — oma rusikas saab haiget. Näed, nii on see asi, Jānis. Ema peab hoidma. Sinu eas on vahel tahtmine okkad püsti ajada, aga praegu ei tohi. Küll pärast jõuad, sul seisab veel kogu elu ees.»

«Eks ta ole,» nõustub Janka. Onuga rääkides muutub ta alati kohmetuks, sest harva, kui keegi talle varem on öelnud «Jānis», kõik muudkui aina korrutavad «Janka», «Jancis». Aga kui sind hüütakse õige mehenimega, siis lähevad õlad korraga nagu laiemaks ja ise oled ka hoopis tõsisem.

«Nüüd ma siis lähen,» ütleb Janka nagu tööinimene kunagi, kellel pole aega pikalt külas olla.

«Kui peab minema, siis peab minema.» Antons ulatab vennapojale käe. «Ehk astud tuleval pühapäeval ka läbi?»

«Kindlasti!»

«Siis me oleme juba terve nädala võrra vanemad ja targemad,» naljatab Antons. Ta ei lähe Jankat saatma, vaid jääb sinnasamasse laua äärde istuma.

Köögis ei näe külaline kedagi, ta läheb õue ja keerab suuril sammel majanurga taha ja sealt edasi, aga nurga taga seisabki Ruta. Ta on seal oodanud, lilleline rätik ümber õlgade.

«Kätt ei annagi?» küsib tüdruk.

«Võib kah.»

«Uhkeks olete läinud.»

«Pole, millega uhkustada,» vastab Janka.

«Järvel teid enam ei näe.»

«Pole aega, mina olen ju linnas.»

«Voldis oleks võinud tulla.»

Janka kehitab õlgu. Võib-olla oleks Voldis võinud tulla, võib-olla ka mitte.

«Ei taha?» Ruta pigistab silmad kokku kitsaks piluks.

«Ei tea,» ütleb Janka ja ühmab: «Rahvareeturitel pole patriootide laste juurest midagi otsida.»

«Nüüd sa ajad küll jama.» Tüdruk naerab kibedalt. «Ühtedel on isa Siberis, teistel mulla all, mis seal vahet? Teil on ju parem — teie isa tuleb ehk kunagi tagasi.»

«Ta on siiski kohutavalt piiratud.» Jankal tõuseb veri pähe. «Ei suuda või ei taha aru saada. Mis võrdsust saab siin olla?»

«Tähtis on see, mille eest inimene kannatab,» püüab ta selgitada.

«Tähtis? Kellele tähtis? Sulle? Vat kus mul kuked! Aga meile, kanadele, ei ole see tähtis, meil on vaja, et oleks kodus. Kas meie lükkasime oma isa hauda, kas teie ajasite oma isa Siberisse? Kas ütled, et Voldis tuleks täna õhtul metsatuka juurde?»

«Olgu.» Janka joonistab saapaninaga liiva sisse kaare. «Sa kirjuta parem kiri, ma viin kätte.»

«Pole kuhugi kirjutada.» Ruta tõmbab rätiku kõvemini ümber. «Ja mina pole kuigi suur kirjatark. Kui tahab, tuleb muidu ka, kui mitte — pagan temaga! Leinama ei hakka.»

Janka heidab Rutale pilgu. Ilus on ta küll, aga milleks sihuke jutt! Pagan temaga — see käib Voldise kohta. Nagu oleks Voldisel teda nii kangesti vaja!

«Mis sa sedasi vaatad?» küsib Ruta äkki. «Pole naisterahvast näinud või? Ütle parem, Janka, kas sul koolis pruut on ka? On ta ilus?»

See on Janka jaoks juba liig, ta keerab kannal ringi ja läheb sõnagi lausumata minema. Selja tagant kostab naeru, Ruta naerab täiest kõrist — valjusti ja nakatavalt.

«No oota sa!» mõtleb Janka vihaselt. «Vaata, kaua sa mul naerad. Ma ei ütle Voldisele midagi, kõnni või öö läbi metsas ringi. Voldis pole mõni niisugune, ära sa arva!»

3

Antons Paipala tõmbab viimaks jälle saapad jalga, ja see tähendab, et ta on haigusest täielikult jagu saanud.

Kirsasaapad pole kunagi läikinud ega säranud. nüüdki ei saa ennast nendes peegeldada, aga meenutades, et ta tuli Järvele poriste jalgadega, teab Antons: keegi on tema saapaid kaua ja hoolikalt puhastanud. Selles poleks iseendast midagi ebaloomulikku — saapaid tuleb kuivatada ja puhastada, ja kui saabaste kandja on haigevoodis, siis peab keegi teine puhastamise ette võtma, sest arukas inimene ei lase heal jalanõul hukka minna ja maainimene hoopiski mitte.

Nii et kõik on korras, pole põhjust muretseda, aga siiski kisub Antonsi otsaesine sügavalt kurdu: kelleks teda siin majas peetakse?

Jultunud sissetungijaks, kes teiste kulul härrat mängib ja kerget elu loodab, Antonsit vist keegi ei pea. Siin ei ole ju, mille kulul rikastuda, siin läheb kõik pigem allamäge kui jõukuse poole. Kui Järvel esialgu veel leivasuutäiest ja toidukõrvasest puudust ei ole, siis pole sugugi teada, mis saab edaspidi, sest kuigi kõik kolm Šustiņši naist midagi teevad ja kuskil talitavad, õiget mõtet ja tulu sellest ikkagi ei ole — seda on Antons juba jõudnud kogeda.

Nii et peremeest temast ei saa. Aga kes siis? Sulane?

Šustiņši naised on Antonsit ravinud ja toitnud, valvanud tema rahu, õpetades väikest Irmiņat, et ta haiget onu liialt ei häiriks. Küsimus seisab ainult selles — miks seda kõike tehakse. Niisama muidu ei tehta midagi. Kõige lihtsam oleks tõesti oletada, et Järvel loodetakse Antons Paipala töökätele, sest mehe jõud

on neil aegadel kõige suurem väärtus. Kuigi on vähe usutav, et nemad, elukogenud naised, ei näe, kuivõrd vähe sobib temasugune jõuetu meesterahvas mägesid ületama. Tal tuleb õhust puudu, ta jääb tihti poolel sammul seisma, et puhata, pealegi pole tal õiget oskustki tööks. Antons Paipala on saanud karastuse poliitilises töös, aga adra taga ja hanguga pole tä ammu enam tegutsenud. Niisiis vist ka sulaseks ei kavatseta teda teha.

On muidugi veel üks võimalus. Paipala oli partorg. Šustiņš täitevkomitee esimees. Nüüd Šustiņšit enam ei ole, aga Paipala on sattunud õnnetusse. Mõni ime, et Järvel võetakse peremehe võitluskaaslane lahkesti vastu ja tuntakse talle kaasa?

Ja ometi jätab Antons selle võimaluse kõrvale, kuna on selge, et ei Šustiņiete, ei Elga ega Ruta mõtle mingist võitlusest ega võitluskaaslastest. Nad on harilikud, äravaevatud maanaised, kellel on enam-vähem ükspuha, mis maailmas toimub, kui vaid endal on midagi selga panna ja suhu pista. Neile aitab, kui on katus pea kohal ja õlekott külje all, revolutsioon ja nõukogude võim pole veel nendeni jõudnud.

Antons astub sängi juurde ja soputab padja kohevile, see on päris lohku vajunud ja käkrus. Siin ta siis lamas üle kahe nädala, aga kui mäletaks kõike, mis selle aja sees juhtus! Kuskil ja kunagi nägi ta enese kõrval Elga juukseid, tundub, et ka rinda, aga ükski kurat ei ütle praegu, kas see tõepoolest oli nii või ainult paistis. Antons tavaliselt ei näe seda laadi unenägusid, sellepärast peab arvama, et Elga tõesti lamas tema kõrval.

Aga kui nii, kas ei hakata Antons Paipalale uut püünist seadma, mis on raskem ja haletsusväärsem kui kõik muud?

«Mingu nad kus see ja teine!» annab Antons padjale vihase vopsu ja pahvatab samal hetkel ise naerma.

Küll inimene läheb vahel ülbeks! Alles ta oli kopsupõletikuga maas ja võitles Vanakondise endaga, aga vaevalt võttis jalad alla, kui juba kujutleb, et on mingi vastupandamatu kavaler, kelle juurde naised ise sängi ronivad. See veel puudub, et teda, ligi viiekümneaastast vanatoid, vallamajja registreerima tiritaks! Ja

siiski. Mis on lõppude lõpuks nelikümmend üheksa aastat? Nii mõnigi mees püütakse kinni isegi pärast viitkümmet.

«Mõelgu igaüks, mis tahab,» otsustab Antons. «Elan nagu inimene ja kohtlen ka teisi nagu inimesi. Mulle ei saa midagi ette heita, mina pole kellegi kasinuse kuulutaja, pealegi, kui inimene on haige ja sonib, siis ta oma tegude eest ei vastuta. Vastutavad need, kes on terved ja täie mõistuse juures. Vägivalda ma ei pruukinud, aga kui minult midagi taheti ja mina seda tegin, eks siis Elga ise tea. Mul on praegu tähtsamatki teha, vaja vaadata, kus saaks majapidamises kätt külge panna. Naistega üksi kaugele ei jõua.»

Täis ettevõtlikkust ajab Antons Paipala pintsaku selga, nööbib kinni ja tahab välja minna, aga samal hetkel, nagu oleks ta ukse taga oodanud, astub sisse Šustiņiete, käsi põlle sisse kuivatades. Kui naine sedasi käsi kuivatab, siis on selge, et ta tahab rääkida, ja Šustiņiete tõepoolest tahab seda. Antons Paipala oli ju kogu aja haige, aga nüüd võib temaga juba aru pidada nagu terve inimesega.

«Nüüd sa oled vist juba jalul,» alustab ta.

Šustiņiete on umbes viiekümnene, võib-olla ka kuuekümne ligi, kes seda nii täpselt teab. Tema näole annavad ilme suurevõitu nina ja palju peenikesi kortse, rätiku alt välja pugenud juuksekahl on tuhakarva, aga sellest kõigest libiseb Antonsi pilk üle ilma peatumata. Ta vaatab Šustiņiete käsi. Need on suured nagu mehel, sõrmed on pahklikud ja pisut tursunud, aga pluusikäised ulatuvad vaevalt küünarnukini.

Küllap said käised meelega tehtud lühikesevõitu, aga Antons ei saa lahti mõttest, et need alguses ulatusid peopesadeni, aga siis hakkasid käed kasvama ja ronisid riietest välja. Käed muudkui kasvasid ja venisid pikemaks ja nüüd ei saa enam kuidagi soonist käsivart käisesse tagasi.

Ja oli aeg, kus Šustiņiete oli noor, tõenäoliselt kena tüdruk, ta armastas ja küllap tedagi armastati, ehkki Antons Paipalal pole kunagi olnud õiget usku maainimeste armastusse. Ta teab, kui palju on selles arvestust ja lihtsalt paratamatust. Kõik peavad abielluma, kõrgemaks seaduseks on talu ja maa, mitte meeldimine ja armastus. Lapsi on vaja, muidu pole

kedagi karja ja pärast põllule saata, ja kui lapsed on suured, siis pole naine enam naine, vaid tööst äravaevatud olevus, kellel pole ei aega ega huvi oma välimusele mõelda. Niisugune on nüüd Šustiņiete, aasta kahekümne viie pärast on samasugused ka tema tütred, ja nendegi käed ripuvad niimoodi käistest kaugele välja.

«Ma tahtsin sinuga rääkida üks mõistlik jutt,» ütleb Šustiņiete pikaleveninud vaikuse järel.

«Rääkida võib,» on Antons nõus.

«Kas sa viina ajada oskad?» esitab naine ootamatult küsimuse.

«Kuidas?»

«Vanamehest jäi sauna kogu see kaadervärk, aga meie ei oska sellega midagi peale hakata.»

«Mina ka ei oska.»

«Siis peab otsima kellegi, kes oskab.» Šustiņiete on pettunud ega püüagi seda varjata. «Kuidas siis üks meesterahvas ei oska . . .»

«Ei oska jah,» ütleb Antons. «Aga kas teil seda viina siis nii kangesti vaja on?»

«Minul teda põrgulist vaja ei ole, aga küll sa ise tahad ka vahel võtta, ja teistele mekib.»

«Kellele teistele?»

«Neile, kes ostavad. Kas sina ei joo?»

«Tuleb ette,» tunnistab Antons. «Aga ma tulen ilma ka läbi ja las teised tulevad ka.»

«Sa räägid nagu mõni tobuke,» katkestab teda Šustiņiete. «Osta poest soola, suhkrut sulle ka muidu ei anta, niisama on tüdrukutele vaja mõni hilp selga osta, ega paljalt ikka ringi ei jookse. Kust seda raha võtta? Meil teda ei ole, ehk sinul on?»

«Minul ka ei ole,» ütleb Antons. «Kui tööle hakkan, siis saab.»

«Ei hakka tühja midagi saama!» ohib Šustiņiete. «Kas on veel vähe tööd tehtud, aga kus see raha on? Kõik, mis kasvab, läheb oma kõhtu, piima müügiks ei jätku. Niisama paljukest ongi, kui viina eest saab. Ja kui mõnel pole raha, millega maksta, siis toob kas või jahu või lihakäntsaka. Ilma viinata me oleksime puhta paljad.»

Antons kuulab, kulm kipras. Selles pole ju midagi uut, ta on sihukest juttu kuulnud ilmlõpmata. Ainult

et seekord pole Antons lihtsalt niisama pealtkuulaja, vaid sündmuste kaasosaline.

«Nii ei saa elada,» ütleb ta. «Nii ei tohi elada.»

«Mis siis teha? Sure maha või?»

«Seda just ei maksa. Tuleb leida väljapääs.»

«On igat moodi proovitud. Ära on tüüdanud.»

«Oli sõda,» räägib Antons kaalukalt. «Sõda möödub, maa ja inimesed jäävad. Hakkab valitsema kord, ja riik aitab ka.»

Antons tahtis ütelda «nõukogude võim aitab», aga viimasel hetkel mõtleb ta ümber ega ütle, sest ta ei taha pühi sõnu tuulde loopida. Mida teab Šustiņiete nõukogude võimust? Temale tundub see samasugune, nagu kõik see, mis ennegi nähtud, ainult et teise nimega. Mis siin rääkida, sõnadega oma õigust ei tõesta, on vaja tööd, aga seda esialgu ei ole.

«Eile toodi paber,» ütleb Šustiņiete. «Vili tuleb ära anda, liha ja kartulid ka.»

Antons noogutab: kuidas siis, muidugi tuleb ära anda.

«Aga meil ei ole midagi,» jätkab Šustiņiete. «Meil pole midagi viia. Kas venelased tulevad ise ja võtavad ära?»

«Venelased . . .» Antons surub hambad kokku. «Kas siis Vidiena vallas on mõned venelased?»

«Kes neid teab, aga nüüd läheb ju kõik venelastele.»

Kust sihuke asi tuli, seda Antons ei mõista, aga ta mõistab, et pole mõtet vaielda. Need inimesed pole jõudnud kaugemale rahvuse mõistest. Nende jaoks pole olemas ei klasse ega ideed, on olemas ainult venelased, sakslased ja lätlased, pealegi on nad kõik ühesugused. Võib-olla, et Šustiņiete tedagi, Antonsit, loeb venelaste hulka.

«Midagi peab ikka viima, midagi peab andma,» ütleb Antons rõhuga. «Tuleb peaga järele mõelda, mida võib, mida ei või. Kui te tahate viina ajada, siis peab teil ju vilja olema.»

«Viina saab suhkrupeedist ka,» ütleb Šustiņiete. «Haiseb küll, aga kas joodik hakkab teist nuusutama?»

«Mul on siin raske midagi teha,» on Antonsile selge. «Nad on minus pettunud, sest ma ei oska puskarit ajada ja ei kavatsegi seda tegema hakata. Nii et ma

matsin liiva alla selle väikese sissetulekuallika, aga mida ma asemele annan? Mul pole nii palju jaksu ja oskust, et paugupealt muuta elu Järvel teiseks, nii, et nad korraga märkaksid: on tulnud teised ajad. Tuleb veel palju taluda, paljust loobuda, tuleb ränka tööd murda, aga kas Šustiņši naised sellega päri on? Mille nimel nad kannatavad, keda nad usuvad?»

«Ega kellelgi pole kerge,» ütleb Antons. «Minule siin midagi ei kuulu ja ma ei taha teid mõjutada, tahan ainult ütelda, et teistel on veel raskem. Eriti nendel, kes on rindel. Ega nad oma lõbuks kaevikutes istu. Kui keegi ei vii oma normi ära, mida sõdurid siis söövad? Ja linnas on ka väikesi lapsi, aga kividel leiba ei kasva. Siin maal on ikka lihtsam.»

«Kuidas kellel . . .»

«Vallas peaks teada olema, kui palju keegi anda jõuab.»

«Vallas,» venitab Šustiņiete. «Kas vallal veel sellest ei aita, et ta võttis meilt hoolitseja? Pēteris ise ei palunud ennast vallamajja viia, ta ei tikkunud ise ametisse, mis ülemus tema on? Aga kui inimesele käiakse peale ja pärast ära tapetakse, mis normi siis enam nõuda saab? Kas see ei ole norm? Kas sellest pole veel küllalt?»

«Tõepoolest, tal on omajagu õigust,» mõtleb Antons, «ja see tähendab, et ma ei tohi siit ära minna. Ma olen vähemalt kaudselt süüdi nende õnnetuses, ja nüüd ma pean teadlikult püüdma päästa, mis päästa annab. Küllap nad endale viinapruulija leiavad, selles pole kahtlust, aga siis valitseb siin peagi Paabeli segadus ja jälle läheb üks talu täiesti põhja, jälle tabab uus häda küll Järvet, küll kogu valda.»

Ei, Antons Paipala ei tohi mingil juhul Järvet jätta jumala hooleks. Las Sārklis ja Puriņš võitlevad täitevkomitees, Antons peab siin, kahekümnel hektaril, seisma nõukogude võimu eest. Kui sugugi hakkama ei saa, eks siis kutsub valla mehed appi.

Nii Antons lõpuks ütlebki:

«Pēteris oli tubli mees ja ta langes niisama hästi kui lahinguväljal. Teda ei tohi unustada, ja teidki ei unustata. Riik aitab.»

See on jälle lubadus, mis Šustiņietes erilist rõõmu ei tekita.

«Teame juba . . . Elga kündis eile rukkipõllu üles, täna läks äestama. Mis siin enam aidata?»

Jah, ka seda kõike on Antons näinud, ainult mitte siin, vaid Venemaal. Naised masina taga, naised metsatööl ja põllul. Lahja setukas veab atra, selle järel lomberdab siksakilist vagu mööda nõder vanaeit või noor tüdruk. Neljakümnendate aastate keskpaigast sai naiste ajastu — nad peavad kõike oskama ja kõike tegema, kuni mehed, relv käes, mööda maanteid pool maailma läbi marsivad.

«Aga mina ju seal ei marsi, mina võiksin adra taga käia.» Antons vaatab välja aknast, mille taga õõtsuvad sügiseselt kolletanud puud. «Võiksin . . . kui poleks seda igavest häda tervisega. See on vist kõige koledam, kui oled nime poolest meeste kirjas, aga mehe tööd teha ei jõua.»

«Küüdis kästi ka käia,» katkestab Šustiņiete Antonsi mõttekäigu.

«Hea küll, ma käin korra vallamajas ära,» otsustab Antons. «Vaja vaadata, kuidas nende normidega on, siis teab, mis edasi teha.»

«Käi ära jah,» on Järve perenaine sedamaid päri. «Meesterahvastele see ringikäimine ju üsna meeldib. Meie oma ka lonkis rohkem niisama. Ainult vaata, et sind kah teise ilma ei saadeta.»

«Pole viga,» noogutab Antons. «Küllap kuidagi pääsen. Ma tulen kähku tagasi, eks me siis aruta, mis edasi teha.»

«Siin pole midagi teha.» Šustiņiete topib juuksekahlu rätiku alla ja tuleb talle järele. Võib-olla oli tal keelel, et Antons pole siin kellegi otsustaja, aga Vidiena naistel pole kombeks meestele vastu rääkida.

Väljas on suur sügis. Algul haarab see Antonsit oma karge, puhta hingusega. Õhk on nii selge, et heliseb, ja inimesel, kes on kaua kinnises ruumis lesinud, võib sinise oktoobritaeva all hakata äkki pea ringi käima. Antons tõstab silmad ja vaatab üles, tal on tunne, et parasjagu peaksid kuskil kured lendama. Aga kurgi enam ei ole, need on ammu läinud, viies endaga kaasa nii venevaid karjeid, kui ka osa Liivimaa suvest. On jäänud vaid kollased puud ja paljad väljad hallika kolletanud kasteheinaga.

Antons käib ja kuulatab. Kuskil undab rehepeksumasin — uu, uu, uu. Võib-olla Paemäel, aga ei — kevadel ja sügisel on helid alati petlikud ja vahel ei saa arugi, kustpoolt nad tulevad. Rehepeksumasin undab seekord siiski järve taga vallamaja ligidal. Muidu on kõik vaikne, nii vaikne, et rinnet ei tajugi.

«Nad on õppinud käratult sõdima.» Antons muigab. «Pikkade aastate jooksul õpib nii mõndagi.»

Ja kohe, nagu vastuseks Antonsi oletusele, kostab nähtamatult rindelt kusagil läänes: pauh, pauh.

«Nojah, päris vaikselt muidugi läbi ei saa,» nõustub Antons. Aga kui vähe purustusi on ümberringi, kui vähe sõjajälgi. Kolme aasta jooksul on rinne kaks korda sellest piirkonnast üle veerenud, aga vaata: mingeid erilisi purustusi polegi. Ainult kirik on ära lõhutud, aga kirikuga on Antonsil kõige vähem asja. Kui kellelgi teda vaja on, eks ehitagu uuesti üles. Muidugi, oma vahendite ja oma materjaliga — riik siinkohal appi ei tule.

«Nagu tuleks sinul vastutada riigi vahendite eest,» salvab keegi ja irvitab: «Vastuta iseenda eest!»

«No ei, igaüks peab vastutama,» ajab Antons mõnitajale vastu. «Ja tuleb aeg, kus igaüks vastutabki.»

Kuidas ta tahaks elada veel vähemalt kakskümmend aastat! Välja tulla ühel samasugusel sügishommikul ja vaadata, missugune on Vidiena, rääkida inimestega. Kindlasti ei tunne vanu kohti äragi. Kakskümmend aastat! Selle ajaga võib kogu maailma ringi pöörata.

Aga kui koduvald ei olegi siis muutunud, kui lepavõsa ja pajupõõsad ikka niisama kraaviservadel ja põlluveertel kasvavad, kui pole uusi maju ja inimesed ikka veel niisama virelevad, et ots otsaga kokku saada? Keda siis süüdistada, kellele ette heita? Esimestele: Kapränsile, Puriņšile, Paipalale — või järgmistele, kes pole osanud õigele hoovale vajutada? Kõige hirmsam on see, kui need, kes eesotsas seisavad, ei tea või ei saa aru, mida teha.

«Ei, pole tarvis etteheiteid!» Antons astub vallamajja. Ukse kohale on kinnitatud tahvel pealkirjaga:

VIDIENA TÄITEVKOMITEE.

«Tere päevast!» Antons avab ukse tuppa, kus ta alles hiljuti oli ise istunud. Seal istub parajasti Puriņš, küünarnukid lauale toetatud, ja närib hoolega pliiatsit.

«Tere!» Antons võtab mütsi peast, šilub peoga juukseid ja jääb keset tuba seisma.

«Aa! Paipala!» Puriņš viskab pliiatsi paberilehe kõrvale. Pliiats on keemiline, sellest on jäänud esimehe huultele sinine triip. «Võta istet, Paipala, pole ammu nähtud. Võta istet!»

Antons istub ja nööbib pintsaku lahti, tulek oli teda tublisti väsitanud.

«Võtsid ette haigeks jääda?» küsib Puriņš.

«Ega haigeksjäämist ette ei võeta.» Antons muigab. «Haigus tuleb peale ilma ette teatamata.»

«Kuidas sul läks siis?»

«Pole viga. Oleksid võinud vaatama tulla.»

«Oleksin võinud.» Puriņšil on vist mõru maitse suus, ta pühib taskurätikuga määrdunud huuli. «Mitte midagi ma ei või, vennas. Pole aega asjalegi minna. Istun siin vallamajas nagu tulistel sütel.»

«Täitevkomitees,» parandab Antons.

«Kuidas siis — täitevkomitees! Ei ole veel unustanud?»

«Lugesin ukse kohalt.»

«Suitsu tahad?» Esimees võtab taskust kägardunud paberossikarbi «Dlja ohhotnikov».

«Pole tahtmist,» vastab Antons, mõtleb aga ringi. «Anna pealegi üks, kui kahju ei ole. Proovin õige naljaviluks.»

Pabeross on jäme ja kõva. Paipala mudib seda sõrmede vahel ja paneb enda ette lauale.

«Maakond varustab?»

«Päh,» moonutab Puriņš nägu. «See on sõjameeste käest, vennas. Maakond varustab meid ainult paberitega. Ei jõua veel vanu täis kritseldada, kui uued on platsis. Ja normid . . .»

«Kuidas siis ilma normideta,» noogutab Antons nõusolevalt.

«Norme nõutakse nii palju, et ei tea, kust võtta. Aga võib-olla polegi liiga palju, pagan teda teab! Pool päeva kombiinisime Sārklisega, kuidas jaotada. Kõik olid ise metsas, nüüd tulid tagasi ja kisavad: sakslased võtsid kõik ära! Võib-olla võtsid ka, mine tea. Egas iga talu saa läbi nuuskida.»

«Ja kuidas te siis jaotasite?»

«Häbi ütelda, peaaegu et nina järgi. Mis sa siin aru

saad? Kirjutasime ja saatsime igaühele lehe kätte, et tuleb tuua nii ja nii palju. Kui toovad, on hästi, kui ei, eks siis vaata. Tsutike ikka rohkem kui mitte midagi.»

«Kas ikka tuuakse ka?» Antons võtab jälle paberossi, mudib, nuusutab ja seekord pistab pintsaku rinnataskusse.

«Ikka tuuakse,» räägib Puriņš vastumeelselt. «Aga mis toomine see on. Liha üks ja teine veel annab, aga viljaga on igavene rist. Maidad! Muud ma ei ütle. Maidad, ütlen ma! Rinde poole vaatavad kõõrdi, nurga taga ajavad igasugu jama; ma olen alati ütelnud, et meie omad on ühed närukaelad. Riigiasjad ja ühised asjad on neil ükskõik, peaasi, et endal oleks midagi alla neelata. Eile pidime ära saatma, aga ei saanud kahte autokoormatki täis. Maakonnas on nüüd kisa taevani.»

«Võib-olla pole tõesti midagi anda, alles ju hakati vilja peksma.»

«Kui ei passi peale, siis ei saa pärast ka midagi. Sārklis seisab nüüd juures, aga temal on ju talle hing. Vanamehed lasevad kotte üle ääre maha, mida sihuke ka valvab!»

«Tasane ta on küll, see Sārklis,» nõustub Antons.

«Mitte tasane, vaid täitsa vasikas kohe. Ükspäev ma läksin sõimasin läbi, siis sai kohe vilja. Aga tema ei saa. Endal olevat napilt. Ise veel sõjamees!»

«Kontrolliga üksi midagi ei saavuta,» tähendab Antons.

«Millega siis? Agiteerimisega, jah? Oleme juba nii palju agiteerinud, et mõni ei taha enam masinat võttagi. Kellel esimesena pekstakse, sellelt ka esimesena võetakse, selge sott. Ennem mädanegu aidas või põllul. Et eks hiljem vaata, võib-olla enam ei nõutagi. Ei, Paipala, valjuseta maamehest jagu ei saa. Ja bandiidid kah tegutsevad.»

«Kas on nähtud?»

«Arvad, et ei ole või? Kes siis Sārklisele kuuli kätte põrutas? Inglid?»

«Sai kõvasti pihta?»

«Kes teab. Arsti juurde ei läinud, kirjutaja naine sidus kinni, ja kõik. Temal kassi hing, ei saa ajadeski elu seest välja!» Kõnnib ringi, käsi kaenlas, ja aina

kordab: «Küll saab!» Muudkui vaata ette, et ei notitagi viimaks maha. Ja minu notivad ka tingimata maha, pagan neid võtku! Ega minul ka vaenlasest kahju ei ole — tõmbaks neil naha üle kõrvade, seda küll, Paipala! Ise tead, ise olid partorg, lasid nihu, aga nüüd on kord meie käes.»

«Jah, mul ei vedanud,» tunnistab Paipala. «Ju vist olin ise süüdi.»

«Ega teiste kaela ei maksa ajada!» Puriņš lükkab pliiatsi kõrvale ja hüüab: «Oliņš!»

Kutsutu tuleb kohe, see on pikk, kookus vanataat lapitud villases kampsunis ja pükstes, mille sääred on saabastesse pistetud. Pükstel on ees üks nööp lahti.

«See tuleb tsirkulaarile juurde panna!» Puriņš ulatab Oliņšile paberi. «Las kirjutaja paljundab ja saadab laiali!»

«Kuidas siis!» Hall kampsun kaob ukse taha.

«Totakas meesterahvas,» lausub Puriņš. «Aga käskjalaks kõlbab.»

«Stabulnieksi ajasid ikka minema?»

«Ise läks. Kadus nagu vits vette. Jättis mulle armastuskirja — sõitvat naise juurde linna. Et peatse nägemiseni! Südamlik tänu, ainult pole erilist soovi. Kas sa tulid niisama muidu või tulid asja pärast?»

«Ju vist asja pärast,» vastab Antons. «Nendesamade normide pärast. Šustiņšid said ka oma paberi kätte, aga mis neil viia on? Järvel on päris vaestemaja.»

«Siin pole keegi miljonär,» ütleb Puriņš. «Kui on vaja anda, tuleb anda. Igaüks võib midagi kokku kraapida.»

«Ehk võib ka, aga siin on erandjuhus. Pēteris Šustiņš läks nõukogude võimuga kaasa, ta tapeti. Las rahvas näeb, et niisuguseid inimesi ei unustata. Sellel on poliitiline tähtsus.»

Puriņš vaatab Antonsile otsa ja vangutab pead.

«Oled hakanud leskede ja vaeslaste kaitsjaks? Aga kui Järve annab normid ära, kas sellel ei ole poliitilist tähtsust? Sina ise elad seal, see on ka poliitika. Kas sa oled vaadanud, kui palju neil jahu on, kas tead ka, kuidas neil rukis oli? Pole vaadanud ja ei tea ka! Vabrikut saunas oled näinud?»

«Ei,» tunnistab Antons.

«No nii!» ütleb Puriņš. «Kas mõtlete puskariajamise

riistad ära anda? Võta näpust! Kui sinu süda ei luba, lähen ise ja peksan kõik need aparaadid puruks. Ei usu?»

«Ainult ära ärritu,» ütleb Antons. «Kuni mina Järvel elan, seal viina ei aeta.»

«Siis nii räägigi, aga sina — poliitika. Tahtsid õnge võtta? Loe teateleht läbi ja las tüdrukud rakendavad hobuse ette.»

«Hobuse võin ma ise ka ette rakendada. Ja kuidas Paemäel normidega on?»

«Paemäe tõi kohe järgmisel päeval ära, ja kõik kuni viimseni. Nähtavasti on hirmu täis.»

«Miks?»

«Peremees Siberis, nagu sa ise ei teaks. Ega neid keegi pärikarva silitama ei hakka, saad ise aru!»

Antons võpatab, nagu oleks teda löödud. Kui lihtne see on: venna perekonda võib nüüd igaüks süüdistada küll arguses, küll lipitsemises. Isegi Puriņš, oma valla mees, kes peaks Paipalaid mõningal määral tundma, ei usu neid.

«Aga võib-olla pole sugugi hirmu täis, võib-olla tõesti puhtast südamest,» ütleb Antons ennast tagasi hoides.

«Eh, Paipala, Paipala, ei tunne sina inimese loomust.» Puriņš nühib jälle taskurätikuga määrdunud huuli. «Sellepärast sul see asi ei edenenudki keda kuradit. Raske on sihukestel maailmas elada . . .»

«Aga sinul endal on veel raskem!» tõstab Antons äkki häält. «Ja hakkab alati ja igal pool raske olema, sellepärast, et sa kedagi ei usu.»

Puriņš teeb käega veidra liigutuse, nagu tahaks peopesaga vastu lauaserva lüüa, aga ei, esimees valitseb ennast.

«Küll ma oma raskustega toime tulen,» ütleb ta tigedalt. «Saa aga sina omadega hakkama. Inimesi tunnen ma läbi ja lõhki, ära tule mulle puru silma ajama! Uskuma peab armulaual, aga mina seal ei käi. Mina sülitan meie issanda ja lunastaja kannatuste peale! Ja nende nõndanimetatud peremeeste peale ma sülitan samuti: nende aeg on läbi. Täidad normi — ela, ei täida — vastuta ise! Nii on see asi, Paipala. Mis sa mulle otsa vahid?»

«Vaatan ja imestan.» Antons muigab. «Oli keegi

Napoleon, ehk oled kuulnud. Tühine väike leitnant suurtüki tagant. Sai keisriks, tahtis poolt maailma ära vallutada. Vidienas elas väike tisler, hööveldas laudu, lõi kappe ja puusärke kokku, aga näe — pandi esimeheks, ja tema muudkui sülitab kõigi peale. Ütle veel, et ajalugu ei kordu.»

«Selle sa mõtlesid küll ilmaaegu välja.» Puriņš keerab pea kõrvale. «Sina pole minu õpetaja ega kritiseerija. Ise olid suur mees ja tegid, mis tahtsid, nüüd ära aja pead segamini oma Napoleonidega. Sina olid ehk rohkem keisri moodi kui mina olengi. Töötada on vaja, töötada, mitte käia mööda täitevkomiteesid, et normi vähemaks saaks. Nii on lood, Paipala!»

«Noh, jää terveks!» Antons ajab enda püsti ja annab Puriņšile kätt. Kätt peab andma, muidu jääb mulje, nagu oleks ta solvunud. Aga siin pole midagi solvuda — esimees on sihuke nagu ta on, ja keegi teda ümber ei tee.

Teele jõudnud, tahab Antons lõpuks suitsu teha, aga siis tuleb talle meelde, et pole tikke. Nii jääb pabeross taskusse teiseks korraks.

Uu, uu, uu — undab rehepeksumasin nüüd päris ligidal, siinsamas võseriku taga; tahaks sinna minna ja Särklisega kokku saada, aga kuidas sa lähed: arvab viimati, et tulid jälle nõu andma või õigust saama. Ja Antons keerab kodu poole.

Ta jõuab Järvele parajasti sel momendil, kui seal toimuvad suured ümberkorraldused. Naised õiendavad kõik kolmekesi keskmises toas. Elga peseb põrandat, aga vana Šustiņiete ja Ruta nihutavad samal ajal voodeid, põrmugi hoolimata alles üsna märgadest põrandalaudadest. Põrandale jäävad tuhvlite jäljed, kuid juba samas uhab vesi jälle kõik üle.

«Mis jaanipäev teil siin on?» imestab Antons.

Elga tõstab pead, vaatab, aga ei lausu sõnagi. Vastab Ruta lõbusal, veidi pilklikul häälel:

«Me seame teile tagakambri korda. Seal teised ei sega, elate nagu härra.»

Härra seisab lävel ega tea, mida ütelda. Muidugi ta oleks ammugi pidanud suurest toast välja kolima, nad peavad seal ju ise magama. Kuidas see talle varem pähe ei tulnud!

«Võib-olla on abi tarvis?» küsib Antons kohmetult.

Ruta hakkab naerma, küllap seepärast, et ta kujutleb, kuidas see välja näeks, kui pikk tõsine mees kükitaks pange ja põrandakaltsuga maha või asuks voodeid kohendama.

«Astu aga üle,» ütleb Šustiņiete, kambri uksele osutades. «Ja viska pikali, kuni me korda teeme.»

Ettevaatlikult astudes läheb Antons üle toa ja kummardub, et mitte pead ära lüüa, sest uksed on siin nii madalad raiutud, nagu oleks maja ehitaja just nimelt soovinud, et igaüks kambrisse astudes kummarduks.

Kamber on korda tehtud ja säng, milles Antons oli senini maganud, on väikeses ruumis paigutatud akna vastu. Aken on irvakil, et tuba tuulduks, sest õhk on sumbunud, kuna siin on teab mis ajast saati alati hoitud igasugust koli. Antonsile koguni paistab, et ta tunneb hobuse lõhna, võib-olla tuleb see vanadest ohjadest ja rangidest. Lauda ja tooli ei ole, peab istuma voodil, see-eest on seinas palju naelu ja nagisid, millele võib riputada küll pintsakuid, küll kõike muud, mida ühel meesterahval igapäevases elus tarvis läheb.

Aken väljub maanteele, ja kui sirelipõõsas õues oma lehed langetab, siis näeb, kes seal käib ja sõidab. See on väike osa suurest, rahutust maailmast, mida Antons Paipalalt on korduvalt püütud ära võtta, aga mida siiski keegi temalt kunagi võtta ei saa.

Ukse tagant kostab põrandakaltsu sahinat ja naiste hääli; Antons püüab mitte kuulata, aga kära lõikab ebameeldivalt kõrva ja ta muutub tusaseks. Kas tõesti pole ühtègi tähtsamat tööd, kui kõigil kolmel toas ringi tuulata? Rukis on alles põllul, hea, et ilm kuivale keeras, aga ei või ju kunagi teada, kunas jälle sadama hakkab. Sügis on sügis. Ja siis veel aed? Ka loomade eest ei tunne keegi õiget muret, ainult lüpsavad, kuni veel on, mida lüpsta.

Antons lööb pintsakuhõlmad lahti, aga õhk kambris on siiski lämmatav, ja tal on peaaegu tunne, nagu oleks teda vangi pistetud. Siia ei või jääda. Antons lükkab akna pärani ja ronib välja nagu kunagi poisikesepõlves, astudes otse keset lillepeenart, millel, nagu kõigel muulgi Järvel, pole küll õiget tegu ega nägu.

Midagi peab tegema, ükskõik mida — ta ei saa enam istuda, käed rüpes. Lauda nurga tagant algab karjatee. Kunagi olid selle tee ääres latid maasse löödud, aga nüüd on need pehkinud ja maha vajunud. Naelu võib ilma tangideta teibaotstest välja tõmmata; Antons ajab tervemad latid püsti ja katsub neid uuesti kinni lüüa, tagudes sisse naelad sealsamas karjateel leitud kiviga.

Ta annab endale selgesti aru, et seegi töö pole see kõige tähtsam, seegi võiks oodata, kuni leidub teisi, kiiremaid, aga tusatuju aiva kasvab ja jonn ei luba tööd katki jätta. Teeb tee korda, siis läheb. Siis võtab mõnest teisest otsast kinni — ja nii ikka edasi. Kunagi peab ju mingi korra majja saama.

Antons taob naelu lattidesse, aga kõigi teiste tundmuste kõrval paisub üha ahastus: sedasi võib kiviga taguda pehastunud ritvu hommikust õhtuni ja järgmisel päeval jälle otsast alata. Nii võib töötada nädala, aasta, kolm aastat.

Kogemata satub kivi sõrme pihta, aga Antons ei kiru. Ta tajub lausa pentsiku rõõmuga tulist, koletut valu.

«Mis siis väljas kuuldub ka?» Märkamatult on liginenud Šustiņiete ning Antons mõistab, et naine tahab teada saada, mis kokkuleppele see meeshing normide asjus jõudis.

«Haamrit ei ole?» küsib Antons.

«Eks ta kuskil on ka, aga või mina tean, kus. Mina haamriga ei tao. Kas vilja tuleb viia?»

«Tuleb viia.» Antons viskab kivi maha ja pühib käed pükste külge. «Kus meil vili seisab?» Ta rõhutab eriti sõna «meil».

«Seal!» osutab Šustiņiete hakkidele väljal.

«Tarvis küüni viia.»

«Mina ütlen ka, et tarvis,» on Šustiņiete nõus.

«Las tüdrukud panevad hobuse ette!»

«Homme,» vastab Šustiņiete. «Praegu on hobune liiga väsinud. Kukub jalust maha.»

«Homme . . .» Antons hammustab huulde ning hakkab raskel sammul sauna poole astuma.

Nagu tema kavatsust aimates pahvatab Šustiņiete naerma:

«Seal on võti ees. Tule õhtust sööma!»

Õhtulauas võetakse näpu vahele koorega keedetud

kartuleid, kastetakse soola sisse ja süüakse. Nii teeb ka väike Irmiņa. Laual on veel hapupiimanõu, aga Antons seda ei puutu.

«Teile vist ei maitse,» alustab Ruta. «Ma lõikan mõne lihaviilu.»

«Pole tarvis,» ütleb Antons. «Ma ei taha.»

«Maainimese toit on liiga prostoi, kui sellega harjunud ei ole,» venitab Šustiņiete oma tavalise ükskõiksusega. «Eks ametis käies said praade küll süüa.»

«Sain,» väidab Antons.

«Ja igasugu kisselle. Aga meil pole ette tulnud.»

«Kisselle olen ka söönud.»

«Ja mis teile kõige rohkem maitseb?» küsib Ruta.

«Mulle? Kaaviar ja austrid.»

«Oi, kust te neid saite?»

«Vangis.»

Tüdruk turtsatab naerma, aga Elga vaatab Antonsile otsa suurte tumedate silmadega. Nii okkalisena pole ta seda meest veel iialgi näinud. Antons vaikib. Ta saab jagu alustatud kartulist, mis ei taha kuidagi alla minna, siis pühib huuled taskurätikuga puhtaks ja istub, pilk liikumatult suunatud vastasseina.

«Irmiņa, ära viska koori maha,» lausub Elga peaaegu kõlatult ja laseb tüdruku põrandale. Väike jookseb minema, koos jalatsitega sängi viskudes.

«Aitäh!» Antons kummardab pead, tõuseb ja astub oma kambri poole.

Videvik läheneb, Järvel tuld ei ole, ja poolpimedas toas tundub Antonsi kogu selja tagant vaadatuna ebaloomulikult lai ja kumer.

«Hm!» ühmab Ruta, aga ema toksab teda vastu õlga.

«Mis sa hirnud, korista toit laualt ja pese nõud puhtaks!»

Antons seisab hetke lahtise akna all, paneb siis akna kinni ja võtab riidest lahti. Linad on jahedad ja padi veel jahedam, ta tõmbab teki rinnuni üles, tundes vähehaaval meeldivat soojust. Antons lamab selili ja vaatab lakke — ajuti eralduvad põikpuud, siis sulab jälle kõik kokku paksuks halliks massiks.

Sirr-sirr — hakkab akna taga rohutirts laulma, ja peagi liituvad temaga teised, niisiis pole kõva külma veel olnud. Antons paneb silmad kinni ja hakkab lugema — üks, kaks, kolm, neli, viis. Kui lugeda

sajani, siis pidavat uni käes olema. Antons loeb, aga varsti läheb kõik segi, mõtted ei püsi enam arvude juures.

Inimesel on raske elada, kui teised ümberringi päeva läbi vadistavad, andmata minutitki rahu, aga veel raskem on siis, kui pole kellegagi rääkida.

Antonsi elu kujunes imelikuks. Kahekümnendast eluaastast saadik tundis ta alati enda kõrval ustavaid, häid seltsimehi, aga tõelist sõpra pole tal kunagi olnud. Kas ei jätkunud aega või jäi tema enese või mõne teise inimese iseloomus midagi vajaka. Ja nüüd, kui sündmuste keeris on teda äkitselt seltsimeestest lahti rebinud, tuleb sõbra puudumise eest maksta üksinduse ränka hinda.

«Mina üksi olen kõiges süüdi,» ei püüagi Antons salata. «Ma tahtsin olla inimeste vastu hea, aga see tahtmine avaldus alati suurtes, väga üldistes joontes. Oli kõrgeid eesmärke ja üllaid ideid, samuti oli raskusi, mida talusin kaebamata, liigsete sõnadeta, aga siis, kui ühe üksiku, üheainsa inimese südameni oli jäänud ainult veel pool sammu, jäin ma alati peatuma või astusin poolteist sammu kõrvale ja sellepärast polegi ehk seda ühte inimest kunagi olnudki.»

Kas Antons poleks võinud abielluda? Teda peeti ilusaks poisiks, tal oli tüdrukuid, tõtt-öelda, isegi üsna palju tüdrukuid, aga seda ainukest, tõelist tema teele ei sattunud, ja eriti tõtata polnud ka tahtmist. Hiljem lisandus kopsuviga ja Antons otsustas esmalt sellest vabaneda.

Neljakümnendal aastal hakkas ta ennast tõsiselt arstima ja oleks võib-olla ka terveks saanud, aga aeg oli liialt rahutu ja üks ülesanne järgnes teisele. Tundus, et kopsud võivad natuke oodata, aga siis tuli sõda, evakuatsioon, ja olukord kujunes selliseks, et arstimisele ei saanud mõeldagi. Aeg-ajalt haigus justkui taganes iseenesest, aeg-ajalt tungis jällę peale vaos hoitud tigeduse ja julmusega. Ja nüüd?

Antonsile meenub suitsetamata pabeross pintsaku rinnataskus ning ta naeratab. «Vaat sedasi olen ma alati väga tahtnud midagi teha, ja ikka on see mul meelest ununud ja tegemata jäänud.»

Kööki tikkude järele ta öisel ajal ei lähe, siis tuleks läbi minna suurest toast, kus kõik on ammu vaikinud.

Ja mitu tikku seal topsis ongi järel? Kolm või neli, ja Šustiniete hoiab neid nagu oma silmatera. Need ajad, kus saab jälle kulutada väävlit niipalju kui kulub, pole esialgu veel käes.

«Ja siiski see aeg tuleb!» on Antons päris kindel. «Tuleb, ja minagi kõnnin veel mööda maanteed või nurme, ja kui mul tuleb tahtmine suitsu teha, siis pistan «Kazbeki» hambusse ja võtan tikud välja. Säuh! lööb pruun pea lõõmama ning kustub. Tuul puhub ära, aga mina ei ärritu ja võtan järgmise. See võib-olla murdub ja kukub maha. Kukkugu pealegi — siis ei hakka keegi enam niisugust tühja asja maast üles korjama. Ja paberossi ei tule ka lõpuni ära tõmmata. Raamatutes kirjutatakse, et see olevat tervisele kahjulik, suitsetama peab ainult kaks kolmandikku, viimasesse kolmandikku on koondunud kogu nikotiin.»

Aga võib-olla Antons siis üldse enam ei suitsetagi, sinnapoole ju asi praegu kaldub.

Uks avaneb tasa. Antons seda ei kuule, kuid näeb, sest mustas joonterägas kaldub äkki mõni tulp kõrvale ja liigub siis jälle tagasi. Rätik libiseb tulijal õlult, ta kergitab vooditekki ning sosistab:

«Lase!»

Antons nihkub sõnalausumata seina äärde. Kõigepealt tunneb ta paljast käsivart, siis juukseid, aga siis tunneb ta enese kõrval kogu Elga keha. Jah, muidugi, Antons tunneb neid karme laialivalgunud juukseid, niisiis ei ilmunud nad talle ainult unes. Ja ka Elga nurgeline õlg on talle tuttav.

Võib-olla peaks ütlema, et mingu ära, aga Antons ei lausu sõnakestki. Ja miks ta peakski midagi ütlema?

«Sina vist mõtled kes teab mida,» alustab naine päris tasa.

Antons ei vasta, ta ei mõtle midagi. On üks neid kordi, üks neid hetki, kus ta midagi ei otsusta, vaid laseb kõigel sündida iseenesest. See on väike osake suurest elust, veidi erutav, aga peamiselt siiski valuliselt kurb. Päeval töötas Elga põllul üle oma naisejõu, ja öösel, kui kõik magavad, peab ta otsima seda õnne, millele igaühel on õigus. Peab hiilima salamahti nagu varas ja niisama salamahti tuleb tal lahkuda, ja sealjuures lõppude lõpuks õiget õnne ei olegi, on ainult paljas kujutlus, mingi kauge helendus.

«Mul oli külm,» räägib ta. «Aga sina ära karda, ma ei taha sind põrmugi siduda. Sina ära arva, ei.»

«Pst!» Antons paneb sõrme huultele.

«Ega keegi ei kuule,» ütleb Elga. «Mitte keegi, jumala eest!»

«Oleks parem, kui ta ei räägiks,» mõtleb Antons. Ka tema jaoks on see vaid näiline õnn, selle vastuhelk, mis oleks võinud olla, aga nüüd vist enam iialgi ei tule. Rohutirtsud siristavad üha valjemini ja metsikumalt, võib-olla tunnevad nemadki, et nad enam kaua ei sirista. Muidu on öö vaikne.

Üksi jäädes vahib Antons jälle lakke. Ta ei heida endale midagi ette ega püüa ennast õigustada, tal on ainult kurb meel ja üha tungivamalt tükib peale mõte:

«Suren ära ja jääbki see õige naine kohtamata. Lurjus ma ei olnud, tõhin inimestele silma vaadata, aga armastuse olen küll peenrahaks vahetanud nagu viimane tola.»

4

Särklis ärkab koidikul. Sest saab nädal, mil ta harjus magama pükste ja saabastega, et vajaduse korral rutem ukseni jõuda. Pintsak on riputatud voodi peatsisse, ja selle otsas ripub automaat. Püssiga oleks Särklisel parasjagu raske toime tulla, rumal haav vasakus käes takistab. Õnneks pole luu purustatud, aga kuul on läbi tunginud lihasest. Allpool küünarnukki lööb vahete-vahel kätte tuline valu. Automaat muretseti talle maakonnast, kuna Särklis helistas ja suutis veenda, et ilma relvata läbi ei saa. Ja automaati saab tõepoolest väga hästi üles tõsta ka ühe käega.

On sõjamehi, kellel õnnestub haavamatult läbi käia kõige hirmsamast põrgust, ja on niisuguseid, kes langevad esimeses lahingus. Särklis kuulub kolmandasse kategooriasse — nende hulka, kellele pole küll määratud langeda, aga kes saavad alati ja igal pool haavata.

Esimest korda sai ta pihta otse Eesti piiril, kui tööliskaardivägi neljakümne esimese aasta juulis Lätist taganes. Neljakümne teisel pidi teda Russa all peaegu tapma suurtükimürsk, aga sõjaväetohtritel õnnestus teda nii meisterlikult kokku lappida, et juba natukese aja pärast võis Särklis jälle hospidali tagasi tulla, seekord läbilastud õlaga. Neljandat korda sai ta haavata Latgales, ja kuigi arm pole eriti suur, sai just sellest haavast viimane õlekõrs, mis murrab elevandi selja. Diviisi Särklist enam ei lastud, ta saadeti Vidienasse rahva omakaitse komandöriks lootuses, et siin midagi erilist ei juhtu ja vana sõjaratsu saab veidi puhata. Lootused on lootused, aga elu on elu. Mis Vidienas juhtus, pole enam kellelegi saladuseks, ja Särklis on seal nüüd partorgiks. Partorgina jõudis ta jälle jalgrattaga maanteel sõites haavata saada, nüüd juba viiendat korda. Metsatukast tulistas keegi — või oli neid mitu — kaks lasku, esimene läks mööda, aga teine tabas märki, sest sel momendil oli Särklis juba peatunud ja rattalt maha roninud. Haav kuulub nagu kõik eelmisedki õnnelike hulka, sest käsi on käsi, aga kui kaugel see siis rinnast enam on?

Särklis asetab ettevaatlikult parema käe peopesa vasaku käe sidemele ja katsub. See on kuradima valus, aga peab ta sellepärast voodis vedelema, kui päike juba aknast sisse vaatab? Täna on suur päev, tänaseks on määratud voor, mis viib viljakotid maakonda vastuvõtupunkti. Veoautosid pole praegu saada, need on mujal kinni, ja võib-olla ongi niimoodi hea: kakskümmend vankrit, esimene punase lipuga — las ümberkaudne rahvas vaatab, kuidas Vidiena omad normivilja veavad!

Särklis oleks ise pidanud kaasa sõitma, võib-olla koguni esimesel vankril, aga ta on Puriņšiga kokku leppinud, et tema ei sõida. Kui Särklis linna satub, peab ta läbi astuma partei maakonnakomiteest, ja väga võimalik, et Kapraņs saadaks teda arsti juurde ja arst ei laseks teda esialgu valda tagasi.

Ei, mis kindel, see kindel, Särklis ei lähe ülemuste silma alla, ta ei taha ega saa oma tööposti ühekski hetkeks maha jätta. Ameti poolest on ta nüüd partorg, kellel on täita rohked ja väga erinevad kohustused, aga oma põhiolemuselt on Särklis ikkagi vana sõjamees, ja väljakutsuv lask metsast ei anna talle rahu. Bandiidid on näidanud, et nad tahavad Särklist hävitada, ja nad ei jää rahule, sest Särklis ei ole veel hävitatud.

Ka Sārklis ei jää enne rahule, kuni ta pole hävitanud bandiidid.

See on omamoodi kahevõitlus, ainult ilma rüütellike tingimusteta. Kui sellised tingimused oleksid jõus, siis võiks oletada, et üks on oma lasu teinud ja nüüd on kord teise käes. Sārklis ootab oma järjekorda, aga ta teab väga hästi, et järgmine lask võib jälle esmalt kosta metsa kandist. Ta ei karda, ta ainult ootab läbematult oma laskmiskorda. Sellepärast võib kannatada valu vasakus käes, võib magada pükste ja saabastega, sellepärast võib kõike, ainult ei tohi hiljaks jääda ja õiget silmapilku mööda lasta.

See silmapilk tuleb, teisiti ei saa olla: siin käib võitlus elu ja surma peale, siin on kokku juhtunud niisugused vastased, kes ei tagane, kellel pole kuhugi taganeda. Sārklis ainult ei taha, et see silmapilk jõuaks kätte just täna, ta ei taha, et võitlusväljaks kujuneks maantee viljavoori ümber. Vili tuleb kohale toimetada, aga kui sõidust teab pool valda, siis teavad sellest ka nood seal metsas.

«Ei, sõitjatele nad siiski kallale ei tule,» on Sārklis veendunud. Kaasa läheb vähemalt viis püssimeest, sõit toimub päevavalgel, ja enne maakonnalinna maantee ääres suurt metsa ei ole. Bandiidid pole kuigi vaprad vennad, selles on Sārklis jõudnud korduvalt veenduda, sellepärast võib viljavoori teele saata erilise kartuseta.

Aga võib-olla on otsustavaid sündmusi oodata siinsamas, pärast vilja äraviimist? Osa rahva omakaitsemehi on ära, teised ei ela nagunii vallamajas . . . Silmapilk võib paista üsna soodne.

Sārklis ajab pintsaku selga, puruks lastud kätt vaevaga varukasse toppides. Ta silmitseb viivu automaati: kas võtta kaasa või mitte. Partorgil pole ehk kohane täitevkomitees ringi käia, relv käes, aga mis teha? Kas partorgil on kohane rahulikult oodata, et teda kui isaparti maha lastaks?

Sārklis heidab automaadi õlale: lõppude lõpuks on ta siiski sõjamees, ja selle pärast pole tal põhjust häbeneda.

Alla, ooteruumi on eilsest saati kokku toodud viljakotte, kaks poissi püssidega istuvad kottidel ja valvavad. Sārklis ja Puriņš võivad elada ka ilma valveta,

aga viljaga tuleb olla ettevaatlik. Kui viljaga midagi juhtub, siis issand hoidku!

«Kuidas on?» küsib Sārklis valvurite juurde astudes tervituse asemel.

«Korras!» Poisid viskavad käed sonimütsi äärde. «Nüüd võib juba koju minna.»

«Peaaegu,» pomiseb Sārklis. «Aga kuni kella kümneni peab siin olema, siis hakatakse koormasse panema.» Nagu innustuseks lisab ta: «Küll saab.»

Õues pingil istub Puriņš ja kisub vihaselt suitsu. Sārklis on näinud igasuguseid suitsumehi. On inimesi, kes oma rindenormi imekähku ära suitsetavad, vahet peaaegu ei peagi. Seejärel luusivad nad ringi ja pakuvad endid küll tuttavatele, küll võõrastele viimast mahvi või, nagu nad ise ütlevad, «sorokit» tõmbama. Teised seevastu suitsetavad pikkamööda ja mõtlikult, arvestades, et jätkuks kogu ettenähtud ajaks. Iga mahvi naudivad nad täielikult, viimase võimaluseni, ja kui niisugune inimene suitsu tõmbab, siis ei saa temaga isegi juttu vesta, ta nagunii ei vasta. Puriņš ei kuulu ei esimeste ega teiste kilda. Ta suitsetab asjatundmatult, tõenäoliselt ainult sellepärast, et tal on, mida tõmmata, ja ta kardab, et tema asemel võiks keegi teine tubaka ära pruukida. Paberossid murduvad ja kustuvad tema käes, mahorkapläru keerata ta üldse ei oska.

«Ilus hommik!» Sārklis istub Puriņši kõrvale ja mõtleb: kui hea, et ma ise pole suitsumees. Kui ma suitsetaksin, siis peaksin arvatavasti praegu paluma Puriņšilt paberossi, tema annaks, sest kuidas sa ikka keelad, annaks küll, aga ise oleks sealjuures õnnetu. Puriņš ei ole nende hulgast, kes teisele hea meelega midagi annavad.

«Kes sind nii vara üles ajas?» küsib Puriņš. «Kas und ei ole?»

«Kas on siis nii vara?» vastab Sārklis samuti küsimusega.

Puriņš toob välja suure taskukella, lööb kaane lahti ja vaatab.

«Pool üheksa. Hommikust sõid?»

Sārklis kehitab õlgu. Puriņš teab küll, et partorg ei söö hommikueinet ja elab üldse nii, nagu ta rindel on harjunud: kui toit on käe juures, siis söö, kui ei

ole, tõmba vöö koomale. Aga kui Puriņš siiski küsib, siis tähendab see, et ta on ärevil. Niipalju Sārklis tunneb inimesi. Miks ärevil? Ju siis ikka vilja pärast.

Sārklis pole iļalgi olnud kuigi suur jutumees, mis aga ei tähenda, et tal puuduksid omad mõtted või omad vaated nii inimeste kui ka sündmuste kohta. Puriņš kui inimene Sārklisele ei meeldi: ta on norija ja tihti jäme, aga kui esimehest peab Sārklis Puriņšist lugu. Kui ta mõnele liiga kõvasti käratab, see veel konti ei murra. See-eest on Puriņš õiglane ja oma võimete piirides kohtleb kõiki inimesi ühtemoodi. Ka kõige suurem lipitseja ei saavuta pugemise ja sõbramehelikkusega tema juures midagi. Ja nõukogude võimu eest seisab Puriņš nagu kalju, ehkki ta partorģi arvates mõnestki asjast õigesti aru ei saa.

«Oleks pidanud Paipalaga rääkima,» jätkab Sārklis valjusti alustatud mõtet.

«Milleks?»

«Temal on siiski pea otsas,» lausub Sārklis. «Vaata, et me midagi segamini ei aja ja putru kokku ei keeda.»

«Sul on endal pea otsas!» raiub Puriņš. «On sul veel teist vaja?»

«Miks teist, aga mis kindel, see kindel.»

Sārklis ei vabane miskipärast ikka veel tundest, et täna juhtub midagi väga tõsist ja väga olulist, ja vanad sõļamehed on rindel harjunud oma eelaimusi uskuma. Kui Paipala oleks kõrval, tõsijutt, tal oleks süda rahulikum. Sārklis jõudis Paipalat juba natuke tundma õppida selle nädala jooksul, mis nad koos elasid.

«Mis Paipalasse puutub, siis ma ütlen sulle niipalju,» räägib Puriņš. «Inimesena ei ole ta halb, ta on koolitatud, varandust endale ei ahmi ja nii edasi. Kui vaja, võib sulle seletada küll poliitikat, küll parteiasju. Pea on tal otsas, selle kohta ma midagi ei ütle, aga kas ta suudab oma pead ohverdada, kui vaja, vaata, selles ma kahtlen.»

«Miks?» küsib Sārklis. Ta on solvunud, et Puriņš ei usu inimest, kellest Sārklis lugu peab ja kelles ta pole kunagi kahelnud. Kas võib üldse olla kommunisti, pealegi parteitöötajat, kes ei suudaks ohverdada oma pead omaenese, rahva ja partei tõe eest?

Antons Paipala ei ole enam kommunist? Lollus, kes ta siis on?

«Näed, sõnadega mind keegi ümber ei veena,» ei jäta Puriņš. «Las tõestab tegudega!»

«Mida sa siis tahad — et Paipala oma pea ohverdaks?»

«Ma ei taha midagi, ma ainult ei kannata, et inimene arutab seal, kus pole midagi arutada. Praegu on sirge võim, ütlen ma sulle — sirge liin, mis siin targutada? Aga Paipala muudkui mõõtis hirmuga, et mitte kedagi solvata, et kas ikka nii on hea või on naapidi parem. Kui keegi vastu hakkab, siis anna vastu lõugu, siis on asjad korras ja keegi ei solvu ka. Nii saan mina aru uutest aegadest. Sina ise kõnnid ka ringi, püss seljas.»

Sārklis on vakka. Ta pole põrmugi Puriņši teooriaga nõus, aga ta teab, et temaga ei tasu vaielda. Puriņšit tuleb võtta sellisena, nagu ta on, või peab temast üldse loobuma, teist pääseteed ei ole. Esimehed puu otsas ei kasva, keegi seda kohta eriti ei ihka, hea seegi, kui juhtub sihuke nagu tema. Ja ikkagi pole Sārklisel rahu, teda närib eelaimus, et vald elab nagu viimaseid päevi ja varsti peab tulema mingi lahendus. Peaks saama selle teravilja õnnelikult vastuvõtupunkti toimetada, vilja pärast on Sārklisel kõige suurem mure. Ta ei karda vaenlasega kokku põrgata silmast silma, aga tekib pääsmatu abitustunne, kui tuleb oodata vaenlase varjatud kavalaid käike. Kaevikus niisugust tunnet ei tekkinud, sellepärast tunnistab Sārklis iseendale üha sagedamini:

«Mina pole siiski kõlblik tagalatööks, mina kõlban ainult rindele.» See on kibe äratundmine, ometi ei süüdista Sārklis kunagi juhtkonda, kes tema partorgiks pani, vaid ainuüksi iseennast. Ja küllap sellesama pärast, et Sārklis oli tusane oma vähese karastatuse pärast, hakkas ta täna hommikul mõtlema Antons Paipalale, kunagisele toakaaslasele, kellega sai nii mõndagi rääkida ja arutada.

«Eh, küll saab,» pomiseb Sārklis oma tuntud ütlemist, mis aitab tal üle saada paljudest hädadest ning lisab julgust, kui meel pole päriselt rahulik ja kõik teised ütlemised tunduvad liigsed. Ega olegi enam midagi arutada, esimene vanker keerab õue.

Peale teiste heade omaduste on maainimestel veel üks eriti hea omadus — mitte hilineda. Majades on kellad erinevad, teed on mõnikord siledad, teinekord seevastu halvad ja põhjatud, minnes või sõites juhtud kokku küll naabriga, küll tuttavaga naabervallast, ja siis vaja sõnake juttu puhuda. Ei saa ju vahetada viis sõna ja kohe minema tormata, sellepärast on hea, kui pole vaja kuhugi tõtata, kui sul on oma tunnike varuks. Küll see tund kulub sul ära nii raudteejaamas kui bussipeatuses, või ka meiereis, kui piimaraha makstakse, samuti vallamaja juures, kus alati liigub rahvast.

Seekord on väljakutsutud kahekümnest hobusemehest pool tundi enne kümmet juba kohal üheksateist,, puudub ainult koorem Paemäelt. See ei pane kedagi eriti ei imestama ega muretsema, sest sealt on tulemas Paipala Voldis, noortel aga pole kombeks nii aegsasti kohale ilmuda nagu aastatelt vanematel inimestel.

Särklis ei taha viivitada ja tähendab, et võiks hakata kotte välja tassima ja vankritele laduma, aga Puriņš toriseb, et oodatagu, kuni kõik kohal on. Nagunii peab partorg enne teeleasumist mõne sõna ütlema, ega see pole sõnnikuvedu, see on kollektiivne sõit, punane lipp ees. Ja niisiis tuleb, et kõik, kes on aegsasti kohale saabunud, ootavad nüüd Paipala Voldist. Esimees ja partorg istuvad pingil täitevkomitee ees, voorilised seisavad ringides sealsamas ümber vankrite, tõmbavad haisvaid piipe ja arutavad, et eks kunagi saab ikka tõmmata ka korralikku suitsu, mis südamele rõõmu teeb. Ja eks siis saab jälle kõik, mida inimene soovib, pole karta ei mobilisatsioone, ei norme, pole vaja asutada nii kauget vooriminekut, mille peale terve päev ära kulub — ja teab, kas saabki veel valgega tagasi.

«Lasevad sulle veel mõne valangu metsast,» vangutab mõni mees pead.

«Ega see metsavendadele rõõmu ei tee, et vilja viiakse.»

«Kas see asi nüüd nii hull on,» väidab teine vastu. «Mõnda aega pole nagu midagi kuulda olnud.»

«Vaata aga: Särklisel ei paindu käsi veel praegugi.»

«Ükskord peaksid kõik korraga kokku tulema ja

püssidega metsad läbi käima, nagu kord ja kohus,» tähendab keegi. «Ega muidu rahu ei saa. Ära on tüüdanud.»

«Pole seal vaja käia ega midagi,» venitab Ķibilds vana mehe rahulikul moel. «Kas sa arvad, et mets on neid täis või? Mõni rumal poisike mängib narri, muud midagi.»

«Ära ütle, ära ütle,» vastab otsemaid noorem hääl. «Läinud ööl või kaks ööd tagasi olid tulnud Svilēnisse. Kolm meest olevat tuppa tulnud, neljas jäänud lauda nurga taha. Nõudnud, et andku lihà, aga kust see Svilēns võtab? Tal sai juba vanaks jaanipäevaks pekk otsa. Olevat joonud piima, võtnud kaasa kannutäie koort, Svilēniete oli veel õhtupoolikul kaevu lasknud. Ja hoiatanud, et mitte üks noh. Neid kolme Svilēns ei tundnud, aga neljas lauda juures olnud, jumala eest, vaat toosama . . .»

Hääl muutub päris tasaseks, kõneleja vaatab pelglikult ringi, kas viimati Puriņš või Särklis tema juttu ei kuule, siis võib tulla üks suur õiendamine, aga niisugusel korral tea pigem vähem kui rohkem.

«Mis sa tühja ajad,» toriseb keegi. «Mis tollel metsast otsida? Täitsa kena elamine, keegi külge ka ei hakanud.»

«Ei hakanud küll, aga kas sa võid ootama jääda, kuni külge hakatakse? Ega ta ikka õige inimene ei olnud. Vaata, kuidas ta tookord selle Vīgantsi alt vedas . . .»

«Kas vana Vīgantsi või noore?»

«Muidugi vana, tolle, kes neid pulbreid neelas. Aga misjaoks tüssata? Nii antakse sulle veel apteegis mürki sisse või miskit muud sodi. Aga kui sihuke mees metsa läheb, no jumala eest, siis pole sealt küll midagi head oodata. Temal on kogu vald nagu peo peal, kelle tahab, selle koristab eest.»

«Sa jäta parem loba.»

«Mina ütlen ainult seda, et vaja püssidega metsa minna. Ega muidu mingit elu ei ole: kas meie või nemad — kõigile maailmas ruumi ei jätku.»

Jutt katkeb, Puriņš on püsti tõusnud ja läheb hoovi sisse sõitvale Paipala Voldisele vastu.

«Võta kohe rivisse, et saaks peale hakata!»

«Tere!» ütleb Voldis ja sõidab ukse ette. Selsamal

silmapilgul veereb sealt välja sekretär, väike ümar mehike. Harilikult on ta mugavus ja rahu ise, aga nüüd pole sellest jälgegi järel.

«Seltsimees Sārklis, seltsimees partorg!» hõikab sekretär. «Teid kutsutakse telefoni juurde, ruttu!»

Automaati küünarnukiga vastu külge surudes sööstab Sārklis täitevkomiteesse.

«Mis seal oli?» katsub Puriņš teada saada. Tal on niisugune tunne, et viimasel minutil ähvardab sõit nurjuda. Võib-olla helistatakse maakonnast ja lubatakse masinaid, võib-olla helistab mõni bandiit, et veel korra hirmu nahka ajada. «Kust kohast?»

«Kust mina tean?» laiutab sekretär tillukesi käsi. «Aga oli sedamoodi, nagu oleks parteikomiteest.»

«Nii . . .» noogutab Puriņš, aga otsekohe ei saa aru, kas see teade teda rõõmustab või mitte. Pigem mitte. Veel pole juhtunud, et helistades millegagi rõõmustataks. Alati on sellised kõned signaaliks uutele askeldustele ja ebameeldivustele. Paremal juhul joostakse pärast ringi ja koostatakse ülepeakaela mingisuguseid pabereid. Aga seekord on teadmata, kas pääsebki ainuüksi paberitega. Kui oleks vaja olnud aruandeid või ankeete, siis oleks seda ka sekretärile öelnud, selleks poleks vaja olnud partorgi ennast, pealegi rutuga.

Küüdimehed on jätnud oma vankrid ja kogunenud ukse alla, nemadki ootavad, mis nüüd edasi saab. Ja siis väljub Sārklis. Juba esimesest pilgust näeb, et on juhtunud midagi erakordset. Partorgi nägu õhetab, ta seisatab ülemisel trepiastmel.

«Seltsimehed!» alustab Sārklis, mõtleb natuke, mida ütelda, ning jätkab siis: «Seltsimehed! Riia . . . Riia on vabastatud. Täna hommikul astus Punaarmee Nõukogude Läti pealinna. Sakslased põgenevad. Seltsimehed . . .»

«Hurraa!» Puriņš toibub esimesena. «Hurraa!»

«Hurraa!» kostab üle õue esmalt nagu ohe, siis saavad mehed aru, et see on ju tõepoolest rõõmuteade, ja hääled omandavad täie kõlajõu:

«Hurraa! Hurraa! Hurraa!»

«Hurraa!» hüüab Voldis Paipala ja sööstab sedamaid hobusel valjastest kinni võtma, sest kõrb hakkab hirmunult sikutama.

«Seltsimehed!» Sārklis pöördub vististi esmakordselt

inimeste poole nii kõlavate sõnadega. «Kui juba Riia on meie, siis on varsti ka kogu Lätimaa. Ja me hakkame elama, seltsimehed! Kade meel hakkab, kui mõtled, missugune elu saab olema. Aga need, kes meid ähvardavad, hoidku endid! Neil hakkab maa jalge all põlema, ja juba põlebki! Seltsimehed, meie vili — Vidiena esimesed viljaterad — olgu meie poolt suure võidu heaks!»

Sārklis kõneleb hooti, jättes lausete vahele suuri vahesid. Raske ütelda, kas ta on juba lõpetanud või mitte, kuid Puriņš enam ei oota. Ta võtab mütsi peast ja alustab ebatavaliselt madalal bassihäälel:

«Nüüd üles, keda needus rõhub,
nälg, orjus ikkes hoiavad!»

Esialgu paistab, et lauljaks jääb tema üksi või veel halvem — laul katkeb ja vajub hoopis ära, aga juba teise salmi juures ühinevad sellega tasapisi ka teiste meeste hääled.

Voldis seisab otse partorgi vastas ja laulab teistega kaasa. Ja näe imet — paljukest see Vidiena rahvas on laulnud Internatsionaali! Kõige rohkem ehk kuulsid nad seda paaril korral neljakümnendal aastal. Aga laulus on viienda aasta meeletu kirglikkus ja ka üheksateistkümnes aasta. Mõni täna kohale kutsutud küüdimeestest mäletab veel ise neid aegu, aga nooremad teavad niisama sõnu. Vana võitluslaul on olnud siin nende juures kõik need rasked aastad, ja oli tarvis ainult õhutust, et kõlaks unustamatu tõotus:

«Me vägivalla hävitame,
uus, parem maailm on meie püüd!»

«Viimse võitluse maale . . .» laulab Voldis, ja tundub, nagu peaks ta neis sõnades välja karjuma kõik vasturääkivused, kõik pimedate ööde mõtted, kogu vaeva.

Kibilds on samuti võtnud mütsi peast, juuksed on tal päris valged ja vanas näos ei liiguta ükski lihas. Ainult huuled pomisevad midagi, aga see ei meenuta laulu, pigem meenutab see issameiet.

Olgu peale! Internatsionaal on lauldud, ja Sārklis, nõjatanud automaadi välistrepile, toob ise välja esi-

mese koti. Talle turgatab pahe, et võib-olla on see puhtväline, niisugune asi, mille üle kümme või kakskümmend aastat hiljem noored muigavad, aga ükskõik. Siis tundub ehk mõnigi asi liigne ja mittevajalik, aga täna on täna, ja ainult sõjamees mõistab seda hingematvat rõõmu, mis sind valdab, kui tuleb teade võidust.

Puriņš ei võta osa kottide tassimisest. Ta seisab kõrval ja nuuskab nina, nagu oleks ta äkki nohu saanud. Kui kõik kotid on juba vankritel, sikutab ta Sārklist käisest ja ütleb talle otsa vaatamata:

«Anname suud, vana soldat!»

Nad embavad teineteist, siis ütleb Puriņš, ikka niisama, kõrvale vaadates:

«Jää siia ja vaata järele, aga mina sõidan kaasa. Noh, ära imesta midagi, ära imesta — tahaksin ise seal juures olla. Kes teab, kui kauaks veel... Noh, ole terve!»

Lipu järele läheb Puriņš ise. Lipp pandi juba eile valmis, täiesti uus, erepunane palakas on kinnitatud kõvasti valge, veel mitte päris kuiva varre külge.

Vankreid on juba üksteise taha ritta asunud, ja teab kuidas see juhtus, aga Voldisel tuleb sõita esimesena.

«Istu!» viipab Puriņš noorele Paipalale, vinnab enese siis ka ise koti peale. Lipuvarre võib kinnitada kottide vahele, nii et seda tuleb ainult ühe käega kinni hoida. Teise ja kolmandasse vankrisse asuvad sõitjate kõrvale püssimehed. Ülejäänud rahva omakaitse liikmed sõidavad kolonni lõpus.

«Korras,» pomiseb Puriņš vankrite rodu üle vaadates. «Sõidame!»

Sārklis seisab sealsamas kõrval, juba jälle automaat õlal, ja noogutab nagu innustuseks:

«Küll saab.»

Nii nad sõidavad.

Räägitakse, et puudel on hinged ja vahel nad oskavad isegi rääkida. Kui ka Lätimaa valgetel maanteedel, mis loogeldes piiravad maju, metsi ja järvi, oleksid hinged, siis mäletaksid ja teaksid need maanteed palju lugusid viljavooridest, mis neljakümne neljanda aasta sügisel sõitsid küll ülesmäge, küll mäest alla. Vankrites olid igivanad triibuga kotid äsja pekstud uudseviljaga, kottidel istusid inimesed, mõnel oli käes lipp,

mõnel püss või automaat, aga mõnel ainult niisama ohjad ja piits. Ja igaüks vedas endaga kaasa omaenda ja kõigi ühiseid muresid, kannatusi ja lootusi. Nii nad sõitsid, ja paljusid enam ei ole, aga kui kaugused õhtuti vaikivad ning laskub pehme sinakas hämarus, võib praegugi kuulda, kuidas plagisevad tolle aasta hobuste kabjad.

Sārklis seisab vallamaja juures ja vaatab sõitjatele järele. Nüüd pole enam võimalik teisel pool järve eristada üksikuid vankreid, on ainult pikk ühine voor, mis aegamööda lookleb edasi aina kaugemale ja kaugemale. Siis kaob silmist seegi, aga natukese aja pärast kerkib teises kohas, veel kaugemal, hallikarva raagus puude vahelt leegitsev tulipunane lipp, lehvitades Sārklisele tervituseks.

5

Kui vankrite rivi on lõplikult silmist kadunud, astub Sārklis aegamööda üles täitevkomitee kolmest trepiastmest. Esikus ootab teda väike ümar kirjutaja, kes naeratab üle kogu näo ja hõõrub naljakalt oma väikseid töntse käsi.

«Suur rõõm, seltsimees partorg, suur rõõm! Vallutasid Riia, mõtelge! Selle peale peate tingimata tulema meile hommikust sööma! Ei, te ei tohi ära ütelda, seltsimees Sārklis, meil kõigil on rõõm, ja ühine rõõm on alati kahekordne. Egas Riiat iga päev vabastata!»

«Hästi,» nõustub Sārklis. «Lähme!»

Pärast kogu hommikupooliku kestnud närvipinget tunneb ta äkki meeldivat lõdvestust — peaaegu nagu pärast rasket lahingut.

«Kui keegi mind otsib, las Oliņš kutsub,» ühmab Sārklis sekretärile järgnedes.

«Kes see ikka otsib?» naerab mehike. «Pool valda sõitis maakonda, kes siia täna tuleb?»

«Aga võib-olla just sellepärast tulevadki, et pool valda on ära,» ütleb Sārklis tõsiselt. «On igasuguseid külalisi.»

«Ei, teile tõepoolest meeldib nalja heita, seltsimees partorg, ausõna!» Sekretär naerab jälle.

Mõnel inimesel on arusaamatu kalduvus naerda ilma

igasuguse põhjuseta, ta naerab juba siis, kui on vaevu uksest sisse saanud ja tere öelnud. Sekretäril on sama omadus, ja tema nimi on Plūme*. See on kindlasti kõige puhtam kokkusattumus, aga perekonnanimi vastab antud juhul täiesti inimese välimusele. Sārklis pole kunagi tundnud erilist poolehoidu väikeste tüsedate meeste vastu, aga ta on alati püüdnud oma sümpaatiaid või antipaatiaid jätta enese teada. Ainult ühes punktis ei saa partorg oma tundmustest jagu. Ametikoha järgi tuleks praegu Plūmet, kes vanasti oli vallavalitsuse sekretär, hüüda täitevkomitee sekretäriks, aga Sārklis hüüab teda igal pool ja alati kirjutajaks. Sekretäri nimi seostub partorgil ettekujutusega parteist, ja Plūme oma õdusa, naeratava ümarusega võiks seda ettekujutust ainult solvata.

«Mamma!» hüüab kirjutaja kõvasti, külalist tuppa juhatades. «Too aga hommikusöök lauale! Meie seltsimees Sārklisega tahame selle rõõmu peale . . .»

«Kui keegi nii tihti oma rõõmu meenutab, siis tal mingit rõõmu ei ole,» torkab Sārklisele pähe, aga ta istub siiski ja võtab automaadi õlalt.

«Pange siia!» lükkab Plūme ligi tühja tooli, «siis on käepärast.»

Miks peab automaat hommikust süües käepärast olema, seda Sārklis ei mõista, aga Plūmele otsa vaadates jõuab ta järeldusele, et küllap paberimäärija, kes eluaeg on tegelnud ainult paberitega ja pole arvatavasti kunagi olnud sõjaväeteenistuses, ei teagi, millise vajaduse puhuks on automaat mõeldud ja kuidas seda käsitsetakse.

Plūme naine, keda ta ise kutsub harilikult mammaks, ehkki neil lapsi ei ole ja pole vist iialgi olnud, on oma mehest kõvasti poolteist pead pikem. Maanaise toimekuse ja ükskõiksusega katab ta laua ja paneb laua keskele panni. Seal on praetud kartulid, võib-olla ka natuke suitsuliha. Sārklis sööb, õieti märkamata, mida nimelt. Plūme songib viisakuse pärast taldrikul paari kartuliviilu, ja kõigest paistab, et tema on täna hommikul juba keha kinnitanud.

«Sööge, sööge!» õhutab ta takka, siis tuleb talle

* Plūme (läti k.) — ploom.

midagi meelde, ta tipib klaasuksega kapi juurde ja toob sealt kaks klaasi ja pudeli.

«Näe, pidi peaaegu meelest minema. Selle rõõmu peale kulub ju ära ka midagi kangemat!»

Sārklis vaatab kapiust ja talle turgatab pähe: Plūmed olid ju nagu kõik teisedki metsas ja kappi nad kaasa ei vedanud. Kapp jäi siia, ja siiski pole keegi klaase välja löönud, isegi mitte puruks peksnud. Seda võib juba nimetada vedamiseks.

«Noh, siis head teed tal minna!» Plūme lükkab partorgi ette täidetud klaasi. «Meie omade terviseks!»

«Seda võib!» Sārklis hoiab viivu klaasi peos, siis joob selle ühe sõõmuga tühjaks. See pole poeviin, vaid joogipoolis, mis on tehtud piiritusest mingite rohtudega.

«Maasapp, maasapp!» seletab Plūme, ennetades külalise oletusi. «Täna oleks küll ära kulunud kõige kõrgem sort, aga meil midagi uhkemat ei ole. Meie oleme lihtsad inimesed.»

Sārklis noogutab . . . Lihtsatel inimestel Plūmedel on vanad polsterdatud nahktoolid ja seintel pildid losside, tiikide ja mingite rasvaste valgete lindudega. Partorg heidab neile aeg-ajalt pilgu ja mõtleb: neid oleks küll paganama raske kitkuda; aga ta ei ütle midagi, sest ta pole harjunud otsustama piltide üle. Alles siis, kui Sārklis märkab, et Plūme pole oma klaasi tühjendanud, küsib ta:

«Kas te ise ei võtagi?»

«Hea meelega võtaksin, seltsimees partorg hea meelega, aga ei tohi. Vererõhk ei luba. Ja tervis on ju inimesel peaasi. Noh, siis teise jala jaoks ka!»

«Las jääb.» Külaline lükkab klaasi kõrvale ning tõuseb. «Aitäh hommikusöögi eest, aga nüüd pean ma minema.»

«Võiksite ju veel natuke istuda. Niisugune päev.»

«Jaa, on päevakene küll.» Sārklis kaalub tähendusrikkalt automaati paremas käes.

«Oleks natuke juttu rääkinud,» mainib Plūme nagu vabandust paludes. «Oleme ühed läti inimesed.»

Võib olla, et see on öeldud ilma erilise rõhuta, aga siiski ilmub partorgi näole kõver naerumuie.

«Näed, viimaks ei pidanud siiski vastu!» mõtleb ta. Olgu muuga, kuidas on, aga neid nii-nimetatud «läti

inimesi» Sārklis tunneb. Ta tunneb neid, nagu Puriņš ütleks, läbi ja lõhki. Kui keegi asja ees, teist taga kuulutab enda õigeks lätlaseks, siis on tal mingid mustad plaanid. Ja äkki torkab Sārklisele pähe mõte: aga kui nüüd kogu see pidulik hommikusöök ja piiritusepudel suure rõõmu peale on ainult teater ja katse teda, partorgi, täis joota? Puriņšit pole kodus, osa rahva omakaitse mehi on ära, jääb üle veel Sārklis täis joota, siis võivad nood metsast tulla ja teha, mis tahes.

«Selies trumlis on mul padrunid sees.» Sārklis lööb sõrmeotstega vastu automaadi ketast, vaatab siis tungivalt Plūmele otsa.

«Kuidas siis, kuidas siis.» Kirjutaja lihavalt näolt on naeratus nagu käega pühitud.

«Ei, tal ei või olla sidemeid nendega seal,» teeb Sārklis järelduse. «Sihukese asja jaoks on vaja julgust, aga tema on selleks liiga arg.»

Aga erutus, mis oli ajutiselt taandunud, pöördub jälle tagasi, ei anna rahu ning kihutab Sārklist ühest vallamaja otsast teise. Ta pole ärritatud iseenda pärast, vaid viljavoori pärast ja kõige selle pärast, mis võib juhtuda küll täna, küll homme, küll edaspidi. Vältida seda pingulolekut pole kuidagi võimalik, see on üks kuratlikult tõtter mäng: vaenlane näeb sind, aga sina teda ei näe.

Kella ühe ringis ei pea Sārklis enam vastu ja helistab maakonnalinna. Tal õnnestub vaevaga ühendust saada viljavastuvõtupunktiga, aga Vidiena omi seal veel ei ole. Minutid venivad raskelt ja talumatult aeglaselt. Teist korda helistab partorg kell kaks, aga seekord ei võta keegi telefoni vastu.

«Nüüd nad peaksid küll juba kohal olema,» rehkendab Sārklis. «Kakskümmend kilomeetrit, mis see ära ei ole.» Kell pool kolm, kui tal on uuesti kange kihk aparaadi juurde minna, helistab linnast Puriņš ja teatab, et kõik on korras. Jõudsid rahulikult kohale, vili on ära antud, söödavad hobuseid ja asuvad koduteele.

Sellega veereb nagu kivi Sārklise südamelt. Nüüd võiks juba peaaegu pühitseda Riia vabastamist, tuleb ainult veel esimees ära oodata.

Möödub üks tund teise järel, ja kella kuue paiku, kui päike juba läände veereb, ilmub kohale täitevkomitee esimees Puriņš. Ta taob kõvasti jalgu välistrepil, et kõik kuuleksid — peremees on jälle kodus. Sārklis läheb kohe alla, automaat kaasas.

«Ei jõudnud ära oodata?» küsib Puriņš. «See on hea, vaata, ma tõin sulle kosti.» Ta lööb pintsakuhõlmad lahti ning otsib taskust lagedale kokkumurtud ajalehe.

«Säh, loe! «Cīņa».»

«Kas juba?» imestab Sārklis.

«Mitte Riiast,» ühmab Puriņš, osutab siis oma toa poole: «Tule räägime!»

Sārklis läheb.

«On uudiseid.» Puriņš vaatab talle peaaegu kurjalt otsa.

«Normide kohta?»

«Ei, Stabulnieksi kohta.»

«Noh?»

«Tema naine ei tööta mingis haigemajas ja teda ennast pole kah linnas nähtud. Ise on ta metsas bandiitide juures. Teises valla otsas oli üks öösi nähtud ja ära tuntud, Spandegs rääkis mulle. Ja ütles, et sina olgu eriti ettevaatlik.»

«Ma muud ei teegi, kui olen kogu aeg ettevaatlik,» ütleb Sārklis venitades. «Aga Stabulnieks paneb mind imestama.»

«Imestama?» Puriņš pahvatab järsult naerma. «Sinu Paipala ka imestaks. Stabulnieks oli talle niisama hea kui usaldusmees Näed, missugustega ta võib omainimeseks saada, aga sina ütled — Paipalal on pea otsas! Mina annaksin nüüd käsu, et Paipala temaga ise arveid klaariks. Tema tõi tookord Stabulnieksi vallamajja, mingu nüüd metsa ja toogu sealt ära ka. Näed, nii on lood, partorg!»

Sārklis vaikib. Inimene võib tunda rõõmu, võib täita oma kohust ja tunda sellest rahuldust, aga siis keerab jälle ühe hetkega kõik pea peale ja sa mõistad, et ei saa olla lõplikku rõõmu, ei saa olla tõelist rahuldust, kuni on olemas nood seal — metsas. Nad tuleb välja noppida ükshaaval või likvideerida kõik korraga, aga neid ei tohi unustada ühekski hetkeks, ühekski minutiks.

Sārklis istub veel, vahetab mõne sõna Puriņšiga, siis ronib üles oma tuppa. Ta istub voodiservale, automaat kõrval, ja vaatab aknast välja, mille taga on juba

päris pimedaks läinud. Stabulnieksi äraminek bandiitide juurde on uus väljakutse, uus hoiatus. Ükskord peavad nad ometi kokku saama, kaua niisugune ootamine kesta ei või. Sārklis ohkab, tõstab pea üles ning mõistab äkki: otsustav tund on käes. Kõik aknaklaasid lõõmavad punases tules.

Ja näe imet — nüüd, kus erutus peaks jõudma haripunktile, vaibub see hoopis, ja laskub suur rahu. Sārklis tõuseb, võtab automaadi ning astub akna alla — küün ja varjualune teisel pool õue seisavad kõrgetes leekides. Näib, nagu oleks tuli lõkkele puhutud mitmelt poolt korraga, see noolib urinal laudehitust ja kisub katuselt laaste. Kõrges kaares viskuvad sindlid sädemete ja suitsupahvakutega segamini üles õhku ja tuhisevad edasi maantee poole.

Sārklis lükkab kähku akna lahti ja tõmbub ise seina varju. Selsamal silmapilgul tungib kuul klaasist läbi: nüüd on kõik lõplikult selge.

Vallamaja, mis on ehitatud tellistest kõval kivivundamendil, pole nii kerge põlema panna, seevastu küün ja varjualune, kui puud bensiini või petrooleumiga üle valada, löövad lõkkele esimese tuletikuga. Küünis pole midagi, ka varjualune seisab päris tühi, niisiis on ründajatel tulekahju vaja ainult kui pettemanöövrit ja valguseallikat: inimesed, aga esmajärjekorras esimees ja partorg, jooksevad ju välja kustutama ja kogu õu on nähtaval nagu peopesal. Niisugusel momendil inimesest kuul läbi lasta pole mõistagi kuigi suur kunst.

«Oodake aga!» ümiseb Sārklis, lööb jalaga ukse lahti ja hüüab valjusti alla:

«Mitte väljuda! Paigale jääda!»

Otsemaid kuuleb ta Puriņši kirumist ja viiv hiljem Plūmiene ahastavaid karjeid:

«Appi! Me põleme! Appi!»

«Puriņš, minu juurde!» kamandab Sārklis nagu lahingus. Nüüd tuleb otsustada, kuidas toimida. Ründajad on siinsamas lähedal, aga kus? Eredast valgusest pimedusse vaadates ei näe midagi. Hea seegi, et ilm on tuuline, niisiis ei või bandiidid pesitseda maantee ääres, kuhu vajuvad suitsupilved ja kuumus. Nad peavad olema vastaspoolel.

Raskesti lõõtsutades jõuab Puriņš kohale.

«Sina jää siia,» ütleb Sārklis. «Seisa seina ääres ja vaata, aga kui midagi juhtub, siis lase.»

«Selge!» vastab Puriņš ja tõmbab püssiluku lahti.

«Ta ei oska ju lasta,» torkab Sārklisele pähe, aga pole aeg õpetamiseks.

«Ainult ära mine otse akna alla,» õpetab ta. «Et sind ei nähtaks.»

«Neetud närukaelad! Tapan viimase kui ühe!» Puriņš väriseb vihast.

«Ainult rahu!» Sārklis pigistab tema küünarnukki. «Aga mina lähen alla.»

Kolme hüppega tormab partorg trepist alla.

«Appi! Appi!» ulub kirjutajanaine nüüd juba vahetpidamata, ja aeg-ajalt kuuleb Plūme peenikest häält: «Mamma, noh, mamma!»

«Mida nad tahavad meile teha?» ei jää mamma rahule. «Mis pattu me oleme teinud?»

Sārklis kisub kirjutaja korteriukse lahti ja hõikab: «Aknad kinni! Ja mitte välja tulla!»

Ise jookseb ta välisukse juurde ja tõstab uksehaagi üles. Plūmele koos tema mammaga keegi midagi kurja ei tee, sest nemad pole tõesti bandiitide vastu patustanud. Las vahivad oma rasvaseid linde ja roosasid losse lilla veekogu ääres! Sārklis Plūmede pärast ei muretse, temal on hoopis teised mured.

Kui maal kuskil süttib tulekahju, tõttavad inimesed igast kandist appi. Tohutu leegisammas vallamaja juures paistab öösel kaugele, ja esimesed päästjad peavad varsti kohal olema. Täites oma inimlikku kohust ning mõeldes neile, keda on tabanud õnnetus, tormavad kustutajad ise hukatusse — bandiidid nopivad neid ära nagu tibupoegi. Nii et Sārklis ei tohi viivitada, ta peab tegutsema enne, kui inimesed kohale jõuavad.

Sõjamehel on alati kindel tunne, kui ta lahingus aimab enese kõrval ustava seltsimehe õlga, aga ta võib kaotada julguse, kui juhtub üksi jääma. Sārklis on praegu päris üksi, aga ta sisendab endale nii nagu ennist Puriņšile:

«Rahu, ainult rahu!»

Ja siis mõtleb ta veel: siin pole ju vastasteks sõjamehed, vaid vilets rämps, kes ei saa ühele õigele rindemehele midagi teha.

Ta lükkab ukse lahti ja hüppab välistrepile, pugedes

puusamba taha, mis ikkagi võib teatud kaitset pakkuda.

Esimene kuul põrkab vastu vallamaja tellismüüri kohe, teine tuleb pärast lühikest vaheaega. Särklis naeratab tahtmatult, ta on situatsiooni õigesti hinnanud: mõeldes eeskätt omaenese julgeolekule, pole bandiidid söandanud lausa vallamaja ligidale tulla. Nad pole oma asukohta kuigi targasti valinud, juba nüüd on selge, et sealt ei saa kuigi hästi tabada. Proovi mustast pimedusest lasta valgustatud märklaua pihta!

Küün ja varjualune põlevad sel ajal raginal. Tuli on juba maha kiskunud kõik katuselaastud, paljastades sarikad. Veel üks tund, siis on kõik läbi ja jälle jõuab kätte pime öö, millal ükski bandiit ei söanda vallamaja juurde tükkida. Kõige lihtsam oleks see tund rahulikult ära oodata, aga Särklis teab, et nii ei tohi, ja teab ka seda, et ta nii ei tee. Vaenlane on juba mitmes kord lasknud esimesena oma lasu, sel ajal kui Särklis aina ootab oma järjekorda. Kui ta jääks nüüd seisma vastu sammast surutuna, võiks edasist laskmist ka mitte olla, aga see peab olema.

Särklis kompab saapaga kõva alust ja viskub siis hüppega üle trepikäsipuu. Jälle pole ta eksinud, sest kohe viliseb üle pea kuul, seejärel kaks korraga. Partorg roomab ettevaatlikult edasi ja ajab enese seina najale toetudes püsti. Nüüd ainult silmad lahti hoida, nüüd tuleb puurida pilk musta sügavikku, sest see otsustab kõik.

Kuivalt nagu kirvesilma löök vastu puupakku kõlab lask, ja seekord näeb Särklis tulukest. See on umbes sada meetrit metsa pool, võib-olla natuke rohkem. Ta surub automaadi vastu õlga ja laseb pimedusse pika valangu. Õlg võtab sõbralikult põrkeid vastu, mürin lööb kõrvad kinni, aga eespool on näha liikumist. Särklis katkestab laskmise ning kuulatab, talle näib, et metsa poolt kostab hääli ja kellegi oigeid. Niisiis ikkagi!

Partorg laseb veel ühe paugu, siis tormab ta jooksuga majanurgani ja vaatab.

Pauh, pauh! müriseevad selja taga paugud läbitungivalt nagu kaks suurtükilasku. Puriņš on astunud akna juurde ja põrnitseb tigedalt öösse.

«Kui sa, vana kurat, mulle nüüd selga lased!» Särklis on pahane, aga sõimata pole mahti: peaaegu sealsamas kõrval hüppab sirelipõõsa tagant välja mees, püss seljas, ja tormab kühmutõmbunult minema.

«Seis!» hüüab Särklis. «Relv maha!»

Põgeneja ei kuula.

«Seis!»

Tundmatu jookseb edasi.

Niisama ühe käega tõstab Särklis automaadi ja vajutab sihtimata päästikule.

Trrrtr... täriseb automaat ja põgeneja kukub raskelt maha.

«Valmis!» karjub Puriņš aknal. «Pane neile, partorg, pane!»

Särklis seisab, jalad laialt harkis, sedapuhku pole tal kellelegi pihta anda. Tema laskmise kord oli kätte jõudnud ja ta oli oma lasu sooritanud, nüüd ootab ta ausa kahevõitlejana vaenlase vastust, aga seda ei tule. On kohutavalt vaikne sügisöö, ainult seljataga sahisevad ägedalt leegid. Ja siis kuuleb Särklis hääli:

«Ämbreid, andke ämbreid! Pootshaagiga, ainult pootshaagiga!»

Niisiis ei ole ta enam üksi, niisiis on tema kõrval ustavad seltsimehed ja midagi halba enam ei juhtu. Partorg riputab automaadi õlale ja läheb tagasi.

«Kas sulle pihta ei tulnud?» Puriņš tõttab talle vastu.

«Ei.»

«Ime küll!»

Särklis kehitab õlgu. Ta ise paneb samuti imeks, et tal seekord läks korda terveks jääda. Inimesel, kes tina ligi tõmbab, pole sugugi nii kerge laskmisest ilma haavaarmita välja tulla.

Vee ja pangedega pole tulekahjule enam midagi teha. Leegid lõhuvad parajasti küüni talasid, ja hirmuäratav lõke võib iga silmapilk kokku variseda.

«Läbi!» laiutab keegi abitult käsi.

«Las põleb!» tähendab Särklis. «Küll saab. Hankige tormilatern, vaja vaadata, kes seal põõsaste taga pikali on.»

Tormilatern leitakse, ja mehed lähevad sirelipõõsaste taha, kus algab ülesküntud põld. Seal lamab ettepoole vajunult kellegi tundmatu mehe surnukeha. Tema parem põsk on surutud vastu künnivagu, aga vasak põsk klaasistunud silma ja paokil suuga on hästi

näha. Mahalastud bandiidil on paremas käes püss, aga vasaku peoga on ta haaranud musta maamulda. Küllap kodumaa mulda.

Kui mehed tagasi pöörduvad, varisevad küüni jäänused mürinal kokku ja sädemed paiskuvad sambana õhku. Selsamal hetkel komberdab välistrepile kirjutaja Plūme.

«Se . . . seltsimehed, aidake!» palub ta, ja pisarad voolavad tal üle põskede. «Õnnetus, suur õnnetus! Mamma . . . Otsekohe peab sõitma arsti järele!»

«Haavatud?» küsib Puriņš.

Plūme raputab pead ja nutab hääletult. Siis pigistab ta endast vaevaliselt:

«Mamma . . . minestas. Aidake, kullakesed, aidake!»

6

«Põleb!» Järvel märkab esimesena tulekahju Ruta.

«Mis põleb!» ei saa Šustiņiete aru. «Räägi, et saaks tolku!»

«Vallamaja. Kogu taevaserv on tules. Ja mulle kuuldus, nagu oleks lastud ka.»

«Vallamaja juures?» Antons Paipala tormab oma kambrisse kuue järele ja on otsemaid tagasi.

«Kuhu nüüd?» imestab Šustiņiete.

Antons ei vasta, ta paneb mütsi pähe.

«Oota, ma tulen kaasa!» Elga kahmab suurrätiku.

«Huilumeelne!» hüüatab ema. «Kuhu sa tormad? Laps kodus.»

«Pole tarvis.» Antons võtab pihku Elga sõrmed ja surub neid. Sõrmed on päris külmad. «Pole tarvis. See pole naiste töö. Vaata, et siin midagi ei juhtuks!»

Siis laseb ta Elga käe vabaks, lükkab ta kõrvale ning astub õue. Läänepoolne taevakumm on tõepoolest päris punane, ja järve taga, seal, kus peaks asuma vallamaja, on selgesti näha tulesammast, mis ajuti kahaneb, siis jälle uue jõuga kerkib.

«Jumala eest, satud veel õnnetuse sisse.» Šustiņiete on tulnud õue, aga Antons enam ei kuula, vaid astub juba teed mööda edasi. Kui majad põlevad, siis peab sinna tõttama, inimesi ja asju päästma, ei tohi aega viita. Aga mis siis veel, kui põleb täitevkomitee! Ruta

ütles laske kuulnud olevat. Kas see on kallaletung? Võib-olla on, aga võib-olla mitte. Kus põleb, seal ikka midagi raksub.

Antons kõnnib kärmelt, ta keerab juba maanteele. Siit enam tulekahju nii hästi ei paista, puud on ees. Vallamajani on veel hea tükk maad, öö on vaikne, ligiduses pole kedagi näha, aga veidi hiljem kuuleb Antons Paipala, et sedasama maanteed mööda tuleb talle keegi vastu. Veel natukese aja pärast näeb ta, et tulijaid on kaks ja kumbki liigub oma teeserval.

«Kuhu?» hüüab Antons kõvasti. «Põleb teisel pool, kas te ei näe?»

«Suu kinni!» Lähemalolija suunab püssiraua vastu Antonsi rinda. See on niivõrd ootamatu, et Antons kohmetub, ja ehkki see olek kestab vaid mõne sekundi, piisab, et võõrad saaksid olukorra peremeheks.

«Sinul veel midagi ei põle, aga kohe hakkab!» naerab esimene mees, siis küsib ta teiselt:

«Kes see on?»

«Paipala!» hüüatab teine. «Kuhu siis teie, seltsimees partorg?»

Antons ei usu oma kõrvu — see on ju Stabulnieks!

«Partorg, ütled sa?» Esimene mees vilistab läbi hammaste. «Vaat see on alles saak! Ütle veel, et jumalat ei ole!»

«Mis partorg ta enam on!» ohkab Stabulnieks. «Ametist lahti, parteist välja. Tal pole enam kommunistide juurest midagi otsida, ennem meie juurest.»

Antons kuulab, hambad ristis. Kas ta on juba tõesti langenud nii madalale, et bandiidid peavad teda omainimeseks?

«Meie iga äraandjat vastu ei võta!» seletab pilkav hääl.

«Aga kaasa peab ta tulema igal juhul. Keera ringi!» Püssiraud tõugatakse Antonsile vastu rinda.

«Miks?» teeskleb Antons imestust. «Ma ju räägin, et tulekahju on sealpool!»

«Keera ringi, ära kuluta suud, muidu jääd siiasamasse tee äärde. Ja hoia käed seljal. Noh, marss! Rutem kui muidu!»

Antons kuulatub, kuna parasjagu teist teed ei ole.

Peaasi on praegu aega võita ja mõelda, mis edasi teha.

«Mine, mine!» Püssiraud tõugatakse talle aeg-ajalt vastu selga.

«Mine! Kuhu — küll me näitame.»

Antons läheb, aga mitte enam täitevkomitee poole, vaid vastassuunas. Ta kõnnib pikkamisi, maanteel jalgu lohistades. Pea on täiesti selge ja külm, aga tühi. Midagi meelde ei turgata, ta teab ainult, et ei Stabulnieksi ega toda teist ei tohi minema lasta, nad tuleb hävitada. Taskus reie vastas tunneb Antons revolvrit, aga praegu ei saa seda välja tõmmata.

Hea tükk aega astuvad kolm meest vaikides maanteekruusal. Üks käib keskel ja ees, teised kaks servadel ja tagapool.

«Kui ma niimoodi metsani lähen, siis ei saa minust keegi midagi teada. Ja mind ei leita ka — kõiki mättaid ei saa üles tõsta ja kõiki laukaid ei saa läbi otsida. Aga metsa mind ei viida ja nemad ise sinna ka ei jõua. Ma olen veel elus, ja kuni ma elan, vaadaku ette!»

Kuskil lähedal hakkab koer haukuma.

«Seis!» kamandab hääl selja taga. Bandiidid kuulatavad öö hääli, aga inimhääli pole kuulda ja ka samme ei kosta.

«Mine!»

Antons liigub jälle edasi, aga ta mõistab, et kaugele pole enam tarvis minna. Varsti algab Paemäe sissesõidutee ja oma vanaisa istutatud puiesteest ei lähe Antons Paipala mööda, käed seljal. Siin peab kõik lahenema. Veel kolm sammu, kaks, üks.

Antons Paipala komistab ja kukub. Ta komistab meelega, aga põlve lööb ära päriselt. Tuline valu paneb hetkeks hinge kinni.

«Tõuse püsti, vasikas!» Bandiit togib maaslamajat püssirauaga ja teine bandiit, Stabulnieks, seisab sealsamas ligidal. Antons toetub vasakule käele ja jalule tõustes tulistab paremaga võõra tumeda kogu pihta. See hakkab vajuma ja kukub pikali.

«Hull!» karjatab Stabulnieks. «Hull, mida sa teed?»

«Käed üles!» hüüab talle Antons. «Viska püss ära!»

«Paipala, ära tee rumalusi!» Stabulnieksi hääl väriseb. «Ma lasen su maha nagu koera!»

«Käed üles!» kordab Antons. Kaks püssirauda vaatavad nüüd teineteise poole, kaks inimest loodavad veel, et vastane annab alla, aga see lootus lõpeb üheaegselt, ja üheaegselt kostab kaks lasku.

«M . . . m . . .» Stabulnieks tahab midagi ütelda, aga hakkab läkastama ja libiseb maha. Püss kukub tal käest, ja tema ise lamab nüüd nagu ümberaetud teetulp Paemäe puiestee otsal.

Antons jääb püsti.

Kui lõpmata lihtne on siiski kõik — tal tuli korda saata peaaegu võimatut, ja nüüd on see tehtud. Kaks bandiiti lamavad oma veres ja nad ei luusi enam iialgi oma räpaste jalgadega ringi mööda Lätimaad. Nüüd peab ainult veel iseendaga toime tulema.

Ja seegi on lõpmata lihtne — inimene elab, töötab, eksib ja tahab oma vigu parandada, inimene muretseb oma tervise pärast, kirub mingit naeruväärset kopsuhaigust, aga kui tuleb hetk, siis võtab ta rahulikult vastu oma kuuli kõhtu ja püsib ikka veel jalul.

Hoop oli hirmus, aga valu ei ole.

«Ma jään elama!» otsustab Antons. «Kõige raskem on nüüd juba seljataga.»

Revolvrit käest laskmata taarub ta kõrvale ja nõjatub peopesaga vastu puutüve. See on saar, vanaisa sitke puu, ja see on saarepuu koor, kare, jäme, soe. Seletamatu, kuidas saab puu säilitada ammu möödunud suve soojust.

«Ma jään elama!» kordab Antons kuuldavalt ning talle meenub: kunagi tahtis ta ära lugeda, mitu saart on Paemäe puiesteel. Nüüd tuleb seda teha, nüüd on aeg.

«Üks, kaks, kolm . . .» Antons ronib mööda puiesteed mäkke. «Kui ma loen kümneni, siis ma pole langenud. Siis olen ma surematu.»

«Neli, viis . . .» Võib ju tsipake peatuda ja hinge tõmmata. Mõnel minutil pole antud juhul mingit tähtsust. Elu läheb edasi. Missugune on see maa kahekümne aasta pärast? Siiski oleks pidanud Elgale lahkumisel ütlema paar head sõna. Aga ega sellelgi pole tähtsust.

«Kuus, seitse, kaheksa.» Antons astub ja surub endast vaevaga sõnu välja. Kaheksanda järel tuleb

üheksas puu, ja paljuke siis enam kümnendani jääb?

Puiestee otsas vilgub hele laik, Antonsile tundub, et see laik üha läheneb. Teisiti ei saagi olla: kui inimene kuhugi läheb, siis tuleb talle alati keegi vastu. Vahel läheb mööda, teinekord teretab või annab kätt. Vastutulija on juba päris ligi, ta mitte ei tule, vaid jookseb.

«Üheksa,» loeb Antons. «Ja mina olen veel elus.» Viiv hiljem on ta juba vastutulija kätel.

«Mis juhtus, onu?» küsib Voldis ehmunult. «Mis teil viga on?»

«Kümme, üksteist,» ütleb Antons Voldisele, vaatab talle silma ja naeratab.

7

Kui puusärk aidast välja kantakse, jääb inimestest tulvil Paemäe õu vaikseks. Pillimehi ei ole, selle-eest on täitevkomiteest kohale toodud punane lipp, toosama, mida Puriņš viljakoorma otsas istudes ühe käega kinni hoidis. Ainult et nüüd on lipul must lint küljel ja Puriņš hoiab lipuvardast kõvasti kahe käega kinni.

Hallikas hilissügisene taevas vajub roidunult nii lipu ja puusärgi kui ka saatjate paljastatud peade kohale. Jälle on ühe inimese elu lõppenud, aga seekord pole enam kirevaid õisi, on ainult rohelised pohlalehtedest pärjad. Pärgi on palju, ehkki Antons Paipala oli varakult isamajast lahkunud ja kohalikud inimesed tunnevad teda vähe.

Puusärk paigutatakse vankrile, Sārklis võtab kõrvil valjastest kinni ja veab. Vankri taga lähevad Puriņš lipuga, Mārīte Janka käekõrval, Šustiņiete ja Elga. Ja kõik ülejäänud, ainult Paipala Marija ja Voldis on jäänud veel aru pidama. Naiste rätikud ja meeste läkiläkid õõtsuvad aeglaselt hallide lumepilvede all. Varsti on talv.

Marija ei lähe surnuaeda, keegi peab koju jääma. Ta jättis mehevennaga hüvasti siinsamas oma aidas ja nüüd astub ta toa poole. Riiulil on lebanud pikemat aega puutumatult igipõline Paipalate piibel, kuhu on

sisse kantud kõik andmed suguvõsa kohta. Paemäe perenaine asetab piibli lauale, lööb selle lahti ja kirjutab Antonsi nime järele:

langes 13. oktoobril 1944

Sealsamas kõrval on ka Kārlis Paipala nimi, aga selle järele pole midagi märgitud. Ei surma-aastat ega mingeid teisi andmeid. Kārlis peab tagasi tulema. Ja tema, Paipala Marija, peab ootama, ta peab olema niisama tugev nagu need mehed, kes on sündinud ja kasvanud Paemäel. Matuserong sammub nüüd juba puiesteel, ja Voldis kõnnib teiste järel. See päev on eriline, ja sellest päevast alates ei tagane ta enam mitte üks samm. Ei teiste inimeste ega iseenese ees. Antons Paipala vastas tema eest paljudele näiliselt mittevastatavatele küsimustele. Ta tõestas, et inimesele jäävad tema veendumused alles ka siis, kui kogu maailm tahab neid temalt võtta. Ta tõestas, et ei tohi takerduda oma õnnetusse, et tuleb võidelda viimse hingetõmbeni, viimse naeratuseni. Ja kõige raskem võitlus on alati võitlus iseenesega.

Sellel hetkel tõotab Voldis vaikselt: mis ka iganes ei oleks ega tuleks, tema peab vastu ning tõestab, et ta on väärt kõndima sellel maal, mis nii tihti on olnud märg oma poegade verest.

Voldist nähes jääb Elga teistest maha.

«Näed, kuidas meil elu keeras,» ütleb ta. «Võta, Voldis, Ruta saadab sulle.»

Voldis võtab paki lahti. Seal on Ruta mustad patsid.

Aga rongkäik, puusärgi ja punase lipuga, saatjate ja pohlavartest pärgadega astub mööda puiesteed, ja Paemäe saared seisavad vaikselt ning rangelt nagu sõdurid auvalves.

Järellugu

Oma elu viimastel minutitel luges Antons Paipala saari ja tahtis teada, missugune saab olema see maa kahekümne aasta pärast. Sellest ajast on möödunud juba oma veerand sajandit, maa on muutunud ja inimesed on muutunud, elu on läinud paremaks, selles ei kahtle enam keegi.

Vahel teeb ainult tuska, kui need, kes elavad praegu, mõnikord ei taha hästi uskuda jutustust sündmustest neljakümne neljanda aasta sügisel. Seevastu teised, kes ise veel hästi kõike mäletavad, teavad rääkida ka seda, mis on saanud romaanis kujutatud tegelastest.

Paipala Antonsi puhkepaigal on mälestustahvel, kus on öeldud, et siia on maetud esimene Vidiena valla partorg. Ka Šustiņši Pēterise hauale on pandud tahvel, aga sellele pole märgitud, et kadunu oli täitevkomitee esimees. Niisugune märkus on küll Dāvis Puriņši mälestussambal, mille püstitasid tema abielus olevad lapsed.

Sārklis on ikka veel elus, ta elab sellessamas väikeses toas, kus tol ajal, ainult et nüüd nimetatakse seda maja külanõukoguks. Vanas eas on Sārklis läinud jutukamaks, ta käib meelsasti perekonnapidudel, võtab kõvasti viina ja laulab vanu sõdurilaule.

Plūme asub teises kohas, mida vanal ajal hüüti vaestemajaks. Midagi paremat pole ta oma eluga ära teeninud.

Vīgantis on praegu kolhoosi juhatus, aga Järvel asub loomafarm. Farmis töötavad Elga ja Irma, aga vana Šustiņiete on juba ammu maetud Pēterise kõrvale.

Paemäel on peremeheks Jānis Paipala, keda paljud veel vana harjumuse kohaselt kutsuvad Jankaks. Janka üritas käia Põllumajanduse Akadeemias, kuid jättis õppimise katki. Agronoomi temast ei saanud, aga brigadirina on Janka täiesti omal kohal. Ta võttis naiseks sellesama Šustiņši Ruta, ja nendel on kaks tüdrukut. Teravad keeled lobisevad küll, et Ruta võttis Janka, aga mis seal vahet? Kui juhtub vabam silmapilk, istub Janka paati ja sõuab järvele. Seal võib ta istuda tundide kaupa, õngeritv peos.

Voldis läks nädal aega pärast kirjeldatud sündmusi armeesse ja langes järgmisel kevadel Blidene all. Seal puhkab ta ühises vennashauas koos lätlaste, venelaste ja eestlastega. Kord aastas sõidab ema poja hauale, ja teda saadab Mārīte, kes töötab Vidiena keskkoolis õpetajana.

Kārlis Paipala on tagasi. Ta ei kaeba millegi üle, aga inimeste hulgas ta hea meelega ei käi. Vahel läheb ta küll Jankaga järvele kaasa, aga paat tuleb ikka jälle peagi randa. Kõige sagedamini viibib Kārlis aias või istub puiesteel poegade saetud kändudel. Hallpea pomiseb midagi omaette, ja möödakäijad püüavad teda siis mitte segada. Räägitakse, et Paipala Kārlis ajab seal oma saarepuudega juttu.

Autorist

Bruno Saulītis, kes oli sündinud 1922. aastal, kirjutas 6. juulil 1970 oma viimse luuletuse. Pärandina jättis ta maha ligi veerandsada raamatut — lüürilist luulet, poeeme, lastelaule, jutustusi noortele ja vanadele, humoreske, luuleteoreetilisi käsitlusi. Kõige kaaluvam osa selles on rohkeid otsinguid läbi teinud luulel, mis on vahel intiimne, ennastanalüüsiv, vahel pidulik-filosoofiline, vahel kergelt naljatlev, ent igal juhul vormilt meisterlik (kogud «Kevadine tuisk», «Aastaaegade raamat» jt.).

B. Saulītise proosa seisab luule kõrval teisel plaanil ning on tasemelt märksa ebaühtlasem. Ent käesoleva romaaniga «Saare puiestee» on autor andnud nii omaenese kui ka läti viimaste aastate proosaloomingu ühe silmapaistvama teose.

Sisukord

Esimene osa. Kasvatus 5
Teine osa. Isade maa 101
Kolmas osa. Pärijad 223
Järellugu 304
Autorist 306

Саулит Бруно. ЯСЕНЕВАЯ АЛЛЕЯ. На эстонском языке. Оформ
ление: П. Мудист. Издательство «Ээсти Раамат». Таллин, Пярнуско
шоссе, 10.

Toimetaja A. Kerge. Kunstiline toimetaja S. Liiva. Tehniline toime
taja M. Tammes. Korrektorid A. Saluäär, K. Suits. Laduda antu
14. VII 1972. Trükkida antud 2. X 1972. Paber 54×84/16. Trüki
poognaid 19,25. Tingtrükipoognaid 16,17. Arvestuspoognaid 16,82
Trükiarv 24 000. Tellimuse nr. 2594. Trükikoda «Kommunist»
Tallinn, Pikk t. 2. Hind 62 kop.